

MOTIEJUS VALANČIUS: TARP KATALIKIŠKOJO UNIVERSALIZMO IR TAUTIŠKUMO

[Iš skyrių „Liaudies ugdymas“ (apie lietuviškų religinių knygų gabenimą, vaikų priežiūrą bei auklėjimą, gamtos apsaugą ir gyvulių globą), „Blaivybės apaštalas“ (apie blaivybės sąjūdį), „Pastangos plėtoti visuomeninę lietuvių kalbos reikšmę“ (apie lietuviškas mokyklas ir lietuvių kalbą), „Slaptasis lietuviškas darbas“ (apie priešiniamsi spaudos draudimui, slaptąsias mokyklas ir kt.), „Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo“ (Motiejaus Valančiaus gyvenimo ir darbų apžvalga).]

Liaudies ugdymas

[...]

Lietuviškų religinių knygų leidimas

Bažnyčių ir mokyklų Valančius visada laikė svarbiausia religinio švietimo vieta ir šio savo nusistatymo nekeitė visą laiką. Rodos, kad tuo ypač nesiskyrė nė nuo kitų vyskupų, savo pirmtakų. Antai jau pirmajame, 1850 m. ganytojiškame laiške vyskupas Valančius kunigams nurodė: „Sekdami paveizdą dideliai įsakančių sakytojų ir dabodamis, kaip nemažu yra daiktu skelbimas teisybių, nuo Dievo apreikštų, mokykite žmones, patys pirmiau gerai išsimokinę, nes gi liuosas balsas veikia pakliūna į širdis klausytojų. Užvis taip sakykite, kad žmonelės galėtų suprasti, o maž ką teišmanantys veiktų išmokti vieros* šventos ir kaip jiems prider elgtis. Todėl veikia sakykite pamokslus ne kaip mandrius sakymus arba kozonius**. Ne vien mokykite ir išguldinėkite Evangelijas, nuo Bažnyčios šventos padėtas, bet dar po sumos, pirm arba po Mišparų, apsakinėkite katekizmą. Taip darydami, veikia apšviesite prasčiokėlius ir išmokysite vieros šventos vaikus su nežinovais.“¹

Didžiausias Valančiaus nuopelnas tas, kad jis religiniam švietimui pasitelkė lietuvišką knygą, šitaip gyvai atsiliepdamas į pasaulinį knygos demokratėjimo procesą. Apskritai pirmoji Valančiaus vyskupavimo pusė sutapo su sparčiu lietuvių spaudos gausėjimu. Antai per 1801–1850 m. Didžiojoje Lietuvoje, arba konkrečiau – Vilniuje, buvo išspausdinti 227 leidiniai, o vien 1851–1863 m., per kone keturis kartus trumpesniąją laiką, jau 248. Tuo metu kiekybiniu požiūriu šie leidiniai aiškiai aplenkė Mažojoje Lietuvoje ir kituose kraštuose išleistus spaudinius. Vis dar ryškiai vyravo religinė literatūra, maldaknygės, giesmynai, pamokslų leidiniai, hagiografiniai kūriniai (šventųjų gyvenimai). Prie šių žanrų lietuviškų leidinių gausėjimo labai prisidėjo Valančius, nors rėmė ir pasaulietinius leidinius – elementorius, kalendorius, įvairius skaitinius.

Religinio švietimo reikalams Valančius skatino savo kunigus rašyti reikiamas knygas. Buvo susidariusi nuomonė, kad, norint vyskupo akyse pasižymėti ir paskui iškilti, reikėjo parašyti kokią nors populiarią lietuvišką religinę knygelę².

Vos tapęs vyskupu, Valančius perėmė kone visų katalikų religinių knygų dvasinę cenzūrą. Vilniaus spaustuvinkai, seniau prašydavę Vilniaus vyskupo ar jo įgaliotų dvasininkų aprobatos, šiuo reikalu ėmė

* Viera – tikėjimas. (Red.)

** Kozonis – pamokslas. (Red.)

¹ M. Valančius, *Pastabos pačiam sau*, Klaipėda. Šį leidinį 1996 m. pakartotojo „Baltų lankų“ leidykla. Toliau visur nurodomi pastarojo puslapiai. Čia – p. 55.

² V. Biržiška, *Aleksandrynas*, t. 3: *XIX amžius*, Čikaga, 1965, p. 87.

kreiptis į Valančių. Antai jau 1850 m. jis aprobavo populiarią, jau penktą kartą išeinančią Tado Juzumo (Juzumavičiaus) ir Jeronimo Kiprijono Račkauskiego maldaknygę *Senas auksa altorius*. 1851 m. davė religinės cenzūros sutikimą perspausdinti Jurgio Kasakauskiego maldaknygę *Rožančius Švenčiausios Marijos Panos*, kuri ligi tol jau turėjo bene 30 leidimų.

Per Valančiaus rankas ėmė eiti taip pat tie pasaulietinio turinio leidiniai, kuriems tokios cenzūros reikėjo. Antai 1850 m. iš Žemaičių vyskupijos administratoriaus J. K. Gintilos perėmė Lauryno Ivinskio kalendorių cenzūravimą ir nuo šios pareigos nebesitraukė ligi pat lietuviškos spaudos uždraudimo. Jei reikėjo, nevensgė teksto taisymų, redagavimų (pvz., Biblijos citatų vertimo)³. 1855 m. aprobavo L. Ivinskio verstą vokiečių rašytojo Kristupo Šmido (Schmido) didaktinę apysaką *Genovaitė*, kurios pagrindu paimta Vakarų Europos literatūroje paplitusi legenda apie XIII a. Brabanto kunigaikštystės krikščioniškos moralės tvirtumą.

Aprobuodamas pakartotinai leidžiamas knygas, vyskupas rūpinosi, kad jos būtų tobulinamos, o menkavertes ir savo amžių seniai atgyvenusias sulaikydavo. Prie pastarųjų priklausė ir XVIII a. religinių raštų autoriaus vienuolio Mykolo Olševskio *Broma atverta ing viečnastį*, susilaukusi bene 18 leidimų. Filologai ją nurodo kaip baisiai svetimybės užterštos kalbos pavyzdį. Dėl blogos kalbos Valančius taisė ne vieną religinį leidinį, šito reikalavo ir iš pačių autorių. Tačiau M. Olševskio knyga jam užkliuvo ne vien dėl to. 1864 m. pradžioje gavęs ją Valančius griežtai atsiliepė: „Ji negali būti perspausdinta, nes jos prasimanymai ir absurdiški pasakojimai padeda plisti paprastos liaudies prietaringumui.“⁴

Šalia Valančiaus aprobuotų kitų autorių leidinių ryškią vietą užėmė paties Valančiaus rašytos knygos (beje, jas pats taip pat aprobavo spaudai). Iš viso, kaip dabar nurodo bibliografai, ligi spaudos uždraudimo Valančius išspausdino 36 savo religinius leidinius, tarp jų ganytojiškus laiškus, blaivybės nuostatus.

Nuo pat vyskupavimo pradžios Valančiui ypač rūpėjo sistemingas katalikų tikėjimo pagrindų mokymas, kurį siejo su rašto mokymu apskritai. Šalia populiaraus elementoriaus *Mokslas skaitymo rašto lietuviško dėl mažų vaikų*, kuris pateikdavo trumpą katekizmą (šį elementorių Valančius ėmė aprobuoti nuo 1853 m.), susirūpino atskiro „lietuviško“, nežemaitiško katekizmo ruošimu. Vyskupo dėmesį patraukė 1852 m. išėjęs žemaičio Juozapo Želvavičiaus (Želvio), kunigavusio Maskvoje, lenkiškas katekizmas. Ėmė ieškoti vertėjo – „lietuvio“ kunigo naujai iš Vilniaus vyskupijos prijungtoje dalyje. Utenos dekanas surado Zarasų kapelioną kun. Juozapą Ženevičių, kuris pažadėjo minėtą katekizmą išversti ligi 1852 m. spalio mėnesio⁵. Pažado laiku netesėjo, vėlavo. Valančius parašė raginantį laišką, kuris kunigą rado jau Gelažių, arba Naujadvario, filijoje (Palėvenės parapija). Filijalistas pažadėjo vertimą baigti ligi Naujųjų metų, be to, prašė palikti dabartinėje vietoje, nes turėjo būti iškeltas į Andrioniškį⁶. Gavęs rankraštį, Valančius tuoj jį aprobavo ir Adomui Zavadskiui užsakė išspausdinti 10 tūkstančių egzempliorių, leisdamas pastarajam prisispausdinti papildomą tiražą, nes šio katekizmo, matyt, reikalausią ir Vilniaus vyskupijos Trakų apskrities lietuviai. Prašė nustatyti kuo mažesnę pardavimo kainą, „nes veikalėlis skiriamas ne Žemaičiams, bet Lietuvai, o Lietuvos liaudis (lud) ir neturtinga, ir nepratusi knygas skaityti“⁷. Visą užsakytąjį tiražą iš spaustuvinininko Valančius gavo po metų.

Žemaičiams Valančius aprobavo Rietavo dekanu Kulių klebono Kazimiero Skrodzkiego *Trumpą katekizmą*. Šia proga vyskupas rankraštį gerokai pagedagavo, išbraukdamas nurodymą gerbti carą, jo

³ L. Ivinskis, *Raštai*, Vilnius. 1995, p. 418 (L. Ivinskio 1851 X 6 laiško A. Zavadskiui vertimas; L. Ivinskio 1858 V 13 laiškas M. Valančiui, KAK, b. 13, l. 731).

⁴ M. Valančiaus 1864 II 25 raštas Vilniaus cenzūros komitetui, LVIA, f. 1241, ap. 4, b. 98, l. 223.

⁵ Utenos dekanas 1852 III 3 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 87, l. 278.

⁶ J. Ženevičiaus 1852 X 24 raštas M. Valančiui, *ten pat*, b. 66, l. 291.

⁷ M. Valančiaus 1853 V 2 (kitur – V 20) laiškas A. Zavadskiui, M. Valančius, *Raštai*, t. 1, Vilnius, 1972, p. 510.

valdžią ir pareigūnus. Spausdinimo metu autoriui padėjo derėtis su A. Zavadskiu dėl tiražo (8000 egz.) ir apmokėjimo⁸.

1860 m. sausio 30 d. aplinkraščiu Valančius ragino kunigus visada ir ypač per gavėnią mokyti liaudį katekizmo, „religinio švietimo pagrindo“. Katekizmo niekad neatstoja pamokslai. Be to, klebonai turį raginti žmones skaityti katekizmą, kurių jau esą pakankamai išspausdinta. Tikybos ir moralės trūkumus vyskupas aiškiai matęs per savo bažnyčių vizitacijas⁹.

Pats Valančius ėmėsi rašyti knygeles apie sakramentų reikšmę ir jų teikimą bei priėmimą. 1850–1852 m. jis parengė du tokius leidimus: *Pamokims apej Sakramentą dirmavonės* ir *Žine, kaip reik atlikti spaviednę iš visa amžiaus*. Mokė žmones taip pat lietuviškų poterių (ypač aukštaičius), kitokių maldų bei religinių apeigų. Antai 1855 m. dekanams išsiuntinėjo po keliolika J. K. Račkauskio knygelės *Aktas ir poterej egzempliorių* ir pridėtame aplinkraštyje kunigams liepė kiekvieną šventadienį po pamokslo ją ištisai perskaityti¹⁰. Kaip eiti kryžiaus kelius, arba stacijas, kaip jas suprasti ir prideramai melstis, mokė Valančiaus iš naujo perrašyta populiari knygelė *Kalvaria, arba kelias kryžiaus sopulun Jezusa Kristusa*, kurios 1855–1861 m. išėjo šeši leidimai. Be to, parengė specialią didelę maldaknygę (brevijorėlį) tretininkams, pavadinęs *Davatkų knyga* (išėjo 1864 m.).

Atskirą Valančiaus religinių raštų žanrą sudaro giesmės ir Dovydo psalmių vertimas. Ligi Valančiaus keleto leidimų susilaukė Vilniaus katedros vikaro Vincento Valmiko giesmynai, vadinami *Kantičkomis žemaitiškoms*, arba *Šventomis giesmėmis* (spausdintos 1820–1861 m.). Valančius nuo 1860 m. ėmė leisti savo sudarytą leidinį *Kantyčkas arba knygą giesmių*. Pratarmėje (p. 4–5) autorius sakė: „Kartkartėmis išspausdintos <...> „Žemaičių kantičkos“ taip ilgainiui per nepriveizėjimą pasigadino, jogiai daug giesmių ir pergiedoti negalima buvo <...>. Vis tai regėdamas, paieškojau senovės gadynės kantičkų, su atida perveizėjau ir iš naujo Vilniuj išspausdinau <...> pridūriau dar keletą naujų giesmių.“ Valančius daugiausia taisė kalbą, ją modernino, tačiau reikšminga, kad pridėjo penkias visiškai naujas „lietuviškas“ klieriko Antano Baranausko giesmes, išsiskiriančias sklandžiu eilivimu ir aktuali socialiniu turiniu. Jose trykšta artojo žemiškoji aimana ir maldos gilybė¹¹.

Šis Valančiaus giesmynas praktiškai visoje Lietuvoje buvo vartojamas ištisą šimtmetį, ypač per giedojimus prie mirusiojo. Dalies giesmių melodijos ėjo jau iš gilesnės senovės, kitoms pritaikė pats vyskupas, jas plačiai paskleidė per bažnyčių giedotojus ir net keliaujančius elgetas. Kai kurios giesmių melodijos turėjo sąsambių su lietuvių liaudies dainomis.

Valančius poeto plunksną taip pat bandė versdamas Dovydo psalmes. Iš pradžių jas išvertė pažodžiui proza (išėjo Tilžėje 1869 m.), o paskui, norėdamas, kad būtų žemaitiškai giedamos bažnyčioje, sueiliavo (išleistos Tilžėje 1873 m.). Kaip pastebėjo rašytojas Aleksandras Dambrauskas-Adomas Jakštas, Valančius vertė iš lotyniškos vulgatos, darbą atliko kvalifikuotai ir rūpestingai, tačiau vélesnis eilivimas esąs menkas, nes vyskupas „buvo kur kas geresniu pasakorium negu dainorium“¹². Su tuo sutinka ir literatūrologas Vytautas Vanagas, lyg pratęsdamas šį apibūdinimą, kad Valančius ir religines giesmes rašė surimuodamas savo racionalius pasakojimus, prozos tekstus, todėl jo poetinė forma tėra eilivimo technikos rezultatas¹³.

Dar būdamas adjunktas, Valančius daug dėmesio skyrė Šv. Rašto Senajam Testamentui, jo istorijai (biblinei archeologijai). Tapęs vyskupu, viena iš pirmųjų savo pareigų laikė svarbiausių Senojo

⁸ D. Petkevičiūtė, *Laurynas Ivinskis*, Vilnius, 1988, p. 44; L. Ivinskis, *Raštai*, p. 453–454 (L. Ivinskio 1856 I 15 ir V 18 laiškų A. Zavadskui vertimas).

⁹ Minėtasis aplinkraštis, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 103, l. 491.

¹⁰ Minėtasis 1855 VI 18 aplinkraštis, adresuotas Krakų dekanui, J. Tumas, Vyskupo Valančiaus akcija, *Mūsų senovė*, Kaunas, 1921, t. 1, Nr. 1, p. 6. Tas pats aplinkraštis, adresuotas Batakių dekanui, *MB*, f. 108, b. 2, l. 32.

¹¹ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, Vilnius, 1993, p. 61–63.

¹² A. Jakštas apie Biblijos vertimus į lietuvių kalbą, *Lietuvių literatūros istoriografijos chrestomatija (iki 1940 m.)*, p. 250.

¹³ V. Vanagas, Pratarmė, M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 22.

Testamento siužetų atpasakojimą. Tuo metu prasilavinusiam lietuvių skaitytojui gana lengvai buvo prieinama Liudviko Rėzos leista *Biblia, tai esti visas Šventas Raštas Seno ir Naujo Testamento*. Tačiau katalikams jis netiko, nes buvo skirtas protestantams. Be to, Senasis Testamentas be plačių reikiamų komentarų tuomet katalikams skaityti buvo draudžiamas. Valančius siekė bent populiaria forma, pasirinkdamas 67 įdomias ir plačiai kultūringos visuomenės žinomas biblines temas, užpildyti susidariusią universaliojo kultūrinio švietimo spragą. Jau 1852 m. pabaigoje Zavadskio spaustuvė išspausdino šią Valančiaus *Istoriją šventą Senojo Įstatymo*. 1854 m. vyskupas ragino spaustuvės savininką Adomą Zavadskį pakartoti šį leidinį, nes jo prašą „iš visų pusių“¹⁴. Knyga iš tikrųjų turėjo didelį pasisekimą, nes ligi 1861 m. pasirodė keturi jos leidimai. Vyskupas šį leidinį rekomendavo taip pat naudoti per tikybos pamokas pradinėse mokyklose.

Ypatingo Valančiaus dėmesio susilaukė hagiografiniai kūriniai. Prie jų šliejasi ir Jėzaus Kristaus bei Dievo Motinos gyvavimo aprašymai. Mat Valančius parašė gana didelę knygą *Živatas Jėzaus Kristaus* ir dideliu tiražu (rodos, 14 tūkstančių egzempliorių) išspausdino Vilniaus spaustuvininko Abelio Dvorčiaus (Dvoržeco) spaustuvėje. Tačiau didelio populiarumo neturėjo, nes šios knygos turinys ir forma reikalavo gerokai prasilavinusio skaitytojo. O dauguma kunigų mieliau skaitė lenkiškus leidinius, kurių anuomet netrūko. Todėl praėjus porai metų nuo knygos pasirodymo Valančius A. Zavadskiui rašė: „Paruošti naują to darbo laidą stačiai nenoriu, kadangi dar yra apie 7000 egzempliorių neparduota, o visos klebonijos užverstos.“¹⁵

Švč. Mergelės Marijos gyvenimo aprašymas buvo išspausdintas tik 1874 m.

Pats Valančius mėgo skaityti „šventųjų gyvenimus“, kurių leidimą po keturių dešimčių metų pertraukos bolondistai atnaujino 1836 m. Tačiau senojo Vilniaus universiteto racionalistų auklėtinis į šiuos hagiografinius kūrinius žiūrėjo gana kritiškai. Viename savo 1829 m. pamoksle aiškino, jog šv. Brigitos ir šv. Matildos „gyvenimai“ buvo tokie netikri, kad bažnytinis Konstancos susirinkimas rado juos priešingus Kristaus mokslui. „Tačiau tai kalbėdamas apie šventųjų gyvenimus, – sakė Valančius, – visiškai netvirtinu, jog visi be išimties tėra sklidini pasakų ir juos reikia atmesti. Priešingai, kritiškas parašytų gyvenimų skaitymas (czytanie z krytyką napisanych żywotów) labai veiksmingai padeda dorovingumui. Kiekvienas lengvai gali suprasti fantazijos polėkį.“¹⁶

Matydamas šios literatūros lietuvių kalba spragą, 1854 m. Valančius ėmė ruošti šventųjų gyvenimų rinkinį, įtraukdamas 62 aprašymus. Galimas dalykas, jog šio darbo imtis jį paskatino atnaujinti bolondistų leidiniai. Tačiau gal labiau vyskupui rūpėjo duoti patrauklių liaudžiai religinių skaitinių. Kaip rinkinio pratarmėje sako, norėjo aprašyti tuos šventuosius, kurių vardus nešioja Lietuvos žmonės. Lietuviški šventųjų gyvenimai turėjo tikslą pritraukti naujus skaitytojus, stiprinti jų skaitymo įgūdžius ir, antra vertus, apriboti lenkiškų hagiografinių leidinių paklausą.

Kaip minėjome, Valančius savo šventųjų gyvenimus skyrė lietuvių („žemaičių“) liaudžiai. Siužetus imdamas iš bolondistų leidimų, o galbūt ir iš populiarių Petro Skargos raštų, juos perkūrė, pritaikė savo skaitytojams. Dėl to šventieji ir jų kankintojai kalba kaip tikri žemaičiai. Beje, ir pats veiksmas griežtai nenusakomas nei chronologiniu, nei geografiniu atžvilgiu. Sudaroma iliuzija, lyg viskas vyksta kažkur netoliese, veikėjai mąsto lyg vietiniai žmonės, dėvi jiems įprastus drabužius. Iš pasakojimo trykšta liaudiškas humoras, pilna komiškų pasakojimo elementų, kalba gyva, raiškus stilius¹⁷. Teigiamų ir neigiamų veikėjų supriešinimas ir pamokomoji religinė dorovinė kryptis primena vėlesniųjų Valančiaus didaktinių apsakymų literatūrinės raiškos būdus ir skaitytojo ugdymo priemones. Literatas Juozas

¹⁴ M. Valančiaus 1854 V 4 laiško A. Zavadskiui vertimas, A. Tyla, Motiejaus Valančiaus laišakai Adomui Zavadskiui, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra*, 1969, Nr. 11 (1), p. 100.

¹⁵ M. Valančiaus 1855 III 4 laiškas A. Zavadskiui, *ten pat*, p. 103.

¹⁶ M. Valančiaus pamokslas, sakytas Mozyriuje 1829 m. trečiąjį sekmadienį po Trijų Karalių, *LLTI*, f. 1, SD, b. 179, p. 71.

¹⁷ J. Stuopis, Valančiaus „Žiwataj Szwętuju“ (I d.) kūrybiškuoju atžvilgiu, *Židinys*, Kaunas, 1924, t. 2, p. 112–141; V. Maciūnas, Motiejaus Valančiaus „giwenumu szwentuju Diewa“ stilius, *Vairas*, 1935, Nr. 7/8, p. 273–288.

Keliuotis šiuos Valančiaus šventųjų gyvenimus netgi laiko moderniosios hagiografijos pradinukais, kai suhumanintos šventųjų biografijos XX amžiuje vėl susilaukė didelio skaitytojų dėmesio¹⁸.

Kai 1854 m. pavasarį baigė rašyti, rūpinosi, kad A. Zavadskis juos pigiai išspausdintų, nes norėjo, „kad raštas plačiau palistų“¹⁹.

Valančius parašė ir antrą šventųjų gyvenimų knygą, kurią spaudai aprobavo 1864 m. gegužės 31 d.²⁰, tačiau leidinys išėjo tik 1868 m. Tilžėje.

Iš visų Valančiaus religinių knygų išsiskyrė stambios Tomo Kempiečio knygos *Apej sekimą Jėzaus Kristaus* vertimas. Ją 1852 m. paties Valančiaus lėšomis (davė 400 rb) išspausdino Vilniaus spaustuvininkas A. Dvorčius. Vyskupas užsakė 3000 egzempliorių tiražą, bet spaustuvininkas dar prašė tūkstantį leisti sau prisispausdinti. Ši XV a. mistinio-asketinio turinio knyga, rašyta vienuolio vienuoliams, labai išpopuliarėjo Europoje ir buvo daugiausia skaitoma po Šventojo Rašto. Ją Valančius skyrė ne tiek liaudies skaitytojams, kiek išprususiems aukštesniųjų luomų katalikams. Tai gana svarus įrodymas, kad lietuviškus religinius raštus, kaip ir savo *Žemaičių vyskupystę*, leido ne vien liaudžiai, bet ir kitiems visuomenės sluoksniams – dvasininkams, besimokančiam bajorų jaunimui.

Rengdamas spaudai lietuviškus religinius raštus ir juos leisdamas, Valančius sutelkė visą būrį talkininkų, visų pirma savo vyskupijos kunigų. Čia matome seminarijos profesorius Tada Juzumą, Jeronimą Kiprijoną Račkauskį, Juozapą Silvestrą Dovydaitį, klieriką Antaną Baranauską, vyskupo sekretorių Otoną Praniausią, prelatą Akmenės kleboną Kalikstą Kasakauskį, Kulių kleboną Kazimierą Skrodzkį, Gelažių filijalistą Juozapą Ženevičių. Prisitrukė taip pat kitų vyskupijų kunigų – Vilniaus seminarijos rektorių Antaną Kitkevičių, Vilniaus Šv. Jono bažnyčios vikarą ir katedros pamokslininką Vincentą Prialgauskį (jis rašė lenkų–žemaičių ir žemaičių–lenkų kalbų žodyną), Maskvos katalikų bažnyčios vikarą ir kariuomenės kapelioną Juozapą Želvį.

Netiesioginiu būdu Valančius susipažino su kylančiu rašytoju Lukšių vikaru Antanu Tatare. Šis buvo parašęs du didokus religinės-moralinės didaktikos veikalus *Tiesiausias kelias ing dangaus karalystę. Dešimtis prisakymų Viešpaties* ir *Pamokslai išminties ir teisybės*. Juos siuntė Varšuvos cenzūrai, bet toji, neturėdama lietuviškai mokančio cenzoriaus, rankraščius grąžino. Pateikus Vilniaus cenzūros komitetui, šis pasigedo dvasinės aprobatos. Tuomet A. Tatarė bičiulis Kauno benediktinių kapelionas Henrikas Veiselis šios aprobatos paprašė Valančiaus. Pastarasis *Pamokslus išminties ir teisybės* patvirtino, bet rankraščių *Tiesiausias kelias ing dangaus karalystę* atmetė²¹. Kodėl atmetė, nepaaiškino. Galimas dalykas, kad dekalogo dalykus autorius aiškino perdėm laisvai, plačiai paliesdamas žemiškas socialinio gyvenimo problemas²².

Rūpindamasis religinių leidinių tematika, Valančius ėmė kreipti rimtą dėmesį į jų formą, kalbos grynumą. Pavyzdžiui, džiaugėsi senuosiuose raštuose (K. Sirvydo) radęs dabar įsigaliojusį barbarizmą lietuviškus pakaitalus. Specialioms sąvokoms, naujiesiems terminams ieškojo reikalingų atitikmenų, kūrė naujadarus. Tačiau svarbiausia problema buvo bendrinės, literatūrinės kalbos kūrimas, ypač kai reikėjo parūpinti raštų visai skirtingomis tarmėmis kalbančiam vyskupijai. Galbūt savotiško tarmių vienodinimo vyskupas siekė kilnodamas kunigus iš vieno kalbinio arealo į kitą, bet tuo sukėlė įvairių nesusipratimų. Galima pastebėti, kad paties Valančiaus gimtoji pajūrio žemaičių tarmė ilgainiui imta atmiešti vakariečių aukštaičių tarmės duomenimis²³. Derinosi ir prie kitų žemaičių šnektų. Šia proga reikia sustoti prie Valančiaus susirašinėjimo su žemaičių kun. Juozu Čiulda, gyvenusiu Lopacinskio dvare Sarijoje, Sebežo

¹⁸ J. Keliuotis, *Meno tragizmas*, Vilnius, 1997, p. 253.

¹⁹ M. Valančiaus 1854 V 22 laiškas A. Zavadskiui, M. Valančius, *Raštai*. t. 1, p. 512.

²⁰ M. Valančius, *Ziwataj szwętuju*, kn. 2 (rankraštis), *LLTI*, f. 1, SD, b. 674.

²¹ Kun. H. Veiselio (Weyssel) 1850 X 16 raštas M. Valančiui ir šio 1850 XI 7 atsakymas, *LVI A*, f. 1671, ap. 4, b. 63, l. 45–46.

Tiesiausias kelias į dangaus karalystę 1853 m. buvo išspausdintas Suvalkuose vien su Varšuvos civilinės cenzūros aprobatą.

²² V. Vanagas, Antanas Tatarė ir jo proza, A. Tatarė, *Pamokslai išminties ir teisybės*, Vilnius, 1987, p. 11–12.

²³ P. Jonikas, *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*, Chicago, I, 1987, p. 238–240.

dekanate (Vilniaus gubernijos Drisos apskrityje). Viename 1855 m. laiške J. Čiulda sakė, jog savo žemaičių kalbos gramatiką parašęs lenkiškai, kad Lenkijos ir Lietuvos lenkai suprastų, „kas gi ta per kalba lietuvių, ar žemaičių, kurią kartais ir istorija nerausta prisiminti su tam tikru pagyrimu“. Aiškiai didžiuodamasis savąja kalba, J. Čiulda mano, kad ji neturi būti vien liaudies kalba, vartojama tik religijos skelbimo reikalams, bet „turi lavėti kitų Europos kalbų pavyzdžiu“, turi virsti literatūrine tautos kalba. Pastarosios pagrindu siūloma imti žemaičių tarmę, praturtintą taip pat „lietuvių“ – aukštaičių – tarmės dalykais²⁴. Valančius, aiškiai pritardamas J. Čiuldos gramatikai, ją, rodos, tuoj pasiūlė A. Zavadskui išleisti. Deja, Zavadskis šio darbo nesiėmė.

Žemaičių vyskupystės ir kai kurių aukšto teologinio lygio lietuviškų religinių raštų paskirtis, rodos, įtikinamai sako, kad Valančius žemaičių (ir lietuvių apskritai) kalbai skyrė ne vien liaudies, bet ir visos tautos funkcijas²⁵. Vilniaus generalgubernatoriaus ypatingų įpareigojimų valdininkas Emilijus de Robertis (Roberti), 1852 m. tyręs anoniminį skundą prieš Valančių, raportavo, kad vyskupas „tikrai ypatingą savo dėmesį skiria žemaičių literatūros raidai“²⁶. Ganėtinai Valančiui įkyrėjęs slaptasis cenzorius A. Petkevičius vėliau, 1865 ar 1866 m., rašė: „Beveik nuo pirmosios įžengimo į Telšių vyskupijos katedrą dienos <...> jis, Valančius, dėjo pastangas palaikyti ir gausinti žemaitiškas knygas, ir dvasinio, ir pasaulietinio turinio <...>, pats naujas rašė bei senas su baisiausiomis priešiškomis įstatymams ydomis spaudai tvirtino ir gabius kunigus kūrybai pas save kvietė, skirdamas jiems pensijas.“²⁷

Lenkų gydytojas Teodoras Triplinas (Tripllin), 1856 m. keliavęs po Lietuvą, rašė, kad vyskupas Valančius „ypač globoja lietuvių kalbą“²⁸.

Darbas keliant lietuvių kalbos prestižą, lietuvių literatūrą ir kultūrą apskritai telkė apie Valančių ne tik kunigus, kuriuos galėtume įtarti suinteresuotumu vien ganytojiškais tikslais, bet ir kultūrininkus pasauliečius, ryžtingus lietuvių tautinio atgimimo žadintojus: Simoną Daukantą, Lauryną Ivinskį, Mikalojų Akelaitį, Andrių Ugianskį. Jie Valančių laikė savo tautiniu bendraminčiu, o jo religinį literatūrinį darbą ir liaudies švietimą – svarbiu tautinio, ne vien religinio, ugdymo baru.

Šiame kontekste savitą prasmę įgauna Valančiaus susidūrimai su rusų administracija dėl lietuviškų leidinių cenzūros. Vos Valančiui pasirūpinus išleisti pirmuosius leidinius, civilinė valdžia pradėjo cenzūros stiprinimo akciją. Matyt, šitai paskatino praėjusi Europoje revoliucijų banga, valstiečių visuomeninės reikšmės didėjimas, lietuviškos spaudos gausėjimas, vyriausybės politika sparčiau rusifikuoti prijungtąsias nerusiškas Vakarų žemes. Vilniaus generalgubernatorius I. Bibikovas, pats ėmėsis lietuviškų leidinių cenzūros sugriežtinimo, uoliu savo parankiniu susirado minėtąjį ekskunigą Antaną Petkevičių, tuomet tūnojusį stačiatikių Pažaislio vienuolyne²⁹. Jį padarė neoficialiu ar net slaptuoju (nors visi jo pareigas žinojo) cenzoriumi, per kurio rankas būtinai turėjo pereiti visi spaudai teikiami lietuviški ir latviški katalikiški leidiniai. Be to, jo atsiliepimų reikalaujavo apie seniau išleistas knygas.

1851 m. rugsėjo 7 d. I. Bibikovas A. Petkevičiui per Kauno gubernatorių pasiuntė du pirmuosius religinius leidinius – po vieną lietuvių ir latvių kalbomis. Savo atsiliepimus A. Petkevičius taip pat siųsdavo Kauno gubernatoriui, o šis – I. Bibikovui. Pastarajam pasitraukus iš Vilniaus generalgubernatoriaus pareigų, 1857 m. caro paliepimu cenzoriaus pareigų neteko ir A. Petkevičius. Jo vietą užėmė Vilniaus evangelikų reformatų kolegijos tarnautojas (ne kunigas) Viktoras Aramavičius. Jis šias pareigas ėjo 1857–

²⁴ J. Čiuldos 1855 XI 29 laiškas M. Valančiui, J. Čiulda, *Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles* (Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 6), p. 364–365.

²⁵ Tiesa, Valančius savo laiškuose lenkų kultūrininkams, prisiderindamas prie jų etninio suvokimo, sakėsi terašęs knygas „liaudies kalba“ (M. Valančiaus 1873 VI 6 laiškas grafui Eustachijui Tiškevičiui, *LLTI*, f. 1, b. 4461, l. 1).

²⁶ E. de Roberti 1852 III 28 pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVI*, f. 378, PS, 1852 m., b. 37, l. 6.

²⁷ И. Корнилов, *Русское дело в Северо-западном крае*, изд. 2-ое, С. Петербург, 1908, p. 482.

²⁸ *Lietuvių literatūros istoriografijos chrestomatija (iki 1940 m.)*, p. 148.

²⁹ 1851 VI 9 rašte Kauno generalgubernatoriui I. Bibikovas sakėsi ieškojęs lietuviškų ir žemaitiškų knygų cenzoriaus. Dabar sužinojęs, kad tam reikalui galįs tikti šventikas A. Petkevičius. VII 27 Kauno generalgubernatorius pastarojo kandidatūrą parėmė (*KAA*, f. 50, ap. 1, b. 8499, l. 1, 7).

1865 m.³⁰ V. Aramavičius nebuvo toks uolus ir neįjautė katalikams bei Valančiui neapykantos kaip A. Petkevičius.

A. Petkevičiui daugiausia užkliūdavo du dalykai: kėsinimasis į caro autokratiją ir jos sistemos neliečiamumą bei Katalikų Bažnyčios prioriteto teigimas. Kai Valančius iš K. Skrodzčio katekizmo išbraukė politinio konformizmo apraiškas, A. Petkevičius nurodė išbraukimus atstatyti ir spausdinti. Be to, cenzorius reikalavo išbraukti iš Valančiaus ir kitų autorių tekstų viską, kas kėlė Katalikų Bažnyčios prestižą, visas užuominas apie katalikų varžymą ir reikalą varžymui priešintis. Cenzūrai visada užkliūdavo popiežiaus neklaidingumo dogma, tie katalikų šventieji, kurie buvo pripažinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės globėjais. Šia prasme nuo cenzūros nukentėjo Valančiaus *Žine, kaip rejk atlikti spaviednę ir Živatas Jėzaus Kristaus*³¹.

Vos pajutęs „cenzūros teroro epochos“ pradžia, Valančius bandė apsaugoti ir religinį, ir etnokultūrinį Lietuvos savitumą. 1852 m. kovo 11 d. jis pasiuntė prašymą liaudies švietimo ministru Platonui Širinskiui-Šichmatovui, norėdamas gauti teisę galutinai tvirtinti spaudai „žemaičių kalba leidžiamus raštus“, drauge įsipareigojimus visiškai išlaikyti savo ištikimybę sostui. Pabrėžė, kad „maldų ir kitų dorinio bei religinio turinio knygų žemaičių kalba leidimas trukdomas, nes Vilniuje nėra cenzoriaus, pakankamai mokančio šią kalbą“³². Šis ministras apie prašymą pranešė vidaus reikalų ministru, kuriam buvo pavaldžios cenzūros įstaigos. Pastarasis atsakė, kad teisės galutinai cenzūruoti leidinius neturi nė stačiatikių vyskupai, todėl Valančiaus prašymas esąs nepriimtinas ir galys tapti blogu pavyzdžiu kitiems aukštiesiems kitatikių dvasininkams³³. Po to P. Širinskis-Šichmatovas Valančiui trumpai atsakė: „Aš nemanau turįs teisę rūpintis, kad šiuo reikalu būtų leista išimtis iš bendrų cenzūros nuostatų“, kurie esą taikomi visiems leidiniams, einantiems Rusijoje bet kuria kalba³⁴.

Valančius siuntė protestą taip pat I. Bibikovui. Aiškino, kad ekskunigas A. Petkevičius žinomas kaip menko išsilavinimo žmogus. Cenzūravimas vilkinamas. Negalėdamas prie teksto prikibti valdžios ir moralės klausimais, kabinėjasi prie kalbos, kurios gerai nemoka, ir gautuosius raštus taip sugadina, kad jų nė spausdinti nebegalima. Tuo esą daromos kliūtys šviesti ganomuosius³⁵.

Vos I. Bibikovui išvykus iš Vilniaus, Valančius valdine cenzūra vėl bandė atsikratyti. Vilniaus švietimo apygardos globėjui rašė: „Tamstai žinoma, jog beveik visi mano vyskupijos gyventojai, apie milijoną žmonių, vartoja vien lietuvių kalbą. Vyriausybei leidžiant beveik visur įsteigta parapinių mokyklų, todėl kiekvienas moka skaityti bent iš maldaknygės.“ Lietuviškų knygų paklausa esanti nemaža, „bet rašytojai ir leidėjai sutinka didelių kliuvinių ir nepatogumų cenzūros komitete“, nes I. Bibikovo nurodymu „ne pirmiau duodamas leidimas spausdinti, negu po peržiūrėjimo šventiko Petkevičiaus, neseniai „perėjusio iš katalikų tikėjimo į stačiatikių cerkvę“. Valančius apsiėmė pats atidžiai ir visais požiūriais cenzūruoti spaudai teikiamas knygas. Anot Valančiaus, „regis, jog ašai kaip vyskupas tokios plačios vyskupijos, pavestos man šviesiausiojo ciesaoriaus valdžia, vertas esu didesnio pasitikėjimo pas vyriausybę, negu kažkoks šventikas“³⁶.

³⁰ L. Mulevičius, Baudžios panaikinimo įstatymų išleidimas lietuvių kalba, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, Vilnius, 1972, t. 7, p. 106–110. Visi I. Bibikovo per Kauno gubernatorių A. Petkevičiui siųstų knygų bei rankraščių lydraščiai ir Kauno gubernatoriaus gražinamųjų leidinių bei A. Petkevičiaus atsiliepimų lydraščiai yra KAA, f. 50, ap. 1, b. 8499, l. 10–129.

³¹ Plačiau žr. Z. Medišauskienė, Lietuviškų knygų cenzūravimas (XIX amžiaus ketvirtasis–septintasis dešimtmečiai), *Lituanistica*, 1996, Nr. 2, p. 54–81.

³² Minėtojo rašto originalas, *RVIA*, f. 772, ap. 1, b. 2792, l. 1–2.

³³ Vidaus reikalų ministro L. Peroyskio 1852 IV 16 raštas P. Širinskiui-Sachmatovui, *ten pat*, l. 4–5.

³⁴ Minėtasis 1852 IV 27 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 5.

³⁵ M. Valančiaus 1852 IV (diena nepažymėta) raštas I. Bibikovui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 66, l. 261.

³⁶ M. Valančiaus 1856 IV 21 rašto ištraukos vertimas, A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, 2 leid., Čikaga, 1975, XXX, p. 178–179.

Rusų administracija A. Petkevičių paaukojo, tačiau Valančiui išimtinės teisės be pasaulietinės cenzūros leisti knygas nedavė. Nieko Valančius nelaimėjo ir 1859 m., kai šito prašė, rūpindamasis leisti laikraštį *Pakeleivingas*.

Valančiaus siekimas gauti galutinės cenzūros teises rodė jo norą išsivaduoti nuo rusų administracijos ir stačiatikių kišimosi į Katalikų Bažnyčios reikalus ir lietuvių katalikų švietimą. Šiuo atveju norėta panaikinti civilinę cenzūrą, kaip aukštesnę už įprastą ir iš seno praktikuotą dvasinę cenzūrą. Valančius, prašydamas platesnių cenzūros teisių, turėjo tikslą logiškai pratęsti tą lietuvių liaudies švietimo barą, kurį plėtojo paprinės mokyklos prie bažnyčių, kitaip sakant, jis norėjo autonomizuoti kylančią vietos kultūrą, etniškai skirtingą nuo rusų, lenkų ar vokiečių civilizacijų.

[...]

Vaikų priežiūra bei auklėjimas, sanitarija ir higiena

Valančiaus liaudies ugdymo sistemos dalį sudarė elementarių žinių skleidimas apie tėvams žinotiną pedagogiką, vaikų auginimą, tėvų globą, sanitariją ir higieną. Nusigręždamas nuo tradicinio viduramžiško asketizmo, ligi tol būdingo katalikų kunigų ir vienuolių pamokslavimui, Valančius grįžta prie antikinio idealo – sveika siela sveikame kūne.

Vaikų sielos tobulėjimu Valančius rūpinosi dekalogo rėmuose. Ypač jis pabrėžė vaikų pareigą gerbti tėvus ir užaugus rūpintis jų globa ir išlaikymu. *Vaikų knygelės* apsakyme „Geroji Onelė“ parodytas idealios dukrelės, gerbiančios ir mylinčios savo tėvus, pavyzdys. Reikia manyti, kad jos prototipas buvo Valančiaus vaikystės ir jaunystės draugė, nes sakoma, kad tas, kas apsakyme pavaizduota, atsitiko 1818 m. Salantų parapijoje.

Didžiausią vaikų pagarbą vyskupas ugdė motinai. Valančius *Vaikų knygelėje* mokė vaikus būti atviriems visų vyresniųjų, ne tik tėvų, išmintingiems patarimams, savo patirties perdavimui.

Vis dėlto kur kas daugiau Valančius mokė tėvus ir kitus suaugusius rūpintis vaikais, jų mokymu, auklėjimu, buitimi. Kaip teigia M. Lukšienė, Valančius pabrėžė biologinę, genetinę šeimos funkciją, kuri įpareigoja tėvus visokeriopai atsiduoti vaikų ugdymui. *Palangos Juzėje* jis nurodė žmonių atsakomybę už šeimos sveikatingumą, nuo kurio priklauso gimstančių vaikų biologinė ir psichinė sveikata ir net ydos. Valančius siūlė siekti abiejų sutuoktinių socialinių-luominių, kultūrinių ir tikybinių požymių atitikimo. Jis ugdė moters ir vyro lygiateisiškumo šeimoje suvokimą, vienodą abiejų tėvų atsakomybę už vaikus. Apie tai rašė net savo dvasiniame testamente. Kadangi valstiečių vaikas savo ateitį galėjo užsitikrinti vien darbu, Valančius būtina idealios šeimos sąlyga laikė jos darbštumą, ekonominį sumanumą, kurį taip pat turėjo perduoti jaunajai kartai³⁷. Raštingi, šviesūs, darbštūs, blaivūs ir religingi tėvai yra Valančiaus idealas, nes gali tinkamai ugdyti savo vaikus, gerai parengti juos gyvenimui.

Neatskiriamas dalykas, manė Valančius, buvo tinkama vaikų priežiūra, kad jie būtų sveiki. *Paaugusių žmonių knygelėje* vyskupas rašė: „Žmonių moterys ar negan myli vaikus savo, ar nežino, kaip su jais apsieiti, ir dėl to daugybę jų nelaiku išmarina. Paprastai vaikams per kiaurą žiemą neduoda avalynės nei šilto drabužio. Kaip vaikai, negalėdami grinčioj ištūrėti, išbėga laukan į sniegą basi, grįžta baisiai įšalę. Vos saulei įspindus, beregint sustoja ant pamato vaikai, namų šunelis ir paršeliai – visi šildos ir virpa. Rudens ar žiemos laike motinos, pačios su kailiniais apsilikusios, atneša į bažnyčią vaikus basus po marškinėlių. Siausto, rods, su skepeta, bet ta jų neapsildo. Įšalę vaikai gauna užžandes.“³⁸ To viso nebūtų, jei motinos vaikus tinkamai apmokytų, apmokytų ir prižiūrėtų, o ištikus ligai, kreiptųsi į tikrus gydytojus, ne į bobeles, įvairius kitus žmones ir kunigus, kurie, neturėdami tam tikro mokslo, negali gerai gydyti.

³⁷ M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius, 1985, p. 234–235.

³⁸ M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 147.

Vyskupo jautrumas vaikams buvo nepaprastas, jis nuoširdžiai rūpinosi jų sveikata ir buities praskaidrinimu. 1857 m. Varnių gydytojas V. Andrijauskas savo dienoraštyje pažymėjo: „<...> vyskupo arkliais aplankiau sergantį vaiką.“³⁹ Kaip varniškiai pasakojo, vieną per gaisrą apdegusį trejų metų vaiką pats Valančius parsivežė iš Miežeinių kaimo (3 km nuo Varnių), savo namuose laikė porą mėnesių, kol pagijo (Antaninos Radavičienės pasakojimas). Arba vėl: prie ežero (Lūksto?) pastebėjo vaiką, renkantį varlių kurkulus, ir iš jo sužinojo, kad juos sudeginęs gydysis „drugį“. Vyskupas, suniekinęs tokiuos vaistus, per savo tarną atsiuntė tikrų vaistų (Viktoro Vizgirdo pasakojimas).

Valančius vaikais labai rūpinosi, juos užjautė ir mylėjo. Žadindamas jų norą skaityti, apdovanodavo elementoriais, maldaknygėmis. Apiplyšusiems vaikams net parūpindavęs drabužėlių. Pats duodavo išlaikymą keletui našlaičių. Pasakojama, kad vaikams pavaišinti vyskupas savo karietoje visad vežiodavosi obuolių, saldainių, riestainių, peiliukų. Tokioms dovanėlėms susidėti sutanoje turėjęs atskirą didelę kišenę. Kaip vienas lenkų kunigas prisimena, 1874 m. Valančius, lankydamasis Krokuvoje ir vaikščiodamas bulvarais, sutiktus vaikus taip pat vaišindavo saldumynais bei vaisiais, kuriuos pirkdavo iš pirmo pasitaikiusio prekiautojo. Per kirbinę lydinčių vaikų sunku buvę prasibrauti ligi viešbučio⁴⁰.

Rašydamas apie vaikų priežiūrą, Valančius aiškino ir bendrus ligonių slaugymo, gydymo, higienos ir sanitarijos klausimus. Būtiniausių bendrųjų medicinos žinių jis buvo įgijęs Vilniaus vyriausiojoje seminarijoje per privalomas taikomųjų gamtos mokslų paskaitas. Tad jo nuostatos atitiko tuometinį mokslo lygį, kai ligi Roberto Kocho ir Luji Pastero atradimų apie užkrečiamas ligas sukeliančias bakterijas ir bacilas neturėta esminio supratimo. Dažniausiai manyta, kad užkrečiamos ligos atsiranda dėl nuodingų medžiagų, per orą, drabužius patenkančių į žmogaus organizmą. Todėl ligų plitimui sustabdyti rūpintasi ligonių užkrėstų patalpų ir daiktų dezinfekcija.

Apie Vilniaus universiteto paruoštus gydytojus Valančius atsiliepė itin palankiai: „Iškala* ta buvo didžiai gera, nes išleido daug daktarų garsingų, kurie ligi šiol tebneša pagalbą sergantiems žmonėms.“ Jų mokslas esąs toks aukštas, kad „veikiau gali jaunikaitis į kunigus įstoti, nekaip daktaru tapti“⁴¹. Jei kas be tokio mokslo žmones gydo, dirba ne savo darbą. Valančius aprašo tokio gydymo pasekmes, kai dėl akių paraudonavimo, matyt, trachomos 1818 m. apako Kalvarijos moksleivis, kai mergaitė iš Rozalimo parapijos dėl netinkamo skaudančių dantų gydymo tapo bedante, kai nuo gerklės uždegimo šunų mėšlu gydomas Tverų parapijos žmogus mirė.

Daugelio ligų priežastimi Valančius laikė nešvarą. *Palangos Juzėje* ypač peikia Šiaulių krašto žmonių apsileidimą, nors žemės derlingumu jie skūstis negali ir yra pakankamai turtingi. Parapijose prie Lėvens ir Mūšos gryčios esančios tamsios, langai maži, stikliniai arba lentele užstumiami. Kadangi trūksta natūralių maudyklių ir pirčių, žmonės „yra juodi, su prakaitais permirkę. Mergaitės pagaliau išeina šieno grėbti su juodais, neplautais marškiniais – bjauru ir veizėti“. Valančius ragina pasidaryti gražias su langais pirtis ir jose bent kartą per savaitę maudytis⁴².

Ir mėgstamus vaikus pabardavo už apsileidimą, mokė juos švaros. Pažįstamiems valstiečiams prie Varnių nuveždavęs muilo, liepdavo vaikams galvas trinkti (A. Radavičienės pasakojimas).

Dėl nesimaudymo plinta niežai, kuriuos šundaktariai gydo gyvsidabrio tepalu ir numarina vaikus. Norint išvengti piktšasių, vyskupas pataria dažnai vaikams trinkti ir šukuoti galvas. Anot Valančiaus, pavyzdinga motina vaikus, ypač juos vesdama į bažnyčią, dailiai aprėdo ir galveles iššukuoja. Juk ponų vaikai, kurie reikiamai higieniškai prižiūrimi, šios ligos žinoti nežiną.

Per nelaimingą atsitikimą susilaužius kaulus, būtinai reikią kreiptis į tikrą gydytoją, kad juos gerai sustatytų ir sutvirtintų.

³⁹ V. Andrijausko 1857 XII 3 įrašas, LVIA, t. 1135, ap. 23, b. 147, l. 29.

⁴⁰ Kun. Z. G., Iš nuolankumo kilusi tvirtybė, *Lietuvos aidas*, 1995 XII 2, Nr. 243, p. 23.

* Iškala – mokykla. (Red.)

⁴¹ M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 140–141 (*Paaugusių žmonių knygelė*).

⁴² *Ten pat*, p. 251.

Nuo 1831 m. Žemaičių vyskupiją ne kartą kankino choleros epidemija, kareivių užnešta iš Rusijos gilumos. Valančius, laikydamas ją Dievo rykšte, ieškojo ir racionalaus paaiškinimo. Jis svarstė, ar ji plinta dėl nešvarumo („nevalyvumo“), ar dėl kokių nors kitų priežasčių. Tačiau aiškiai suprato, kad užsikrečiama nuo kitų ligonių per drabužius (paėmęs ligonio marškinius), pašto siuntinius (miręs Šiaulių pašto viršininkas). Be to, atkreipė dėmesį į tai, kad liga gali plisti valgant nešvarius vaisius, uogas, daržoves, grybus ir geriant pieną. Prie užkrečiamų ligų Valančius priskyrė ir šiltinę, 1855 m. aprašydamas suomių karių išmirimą Skapiškyje⁴³. Taigi Valančius, kaip ir Vilniaus universitetą baigę gydytojai, žinojo užkrečiamųjų ligų plitimo būdus, nors jiems dar liko neaiškūs patys ligos sukėlėjai.

Būtiniausias sveikatos apsaugos žinias Valančius liaudžiai skleidė tiesiogiai, ypač per savo raštus, galbūt pamokslus ir, matyt, netiesiogiai – per klierikus ir kunigus. Šiaip ar taip, faktas, kad vyskupas susirūpino liaudies medicininio švietimu, kad kėlė gydytojų, kaip pasaulietinės inteligentijos atstovų, autoritetą, reiškė ne tik visos visuomenės modernėjimą, bet ir Bažnyčios atsinaujinimą.

Gamtos apsauga ir gyvulių globa

Romantizmo laikais išplėtotas žmogaus ir gamtos harmonijos idealas vienaip ar kitaip skatino gvildinti gamtos apsaugos problemą. Neatsitiktinai ir lietuvių raštijoje gamtos ir tautos likimas vedamas lygiagrečiai. Prisiminkime S. Daukanto girių aprašymą ir A. Baranausko *Anykščių šilelį*. Greta šiuo aspektu išskylančios gamtos apsaugos ji imama sieti su būtinumu racionaliai ūkininkauti, su išsilaisvinančio iš baudžios valstiečio ekonominės potencijos ugdymu (S. Daukantas, L. Ivinskis). Valančius žmogaus ir gamtos harmonijos ugdymo ėmėsi savitai.

Reikia pasakyti, kad jis, kilęs iš kaimiškos aplinkos, liko prisirišęs prie agrarinės kultūros, gebėjo jautriai stebėti metų evoliucijos reiškinius, gėrėtis gamta. Kaip žinoma, gyvendamas Varniuose ir Kaune sistemingai, jei galėjo – kasdien, išvažiuodavo pakvėpuoti laukų oru ir pasigėrėti gamtos vaizdais. Antai iš Varnių dviem arkliais kinkyta karietaite dažnai nukakdavo į savo Palūksčio palivarką, kurį prižiūrėjo svainis ir sesuo Beresnevičiai. Kartais pasiekdavo net Girgždutės kalną. Kartkartėmis sustodavo, išlipdavo, kalbindavo dirbančius valstiečius, nuėjęs prie ažuolų, prašydavo vaikų parinkti gilių. Pasivijęs valstietes, nešančias bulvių maišelį ar ryšulį, nė kiek nesidrovėdavo jas pavėžėti. Net senatvėje viename laiške sesers sūnui jautriai dėstė pavasario gamtos stebėjimus: „Kartą buvau miške ir patyriau, kad vieversiai gieda bei žibuoklės žydi, bet žolė be lietaus dar neželia. Kėniai sode beveik visi išdžiūvo, kaip manau, todėl, kad iš rudens laistė šiltu vandeniu. Žmonės visur aria, javai skleidžia pirmuosius lapelius.“⁴⁴ Visą laiką Valančius stebėjo gamtos stichijas, mėgo jas aprašinėti savo užrašuose. Vieną tokį 1872 m. gamtos išdaigų aprašymą randame ir beletristiniame „Pasakojime Antano tretininko“: „Po karštos dienos vos ne kožną vakarą iš Palanginės jūros kildavo juodi debesys, nuo dviejų perkūnų genami. Perkūnai spardės it arkliai išpenėti, nesuvaldomi. Barstė su didžia kruša it prancūzai su geležies kulkomis iš savo naujų kriušinių. Pas Vilkiją, Raudondvarį, Pabaiską ir taip toliau išmušė jau išplaukusius rugius. Pas Varnius į Vastakių dvarelį keturis kartus spyrė perkūnijos ir be kokio reikalo sudegino penkis trobesius. Bjauru buvo ir veizėti.“ Netoli Raudondvario Romaškių laukuose nukritę keli vandens paukščiai, o prie Bukančių(?) – trys lydekos, kurias ir autoriui tekę ragauti⁴⁵.

Skaitant šios rūšies Valančiaus užrašus, visada jaučiamas susirūpinimas derliaus likimu ir žmonių sveikata. Kur ne kur, lyg nusižiūrėjęs į S. Daukanto ūkiškų patarimų knygeles, aprašo neracionalų miškų naudojimą, jau pakenkusį krašto ekonomikai. *Vaikų knygelėje* gana plačiai aiškina, kad daug miško medžiagos sunaudota miestelių statybai ir, kaip galima suprasti, eksportui. Pavyzdžiui, prie Telšių vietoj

⁴³ M. Valančius, *Pastabos pačiam sau*, p. 41, 44, 101–103, 165.

⁴⁴ M. Valančiaus 1869 IV 8 laiškas Vladislovui Beresnevičiui, *LLTI*, f. 1, b. 4466, l. 1a.

⁴⁵ M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 355–356.

ąžuolynų stūkso plikos kalvos. Daug medžio sunaudojama kurui, nors žmonės tam reikalui galėtų prisikasti durpių. Išskirtus miškus, išnyko bebrai, gyvulių ganyklos neteko ūkmės, pievos saulės kepinamos išdegė. Žmonės neteko nei medžio, nei šieno, nė karvės nebeturi kur nuousių pasislėpti.

Vis dėlto Valančius į žmogaus santykį su gamta žiūri ne vien pragmatiškai. Jam humaniškas elgesys su medžiu, su gyvuliu yra prielaida pačiam žmogui doroviškai augti. Kaip pastebėjo M. Lukšienė, romantizmui būdinga, kad per gamtą žmogus atskleidžia savo vidinį pasaulį⁴⁶. Tipiškiausi šiuo požiūriu Valančiaus *Vaikų knygelės* apsakymėliai „Prancė paukštvanagėlis“ ir „Petronėlė“. Pirmuoju atveju Prancė, skriausdamas gyvosios gamtos padarus, vis labiau morališkai smuko. Piemenaudamas jis badu stipino ir negailestingai pliekė kiaules, paršelius, karves, pešėsi su kitais piemenimis, draskė paukščių lizdelius ir gaudė laukimus paukščius, kankino žvirblius. Užaugęs bernas paukščius naikino šaudykle. Prancės moralinė degradacija baigėsi gaspadoriaus užmušimu. Moraliniu požiūriu Prancės antipodas yra Petronėlė, kuri iš pat mažens šėrė katę su šunyčiu, paskui ganydama prisijaukino aveles, žąsis ir karves. Lesindama vištas ir žvirblių nevaikė. Atėjus žiemai, rūpinosi kurapkų ir zuikių maitinimu. Kaip ir dera didaktinei literatūrai, nedorasis Prancė nusipelnė bausmės, o kilnioji Petronėlė – laimingo gyvenimo.

„Pasakojime Antano tretininko“ vėl grįžtama prie šunų laikymo ir jų naudingumo. Juk baudžiatvės laikais kaime nebuvo labiau apleisto ir ujamo gyvulio kaip šuo. Anot Valančiaus, „Viešpats Dievas sutvėrė šunelius dėl žmonių gero, dėl to tai ir niekame nerandame šunų be žmonių“, „Ūkininkas neturi didesnio prieteliaus už savo šunį“. Toliau konkrečiai įvardytais pavyzdžiais, nurodant įvykio datą ir vietą, Valančius papasakojo, kaip šunys gelbsti vaikus, saugo šeimininkų turtą, gina jį nuo vagių. Pridėjo dar ir garsiąją pasaką apie šunų ir kačių nesantaiką per svarbius popierius, kuriuos sugraužė pelės.

Apsakyme „Dievobaimingas vaikiukas“ Valančius išplėtojo arklių temą, kuri iš dalies susišaukia su Lauryno Ivinskio straipsniu „Apie nereikalingą žudymą ašvienio*“, išspausdintu jo 1851 m. kalendoriuje. Valančius aiškino, kad nereikia krauti tokio krovinio, kurio arkliai negali pavežti, važiuoti perdėm greitai, neprotingai juos čaižyti botagu. Anot autoriaus, „Viešpats Dievas, kurs tuos gyvulėlius sutvėrė, mato tokių žmonių neteisybę ir nedorumą, o matydamas pakoros juos veikiau ar paskiau“⁴⁷.

Valančius pabrėžė gamtos vienovę ir vidinę jos sąveiką. Ragindamas piemenis nenaikinti varlių ir driežų, neardyti skruzdėlynų, sako, kad ir šiuos gyvūnus Viešpats ne be reikalo sutvėrė. „Prancės paukštvanagėlio“ apsakymėlyje papasakojęs apie tai, kad Prūsų karalius Frydrichas įsakė išnaikinti žvirblius, bet, pamatęs gamtos pusiausvyros pažeidimą – priviso daugybė javų ir medžių kenkėjų, – turėjo brangia kaina atitaisyti padarytą klaidą.

Apskritai Valančius visur pabrėžia gyvybės vertę, lyg ragina žmogų įsijausti į kiekvieno gyvio padėtį, net kalba apie abipusę žmogaus ir gyvulių meilę. Visą pasaulio sandarą ir žmogaus vietą pasaulyje vyskupas aiškina teologiškai, Dievo nustatytu tikslingumu. Tas, kas ardo šį tikslingumą – nesirūpina gamtos apsauga, gyvulių globa, – nusipelno Kūrėjo bausmės.

Raštingo, šviesaus, sveiko, morališkai tvirto ir religingo liaudies žmogaus ugdymas, jo visuomeninės ir ūkinės iniciatyvos žadinimas buvo svarbiausias viso kunigo ir vyskupo Valančiaus gyvenimo rūpestis. Jam liaudies žmogus tai žemaitis ir lietuvis, kuriam skiriami visi ganytojo, religinių raštų kūrėjo, istoriko, literato ir beletristo veikalai.

Blaivybės apaštalas

Blaivybės pradžia

⁴⁶ M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė*, p. 239.

* Ašvienis – darbinis arklys. (Red.)

⁴⁷ M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 418.

Vyskupas Motiejus Valančius visuotinai pripažįstamas kaip didžiojo blaivybės sąjūdžio architektas. Tačiau tikra mįslė lieka, kaip jis blaivininku tapo. Atsakymo neduoda nei amžininkai, nei istorikai, rašę apie blaivybę Lietuvoje. Reikia manyti, kad pačią blaivybės sampratą Valančius gavo studijuodamas Vilniaus vyriausiojoje seminarijoje. Juk Vilniaus universiteto racionalizmo šviesa jo gyvenime išsiskleidė plačiu spektru.

Tikriausiai alumno Valančiaus akiratin pateko Vilniaus universiteto auklėtinio, laisvųjų menų, filosofijos, medicinos ir chirurgijos daktaro Jokūbo Šimkevičiaus *Veikalas apie girtavimą*⁴⁸. Knygos autorius girtavimą laikė žmonių nelaimė, moralinės ir fizinės degradacijos priežastimi. Anot jo, girtavimą lėmė socialinės-ekonominės ir kultūrinės sąlygos, vienodai žalojančios išlepusią diduomenę ir be prošvaistės gyvenančius baudžiauninkus. Viena šių skirtingų visuomenės sluoksnių girtavimo priežasčių, kaip ir reikėjo tikėtis iš racionaliai mąstančio autoriaus, esanti švietimo stoka ar tiesiog tamsumas, alkoholio žalos nežinojimas. Ir iš tiesų, net prasilavinę dvarininkai anuomet turėjo pilnas spintas stipriųjų gėrimų, kuriuos sistemingai vartojo ne tik nuotakai pataisyti vaišių metu, bet ir gydymiesi nuo visokiausių būtu ir išsigalvotų ligų, negalavimų. Reta ponia nesiurbčiojo taurelės vos pakirdusi iš miego ir pakilusi iš lovos. Retas dvarininkas, kaip matyti, pavyzdžiui, iš V. Sirokoplės aprašymų, nesileido į tolimesnę kelionę be degtinės statinaitės. Valstiečiai, vyrai ir moterys, savo laisvalaikio neįsivaizdavo be suėjimo smuklėje ar karčemoje, kurių buvo pilna ne tik miesteliuose, bažnytkaimiuose, bet ir kone kiekviename kaime bei šiaip prie viešųjų kelių. Dėl ekstensyvaus ūkininkavimo ir vidaus rinkos siaurumo dvarininkai iš savo grūdų (nuo 3-čio dešimtmečio ir bulvių) pertekliaus varė degtinę ir stengėsi ją sugirdyti savo valstiečiams, nesibodėdami nė prievartos. (Tokios savo valstiečiams skirtos dvaro smuklės stovėjo ir Valančiaus Nasrėnų kaime bei gretimame Kalnalyje.) J. Šimkevičius kėlė mintį, kad girtavimą galima įveikti ne kokiomis nors fizinėmis priemonėmis, bet visuomenės kultūriniu ugdymu, kiekvieno žmogaus valios pastangomis⁴⁹.

Universiteto jaunimas, filomatai ir filaretai, norėdami kelti studentus patriotiniam darbui, skelbė moralinio ir intelektualinio tobulėjimo idealus, girtavimą pripažindami viena visuomenės ydų. Šubravecų (nenaudėlių) *Gatvės žinių* satyra dvarininkų suinteresuotumą valstiečių girtavimu laikė rimta visuomenės pažangos kliūtimi. Universitetas bus nukreipęs į blaivininko kelią ir savo auklėtinį Simoną Daukantą, kuris gyvenimo saulėlydyje galėjo pabrėžti: „Nuo savo gimimo neėmiau gėralų nė į burną...“⁵⁰ Ir apie Valančių jo amžininkas galėjo pasakyti, kad per savo gyvenimą „stiprių gėrimų mažne visiškai neragavo“⁵¹. Jau rašydamas *Žemaičių vyskupystę* Valančius žavėjosi XVI a. Žemaičių vyskupu Jonu iš Domanovo, arba Domanevskiu, kuris „labai gynė kunigams apsigerti, tankiai į viešes važinėti, per dienas ir naktis su svečiais brūzti ir didžiai puoštis, nes pats to viso niekuomet nedarė“⁵².

Sovietinėje historiografijoje, norint chronologiškai paaikškinti blaivybės sąjūdžio pradžią, buvo tvirtinama, kad vyskupas Valančius savo akciją pradėjo po to, kai buvo sekularizuotos bažnytinės žemės ir ten stovėjusios smuklės. Kitaip sakant, kai Bažnyčia prarado pajamas iš savo smuklių⁵³. Nėra abejonės, kad Bažnyčia, netekdama smuklių, atsikratė viduramžiško pajamų šaltinio, trukdžiusio sielovadinio darbo atsinaujinimui, tačiau anaipol ne todėl Valančius ėmė skatinti blaivybės sąjūdį.

Atėjęs vadovauti vyskupijai, ėmėsi priemonių, kad būtų sustiprintas ganytojiškasis darbas bei padidintas jo veiksmingumas. Rūpindamasis katalikų švietimu bei jų moraliniu ugdymu, 1850 m. gruodžio 29 d. aplinkraščiu iš kunigų reikalavo išnaikinti blogus papajiečių papročius, kaip girtavimą per

⁴⁸ J. Szymkiewicz, *Dzielo o pjaństwie*, Wilno, 1818.

⁴⁹ E. Aleksandravičius, *Blaivybė Lietuvoje XIX amžiuje*, Vilnius, 1990, p. 18–31.

⁵⁰ S. Daukantas, *Raštai*, t. 2, Vilnius, 1976, p. 784.

⁵¹ J. Račkauskis, *Aprašymas gyvato Žemaičių vyskupo a. a. Motiejaus Valančiaus, Tėvynės sargas*, 1901, Nr. 2/3 B, p. 18.

⁵² M. Valančius, *Raštai*, t. 2, p. 80.

⁵³ P. Pakarklis, *Raštai, Ateizmas*, Vilnius, 1987, p. 463–468.

laidotuves, krikštynas, vaišiniamsi karčemosė ir t. t.⁵⁴ Tačiau skelbti blaivybės sąjūdį dar nebuvo sumanęs. Iš tolesnės jo veiklos atrodo, lyg blaivybės idėją būtų visiškai pamiršęs. Antai 1851 m. gruodžio 22 d. parašė dekanams aplinkraščių, kuriame šalta pranešė, kad Rusijos valdžia Vakarų gubernijose įvedė akcizo sistemą, t. y. nustatė spirito ir degtinės pirkimo iš dvarininkų varyklų, pervežimo ir sandėliavimo tvarką. Už pažeidimus esą nustatytos didelės pabaudos. Kadangi degtinę daugiausia geria liaudis, tai vyskupas dekanams liepė per klebonus, administratorius ir filijalistus paskelbti iš sakyklų „vietos liaudies kalba“, kad spirito ar degtinės kontrabanda į Kauno guberniją iš Kuršo ar Lenkijos Karalystės bus griežtai baudžiama, kaltininkai ne tik turės trigubą akcizą sumokėti, bet ir visam laikui bus atiduoti į areštuotųjų kuopas⁵⁵.

Tuo metu Valančius jau turėjo žinoti apie airių kapucino Teobaldo Matju (Mathewo) 1838 m. sėkmingai pradėtą blaivybės kampaniją, gavusią ir Apaštalinio Sosto paramą. Apie airių blaivybės sąjūdį tuomet rašė visos Europos ir Amerikos spauda, lenkų ir rusų laikraščiai. Turbūt tiesiogiai airių sąjūdis 1846 m. paskatino Šiaulėnų kleboną Augustiną Kybartą ir Šiaulių kleboną Ignotą Štachą pradėti blaivybę skelbti savo parapijose. I. Štachas netgi registravo pasižadėjusius daugiau nebegerti. Lokalinės šių kunigų akcijos jų parapijų ribų neperžengė. Beje, Valančius ir su vienu, ir su antru kunigu buvo pažįstamas, ypač bendravo su I. Stachu, kuris Varniuose lankydavosi dažnai, tačiau vėliau vyskupo raštuose pėdsakų apie pirmųjų blaivininkų įtaką nerandame.

Didžiausią tiesioginį įspūdį Valančiui padarė popiežiaus Pijaus IX 1851 m. liepos 28 d. (n. st.) bulė dėl vokiečių kardinolo Melchijoro Dypenbroko (Diepenbrocko) sudarytos blaivybės brolijos nuostatų, arba statuto, patvirtinimo. Sekdami Vokietijos kraštų ir ypač Poznanės arkivyskupijos katalikų pavyzdžiu, nuo 1856 m. sujudo blaivybės brolijas steigti visos Lenkijos Karalystės parapijos. Vyskupams šių brolijų įteisinti nepavyko, civilinė administracija leidimo nedavė, ir jos toliau veikė pusiau legaliai.

Valančiaus ryšiai su Lenkijos Karalystės dvasininkais buvo dideli, juolab kad Žemaičių vyskupiją nuo Lenkijos Karalystės Seinų vyskupijos teskyrė Nemunas. Visokiais reikalais kunigai važinėjo į abi puses be didelių kliūčių. Be to, Valančius Vilniuje ir Peterburge buvo susipažinęs su keletu lenkų vyskupų, su jais susirašinėjo, per juos galbūt gavo tikslesnių žinių ir apie tenykštį blaivybės sąjūdį. Šiaip ar taip, 1858 m. pavasarį Valančius jau turėjo aiškią nuostatą apie būsimą blaivybės sąjūdį savo vyskupijoje.

Rusų administracijai griežtai draudžiant organizuoti visuomenę be jos leidimo ir priežiūros, Valančius, pradėdamas blaivybės sąjūdį, jokių oficialių aplinkraščių kunigams ar ganytojiškų laiškų eiliniams katalikams neišleido, norėjo, kad susidarytų oficiali nuomonė, jog viskas prasidėjo iš parapijų. Istoriografijoje ginčijamasi, kur atsirado toji blaivybės iniciatyva, arba pirmasis blaivybės židinys. Antai vieni mano, kad blaivybė prasidėjo Jurbarko parapijoje (M. Brenšteinas, A. Alekna, P. Puzaras), kiti – kad pirmasis židinys atsirado Palėvenėje ir Kupiškyje (K. Gečys, P. Jatulis). Plačiau sustokime prie abiejų židinių.

Pats Valančius savo testamentiniame laiške vyskupijos katalikams prisiminė: „Vienoj kelionėj 1858 metuose apturėjęs įkvėpimą Dvasios Švenčiausios, idant apsakinėčiau blaivystę, pradėjau skelbti tą dorybę ir pats pirmas kelias dešimtis žmonių įrašiau Palėvenėj į knygas. Paskiau drauge su kunigėliais savo apskelbiau ją po visą vyskupystę.“⁵⁶ Iš Valančiaus užrašų žinome, kad 1858 m. birželio 6 d. jis per Salamiestį ir Alizavą atvyko į Palėvenę ir ten 224 žmonėms suteikė sutvirtinimo sakramentą. Paskui, birželio 7 d, lankėsi Kupiškyje ir confirmavo 979 žmones. Iš Kupiškio išvažiavo į Skapiškį, čia buvo labai iškilmingai sutiktas ir birželio 8 d., sekmadienį, pašventino iš rusų valdžios atgautą buv. dominikonų vienuolyno bažnyčią ir confirmavo 1839 katalikus. Birželio 9 d. grįžo į Palėvenės vienuolyną, rytojaus

⁵⁴ Minėtasis aplinkraščių, *LVI*A, f. 1671, ap. 4, b. 63, l. 24.

⁵⁵ Minėtasis aplinkraščių, *LKL*I, f. 1, b. 669, lapai nenumuruoti.

⁵⁶ M. Valančius, *Pastabos pačiam sau*, p. 208.

dieną konfirmavo dar 726 žmones ir pernakvojęs per Karsakišką išvyko į Panevėžį⁵⁷. Vyskupą kelionėje lydėjęs jo sekretorius kun. Juozapas Silvestras Dovydaitis sako, jog vyskupas Kupiškyje „pirmą kartą davė patarimą, kad susitarę įsitaistyti sau knygas ir įsirašytų į blaiviujų broliją“. Palėvenėje į tokias knygas Valančius savo ranka įrašęs daugiau kaip šimtą žmonių⁵⁸.

Yra nevisiškai suprantamas Skapiškio klebono Dominyko Sakalausko laiškas Valančiui. Juo remdamasis K. Gečys rašo, kad šis klebonas be jokio vyskupijos valdžios paraginimo savo parapijoje sėkmingai ėmė steigti blaivybės brolijas⁵⁹. Negalėdami sutikti su šiuo K. Gečio teiginiu, panagrinėkime D. Sakalausko laišką atidžiau. Visų pirma atkreipkime dėmesį, dėl ko jis apskritai šį laišką rašė. 1859 m. pabaigoje klebonas ėmė nesutarti su bažnytinės brolijos nariais (jų buvo 17) ir pranešė vyskupui, kad jie girtaują ir tuo rodą blogą pavyzdį kitiems. Pranešimą tyręs Rokiškio klebonas Viktoras Rusteika girtavimo nemini, bet sakosi liepęs „broliukams“ susitaikyti su savo klebonu. Valančius porą „broliukų“ laikinai iš brolijos pašalino. Nesutarimai nesiliovė. 1860 m. rudenį Valančiui vėl kažkas pranešė, jog Skapiškio parapijiečiai atšlijų nuo blaivybės ir vėl ėmė girtauti. 1860 m. lapkričio 30 d. vyskupas, norėdamas pasitikrinti, parašė raštą klebonui D. Sakalauskui ir paprašė paaiškinimo. Šis savo 1861 m. sausio 10 d. laišku ar raportu įrodinėjo, koks jis uolus blaivybės platintojas, sakė, kad su blaivybės idėjomis susipažinęs ne per Valančių, o anksčiau. Mat 1858 m., po gydymosi mineraliniais vandenimis Druskininkuose grįžęs namo per Augustavo (Seinų) vyskupiją. Ten girdėjęs iš kunigų, kad kuriamos blaivybės draugijos ir liaudis atsitraukia nuo girtavimo. Paskui jis pats, šaukdamasis Dievo pagalbos, tris sekmadienius pamokslais kreipėsis į liaudį, aiškindamas baisią girtuoklystės žalą. Dėl to žmonės po pamaldų ėmę grįžti namo nebeužsukdami į smukles. Tik po keturių mėnesių gavęs pirmąjį vyskupo ganytojišką laišką dėl blaivybės. Jį taip pat tris sekmadienius skelbęs iš sakyklos ir prisaikdinęs bei įrašęs į blaivybės brolijos knygą daugiau kaip 3000 parapijiečių, neskaičiuojant vaikų⁶⁰.

Žinodami, kad vyskupas savo pirmąjį blaivybės laišką datavo 1858 m. gruodžio 25 d., atskaičiavę tuos keturis mėnesius, matysime, jog D. Sakalauskas Skapiškyje blaivybę galėjo skelbti rugpjūčio pabaigoje, po vasarojimo Druskininkuose. Tad po Valančiaus pradėtosios blaivybės akcijos Kupiškyje ir Palėvenėje jau buvo praėję bent pustrėčio mėnesio. Neliuka abejonės, kad Kupiškio, Palėvenės parapijos tapo svarbiu ir, rodos, pirmuoju Valančiaus auklėtojo blaivybės sąjūdžio židiniu.

Vyskupo sekretorius J. S. Dovydaitis 1863 m. prisiminė, kad Kupiškio ir Palėvenės „bažnyčios buvo lyg sėklinis blaivybės grūdas, bet nedaug tederėjo, kol tuose pat metuose neužplūdo šv. Blaivybė iš užnemunės per Jurbarką, kur kunigas Kirvelis, pirmas įvedęs, lyg saugą tos dorybės, tuoj prasiplatinusios po visą vyskupiją <...>“⁶¹. Tiesa, anksčiau, 1860 m., tas pats J. S. Dovydaitis Kupiškio–Palėvenės blaivybės židinio nesiejo su Jurbarko arealu, bet pastarąjį akcentavo kaip atskirą ir nežinia kaip chronologiškai susietą su pirmuoju. Jis rašė: „Jau pasimirė, amžiną atilsį, senasis klebonas Kirvelis Mikalojus. Tai jis pirmas uždraudė savo parapijonams gerti degtinę. Tuojau kiti apygardos kunigai užgynė parapijose Skirsnemunės, Seredžiaus, Vilkijos, Tauragės ir kitose. Vyskupas, tuomet važiuodamas iš Kauno namo, tyčia užsuko į tas parapijas ir savo žodžiu patvirtino klebonų uždraudimą; Skirsnemunėje apsinakvojo; žmonės, išgirdę apie tai, susirinko ant rytojaus bažnyčion. Vyskupas pasakė gražų pamokslą dar labiau užgindamas, kad ligi mirties nė vienas negertų degtinės ir duotų pavyzdį visoms jo avelėms. Jurbarke kitą turėjo nakvynę, o jogiai šventa diena pripuolė, baisybė žmonių prisirinko; nė bažnyčion visi sutilpti negalėjo. Kas ten buvo džiaugsmo visiems!“ Toliau tęsė: „Vyskupas, namo parvažiavęs, tuojau rašė

⁵⁷ M. Wołonczewski, *Wiadomość o czynnościach pasterskich biskupa...*, *LLTI*, f. 1, b. 4388, l. 78–80.

⁵⁸ J. S. Dovydaitis, *Šiaulėniškis Senelis*, red. J. Tumas, Kaunas–Marijampolė, 1925, p. 173.

⁵⁹ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*. Disertacja doktorska (Studja teologiczne, t. 4), Wilno, 1935, XI, p. 16.

⁶⁰ D. Sakalausko 1859 XI 11 ir 1861 I 10 laiškai M. Valančiui, V. Rusteikos 1859 XII 11 raštas M. Valančiui ir šio 1859 m. pabaigos laiškas D. Sakalauskui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 517–518; *KAK*. b. 159, l. 294–296.

⁶¹ J. S. Dovydaitis, *Šiaulėniškis Senelis*, p. 173.

kunigams, kad visur negalima būtų ne tiktai gerti, bet nė rodyti girdančių gėrimų.⁶² Beje, dar 1859 m. lapkričio 29 d. J. S. Dovydaitis buvo parašęs „Memorandumą“ apie dvarininkų skundus prieš dvasininkus“, kuris, matyt, buvo užsakytas paties Valančiaus. Šiame memorandume jau matome, tiesa, dar mažiau išplėtotą versiją, kad velionis klebonas Kervelis⁶³ metė blaivybės iššūkį, „kurį pakartojo vyskupas“⁶⁴.

Ir memorandume, ir plačiam skaitytojų ratui skirtoje knygelėje krinta į akis pabrėžtina klebono Kervelio iniciatyva ir Valančiaus lyg antrinis, šios iniciatyvos palaikomasis, vaidmuo. Ką rašė šis vyskupo sekretorius, neturėjo būti netikėtumas nė pačiam vyskupui. Ir jo paties užrašuose randame kone tokią pačią versiją: „Pirmosiomis rugpjūčio dienomis žemaičiai, gyvenantys dešiniajame Nemuno krante, kaimynystėje su Karalystės gyventojais, patys be jokio paraginimo ėmė atsisakyti įpročio gerti degtinę. Gaivališką ir girtiną gyventojų katalikų pasireiškimą pastebėjo stropusis dvasininkas kun. Mikalojus Kervelis, Jurbarko klebonas. Per Švč. M. M[arijos] ėmimo į Dangų šventę, 1858 m. rugpjūčio 15 d., iš sakyklos pakvietė visus savo parapijiečius visiškai nustoti gerti degtinę. Klebonas sugiedojo „Te Deum laudamus“ ir visus pašlakstė švęstu vandeniu. Per atlaidus Jurbarke buvo Gaurės parapijos klebonas kun. Fabijonas Janutavičius ir Skirsnemunės klebonas kun. Kazimieras Baracevičius, iš kurių Jurbarko parapijos klebonas gavo žodinį pažadą, kad panašias blaivybės brolijas įkurs savo parapijose. Iš tikrųjų grįžę namo greit šiuos pažadus įvykdė.“⁶⁵ Jurbarko ir kaimyninių parapijų prisijungimas prie to blaivybės sąjūdžio, kuris plėtojosi už Nemuno, matyt, iš pat pradžių nebuvo Valančiaus inicijuotas ar kitaip paveiktas. Juk vyskupas neturėjo jokio reikalo savo privačiuose užrašuose tvirtinti kitaip, negu buvo iš tikrųjų.

Vis dėlto svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad M. Kervelio iniciatyvą ir blaivybės paplitimą panemunių parapijose vyskupas išskėlė neatsitiktinai, lyg pamiršdamas, ką jis pats anksčiau atliko Kupiškio ir Palėvenės parapijose. Tam „pamiršimui“ būta priežasčių. Tad apžvelkime iš eilės viską, kas su tuo siejasi.

1858 m. rugpjūčio 1 d. arkivyskupas metropolitas V. Žilinskis pranešė Valančiui, kad rugpjūčio pabaigoje ar rugsėjo pradžioje caras Aleksandras II pakeliui į Vakarų Europą aplankys Vilnių ir Kauną, tad reikia jį visur iškilmingai sutikti⁶⁶. Kaip buvo nurodyta, Valančius rugpjūčio 9 d. išsiuntinėjo aplinkraštį Smėlynės, Utenos, Ukmergės, Vidiškių, Jonavos, Rumšiškių ir Kauno parapijų klebonams bei administratoriams, kad, carui važiuojant per miestus bei miestelius, nors jis ir nesustotų, reikia skambinti didžiuoju varpu bei paradiškai sutikti⁶⁷. Tą dieną vyskupas nutraukė parapijų vizitacijas ir iš Plungės grįžo į Varnius ruošti caro sutikimui. Caras į Vilnių atvyko rugsėjo 6 d. Vilniaus katedroje jį priėmė arkivyskupas metropolitas V. Žilinskis, Vilniaus vyskupas A. S. Krasinskis ir Žemaičių vyskupas Valančius. Paskui caras vyskupams suteikė audienciją. Pats Valančius apie ją nieko nemini⁶⁸.

Rugsėjo 9 d. caras su visa svita pasiekė Kauną. Valančius valdovą paradiškai priėmė augustinų bažnyčioje, paskui caro buvo pakviestas iškilmingų pietų. Dar prieš šiuos pietus Valančius gavo valdovo audienciją. Pats vyskupas apie ją 1858 m. rugsėjo 26 d. laiške kun. A. Dobševičiui atsiliepė lakoniškai: „Turėjau laimės matyti Geriausiąjį Monarchą ir su juo kalbėtis Kaune...“⁶⁹ A. Alekna, K. Gečys ir kiti Valančiaus biografai neabejoja, jog kalbėtasi ir apie blaivybės sąjūdį. Iš tikrųjų turimi šaltiniai duoda gan miglotą atsakymą. Vėlesniame, 1860 m., memorandume carui apie blaivybę Žemaičių vyskupijoje Valančius apie 1858 m. pasikalbėjimą neužsimena ir aiškinimą pradeda nuo to, kaip blaivybė kilo.

⁶² *Ten pat*, p. 43–44.

⁶³ Jurbarko klebonas Mikalojus Kervelis (Kierwiell) mirė 1859 m. liepos 20 d. Į jo vietą parapijiečių prašymu Valančius paskyrė jau 12 metų Jurbarke kunigavusi Leoną Kervelį. J. Tumas M. Kervelį nepagrįstai vadina Kirveliu. Taip šią pavardę pataisė ir J. S. Dovydaičio raštų leidime.

⁶⁴ J. S. Dovydaičio memorandumas „Memoryał o skargach obywateli na duchowieństwu“, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 180; vertimas į lietuvių k. – J. S. Dovydaitis, *Šiaulėniškis Senelis*, p. 176.

⁶⁵ Cit. iš: K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 19.

⁶⁶ V. Žilinskio raštas, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 65, l. 292.

⁶⁷ Valančiaus aplinkraštis, *ten pat*, l. 294.

⁶⁸ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 20.

⁶⁹ Cit. iš *ten pat*.

Neaiškiai apie caro palankumą blaivybei Valančius rašė ir daug ankstesniame, 1859 m. vasario 14 d., rašte Vilniaus generalgubernatoriui, būtent: „Nuolat karštai meldžiuosi Dievui už Maloningąjį Valdovą Imperatorių, kuris padeda blaivybės reikalui, kaip tai galima matyti iš oficialiųjų laikraščių, garbstančių šį reikalą <...>“. Ir toliau: „Argi mano rangas ir ganytojo pareiga neuždeda man prievolės rūpintis ganomųjų gerove, kad netektų atsakyti Dievui ir žmonėms, jei nepasinaudočiau patogia proga ir neskatinčiau savo vyskupijos žmonių susilaikyti nuo svaiginamųjų gėrimų, kuriuos nesaikingai vartodama liaudis sekina savo turta, fizines bei moralines jėgas, padaro daugybę siautėjimų? Be to, geri Valdovo Imperatoriaus ketinimai pagerinti visuomeninę valstiečių buitį žinomi visam pasauliui; tad ar man, ištikimam ganytojui, neverta norėti, kiek leidžia jėgos, nors mažumėlę prisidėti prie šio didelio darbo?“⁷⁰

Apie susitikimą su caru vyskupas jokių oficialių raštų nei kunigams, nei dekanams nesiuntinėjo. Tačiau, matyt, žodžiu apie caro palankumą blaivybei kalbėjo. Suprantama, savo, kaip blaivybės iniciatoriaus, vaidmenį nutylėjo viską aiškindamas nepriklausomu liaudies ir parapijų kunigų pasireiškimu. Oficialiai iš Lenkijos Karalystės „persimetusio“ blaivybės sąjūdžio į panemunių parapijas „globoti“ Valančius išvyko tuoj po pasimatymo su caru. (Caras iš Kauno į Varšuvą išvyko rugsėjo 10 d. rytą.) Rugsėjo 12 d. jis jau vizitavo Veliuonos bažnyčią, 13 d. – Skirsnemunės ir Girdžių bažnyčias, 14 d. (sekmadienį) – Jurbarko ir 16 d. – Tauragės bažnyčią. Paskui per Kaltinėnus grįžo į Varnius. Kaip jau matėme iš J. S. Dovydaičio citatos, vyskupas visose aplankytose parapijose „savo žodžiu patvirtino klebonų uždraudimą“ gerti degtinę.

Caro palankumas blaivybei, be jokios abejonės, liko kone privataus pobūdžio, jis nebuvo įteisintas civilinei administracijai privaloma forma ir todėl pastarosios liko visiškai nutylėtas. Suprantama, kad ir Raseinių zemskiniam ispravnikui Valančiaus blaivybės akcija Raseinių apskrityje buvo netikėta ir politiškai įtartina. Dėl to šis ispravnikas rugsėjo 20 d. parašė platų raportą Kauno gubernatoriui. Pastarasis viską perdavė Vilniaus generalgubernatoriui. Anot ispravniko, katalikų kunigai Raseinių apskrityje skelbia blaivybę ir „dėl to beveik visiškai nustota vartoti degtinę“. Sąjūdis prasidėjęs nuo Lenkijos Karalystės pasienio. Kunigai, ispravniko klausinėjami, iš kur gavo atitinkamus nurodymus, gynėsi, kad „veikia savo pareigos skatinami“. Sklindęs gandas, jog iš užsienio, gal iš Romos, esanti atsiųsta tam reikalui kažkokia knygelė, kuri Varniuose verčiama į žemaičių bei lenkų kalbas. Vyskupas, grįžęs iš Vilniaus ir Kauno, viešai pritarė sėkmingai dvasininkų veiklai bei dėkojo parapijiečiams, o kai kuriems bajorams pranešė, kad apie tai informavo imperatorių. Panašius pranešimus gubernatoriui dar gavo ir iš Telšių zemskinio ispravniko bei horodničiaus⁷¹.

Valančius šios rusų pareigūnų versijos dėl blaivybės pradžios ne tik neneigė, bet ir aiškiai buvo suinteresuotas ją oficialiai stiprinti. Jis Vilniaus generalgubernatoriui V. Nazimovui rašė: „Prieš keletą mėnesių dvi ar trys parapijos, esančios prie Lenkijos Karalystės, sekdamos iš kitos Nemuno pusės duotu pavyzdžiu, vien kunigų pamokslų apie blogas girtavimo pasekmes paraginti, staiga susilaikė nuo stipriųjų gėrimų, neprisidėjo vos keletas asmenų.“⁷² Lyg norėdamas apsidrausti nuo įtarimo, kad pats vyskupas buvo blaivybės „kurstytojas“, Valančius priduria, jog liaudies įsitraukimas į blaivybės sąjūdį yra ypatinga Aukščiausiojo malonė. Vėliau, po pusantrų metų, prisimindamas šį savo raštą, blaivybės iniciatoriumi ir subjektu įvardijo liaudį, jos valia buvusi mesti girtavimą. Prasidėjo nuo Jurbarko parapijos (prisiminkime, kad jos klebonas jau nepakaltinamas, nes buvo miręs), parapijiečiai „daugelyje vietų grasinimais privertė savo dvasinius vadovus paskelbti blaivybę ir, kas nuostabu, visur užteko keleto žodžių, kad jie paveiktų, o anksčiau uoliausi šių pamokslininkų pamokslai likdavo be atgarsio“⁷³.

Reikšminga, kad Valančiaus kuriamai blaivybės plitimo interpretacijai buvo naudingas chronologiškai ankstyvas caro kanceliarijos III skyriaus viršininko pranešimas vidaus reikalų ministrui. Šis viršininkas,

⁷⁰ Minėtasis M. Valančiaus raštas, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 153–154.

⁷¹ Kauno gubernatoriaus 1858 X 27 pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, *ten pat*, l. 1–2.

⁷² M. Valančiaus 1858 XI 18 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 43.

⁷³ M. Valančiaus 1860 VII 12 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 153.

remdamasis iš Lenkijos Karalystės vietininko kunigaikščio Michailo Gorčiakovo gautais duomenimis, rašė, kad nuo 1858 m. pradžios Lenkijos Karalystės katalikų dvasininkai uoliai platina blaivybę, ir dauguma valstiečių nustojo gerti degtinę. Šių dvasininkų pavyzdžiu pasekė ir Kauno gubernijos kunigai⁷⁴.

Iš pradžių V. Nazimovas, remdamasis savo pareigūno pulkininko Henriko Bo pasikalbėjimu su Valančiumi, manė, jog pats vyskupas žodžiu liepęs dekanams, sekant užsienio blaivybės brolijos pavyzdžiu, skelbti blaivybę⁷⁵.

Šiek tiek vėliau V. Nazimovas, jau vyskupo nebeminėdamas, tvirtino, kad „daugelyje Kauno gubernijos vietų nustota vartoti stipriuosius gėrimus, sekant užsienyje veikiančios blaivybės brolijos pavyzdžiu ir paraginti Romos katalikų dvasininkų pamokslų, kad parapijiečiai nustotų girtauti“⁷⁶. Paskui šis generalgubernatorius konkrečiai nurodė, kad blaivybės brolija į Kauno guberniją atėjo iš Lenkijos Karalystės, iš pradžių pasirodė pasienio apskrityse (Raseinių, Telšių, net Šiaulių), o vėliau persimetė į kitas gubernijos apskritis⁷⁷.

Apskritai paėmus, rusų administracija naudingą Valančiui versiją dėl stichiškos blaivybės pradžios pasienio parapijose priėmė. K. Gečys tvirtina, ir visiškai pagrįstai, kad jei ne ši Valančiaus taktika, tai kažin ar būtų galėjusi blaivybė išplisti visoje vyskupijoje bei patraukti kone visus katalikus ir ar nebūtų ištikęs Lenkijos Karalystės brolijos likimas⁷⁸. Beje, Valančiaus diplomatinio tikslo sukurta versija, kaip nekvestionuojama, „persikėlė“ ir į kai kuriuos istoriografinius leidinius, ypač senesnius, kai blaivybės sąjūdžio tyrinėjimai tebebuvo fragmentiški.

Šiaip ar taip, blaivybės sąjūdis liko savotiškai legalizuotas, įteisinta ir tokia jo atsiradimo Žemaičių vyskupijoje versija, kuri buvo naudinga vyskupui, nes jį eliminavo kaip iniciatorių ir apsaugojo nuo rusų administracijos persekiojamų „kurstytojų“ vaidmens. Netgi daugiau, oficialiai imdamas savo kontrolėn iš dalies stichiškai per žemesniojo rango dvasininkus iš Lenkijos Karalystės išplitusį blaivybės sąjūdį, vyskupas sukūrė neįprastą situaciją, kuri bent laikinai suparalyžiavo aktyvius rusų administracijos veiksmus šiam sąjūdžiui iš karto užgniaužti.

Blaivybės brolijos įstatai

Minėtasis Raseinių apskrities ispravniko pranešimas, kad kažkokia užsieninė blaivybės knygelė Varniuose verčiama į lietuvių kalbą, turėjo realų pagrindą. Iš tikrųjų 1858 m. rugpjūčio 24 d. vyskupas aprobavo spaudai rankraštį *Apej brostwą blaiwistes arba nusitureima*.

Rugsėjo 4 d. leidimą spausdinti davė ir Vilniaus cenzūros komiteto cenzorius Pavelas Kukolnikas. Po to rankraštį išspausdino J. Zavadskio firmos spaustuvė Vilniuje. Valančius savo užrašuose pasižymėjo: „Apej brostwą blaiwistes. Parašiau 1858 m. P[onas] Zavadzkiis atmušė 40 000 egz., bet valdžia neleido pardavinėti.“⁷⁹ Brošiūros lietuviško teksto autorystę rodo ir Valančiaus autografas, saugotas Lietuvių mokslo draugijoje⁸⁰. K. Gečys mano, kad brošiūrą Valančius pradėjo rašyti liepos mėnesio viduryje, kai turėjo laiko tarp bažnyčių vizitacijų. Šiaip ar taip, blaivybės įstatų reikmė turėjo atsirasti drauge su blaivybės skelbimo sumanymu ar jau pradėtąja akcija Kupiškio ir Palėvenės parapijose. Vėlgi aišku, kad brošiūrą spaudai aprobavo gerokai prieš susitikimą su caru, gal netgi norėdamas prieš tai gauti civilinės cenzūros aprobatą, kad apsidraustų nuo pasekmių, jei būtų nepalankių netikėtumų per šį pasimatymą.

⁷⁴ Caro kanceliarijos III skyriaus viršininko 1858 XI 29 pranešimas vidaus reikalų ministrui, LVIA, f. 378, PS, 1863 m., b. 1785, l. 94–95.

⁷⁵ V. Nazimovo 1858 XII 31 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 46.

⁷⁶ V. Nazimovo 1859 II 15 raštas finansų ministrui, *ten pat*, l. 117.

⁷⁷ V. Nazimovo 1859 IV 6 raštas vidaus reikalų ministrui S. Lanskojui, *ten pat*, l. 230.

⁷⁸ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 29.

⁷⁹ M. Valančius, *Pastabos pačiam sau*, p. 158.

⁸⁰ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 39.

Valančius spaustuvės darbu liko labai nepatenkintas. Adomui Zavadskiui jis rašė: „Pagaliau gavome rūpesčio pridariusią brošiūrą „Błajwistes“, bet taip išspausdintą, kad jos ir į pasaulį išleisti negalima. Matyt, kad D. Ponas jokio korektoriaus, spausdindamas žemaitiškas knygas, nenaudoji.“⁸¹ Brošiūros tituliniam lape pažymėta, kad spaudos išlaidas padengė pats spaustuvininkas. Turint galvoje didelį tiražą, kurio išplatinimu buvo suinteresuotas Valančius, spaustuvininkas išlaidas būtų atsiėmęs su kaupu. Tiesa, 40000 egzempliorių tiražu reikia abejoti, nes jo nepatvirtina nė visa turima medžiaga, kai įsikišo rusų administracija dėl leidinio konfiskavimo. Galbūt tiek egzempliorių buvo išspausdinta per visus 1858–1861 m. leidimus – vieną Vilniuje ir du Klaipėdoje. Bibliografai mano, kad šių leidimų būta netgi daugiau.

Ši vos 16 puslapių knygelė turėjo 8 skyrelius, Valančiaus vadinamus paragrafais. Svarbiausias buvo pirmasis – blaivybės brolijos įstatai dėl narių priėmimo tvarkos. Juose sakoma, kad vyriausias brolijos vadovas yra Žemaičių vyskupas. Žemaičių vyskupijos brolija susideda iš daugelio parapinių brolijų, kurioms vadovauja į broliją įsirašę klebonai. Klebonas žemesniaisiais vadovais, arba prižiūrėtojais, gali paskirti keletą „gerų žmonių“. Parapijos brolijos steigimas prasideda nuo narių registracijos žurnalo, vadinamo „Kninga brolu ir seserų brostvos błajwistes“ įsigijimo, arba užvedimo. Klebonas arba kitas kunigas, įsirašęs į broliją, kasdien ir ypač per atlaidus ir šventadieniais priima naujus narius, kurie tą dieną turi būti priėję išpažinties ir priėmę komuniją. Juos įrašo į knygą. Paskui tuo užsiimantis kunigas apsivelka kamžą, užsideda stulą ir naujuosius narius veda prie Švč. M. Marijos altoriaus (jei jo nėra, prie atitinkamo paveikslo) ir jiems klūpant skaito pasižadėjimo, arba priesaikos, tekstą: „per visą savo amžių nebgerti arielkos, romo ir arako“, raginti kitus žmones stoti į broliją, už pasižadėjimo sulaužymą prisipažįsta vertais būti Viešpaties bausmės, žmonių išjuokimo ir pašalinimo iš brolijos. Po priesaikos kunigas šiuos naujuosius blaivininkus šlaksto švęstu vandeniu ir jiems pasako pamokslėlį.

Antrasis skyrelis įpareigoja brolijos narius ne rečiau kaip kiekvieną šventadienį kalbėti nurodomą maldą į Švč. M. Mariją. Toliau (§ 3) eina brolijos įstatai, draudžiantys gerti pasižadėjime išvardytuosius stipriuosius alkoholinius gėrimus. Vyną, alų ir midų gerti leidžiama, bet saikingai. Nedraudžiama nė vartoti gydytojo duodamus vaistus su alkoholiu. Narių pareiga į broliją įtraukti naujus žmones, ypač buvusius girtuoklius. Kasmet per Grabnyčias (vasario 2 d.) brolijos nariai turi iškilmingai bažnyčioje atnaujinti savo pasižadėjimą. Per šią blaivininkų šventę parapijos brolijos vadovas turi sakyti tam pritaikytą pamokslą, išvardyti visus praėjusiais metais mirusius brolijos narius ir už jų sielas aukoti mišias. Jei kas vėl imtų gerti draudžiamus alkoholinius gėrimus, klebonas turi du kartus įspėti, jei nepasitaisytu, pašalinti iš brolijos. Nusigėrimas laikomas mirtina nuodėme.

Brolijos nariams teikiami visuotiniai arba terminuoti atlaidai Pijaus IX nustatyta tvarka (§ 4). Penktajame skyrelyje cituojamos Šv. Rašto ištraukos, aštuntajame – šv. Augustino raštai apie girtybę. Šeštas ir septintas skyreliai supažindina su gydytojų nuomone apie degtinės žalą sveikatai ir su liaudies patyrimu apie girtuoklių fizinę, materialinę ir moralinę degradaciją.

Plačiai referavome knygelės *Apej brostwą blaivystės* turinį, nes šiomis jos nuostatomis formaliai vadovavosi visas Žemaičių vyskupijos blaivybės sąjūdis.

Jau 1858 m. lapkričio 6 d. apie šios brošiūros išleidimą ėmė aliarmuoti Kauno gubernatorius S. Chominskis, siųsdamas atitinkamą raštą Vilniaus generalgubernatoriui V. Nazimovui. Pastarasis iš Vilniaus cenzūros komiteto pareikalavo atsiųsti 1 egzempliorių lietuviško leidinio su vertimu į rusų kalbą⁸².

Iš pradžių cenzūros komiteto pirmininkas išsiuntė lietuvišką brošiūrą su jos vertimu į rusų kalbą, o po trejeto dienų papildomai pranešė, kad leidinys *Apej brostwą blaivystės* J. Zavadskio spaustuvėje išspausdintas 10 000 egzempliorių tiražu, iš jų lapkričio 23 d. 2500 egzempliorių spaustuvė jau išsiuntė

⁸¹ A. Tyla, Motiejaus Valančiaus laišakai Adomui Zavadzkiui, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra*, 1969, t. 11 (1), p. 104 (M. Valančiaus 1858 XII 8 laiško publikacija).

Susipažinus su knygelės tekstu neatrodo, kad spaustuvės darbas būtų toks jau ydingas.

⁸² Brošiūros vertimas į rusų k., LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 75–81.

Valančiui. Likęs tiražas sulaikytas ir saugomas cenzūros komitete. Šio komiteto paklaustas, spaustuvininkas paaiškino, kad brošiūrą spausdino savo lėšomis, bet Valančiaus reikalavimu, ir savo išlaidas manė atgauti tiražą išplatinus⁸³. Iš tikrųjų generalgubernatoriaus į Žemaitiją siųstas pulkininkas H. Bo jau 1858 m. lapkričio 26 d. pranešė, kad, ieškodamas iš užsienio atsiųstos knygelės apie blaivybę, rado tokią legaliai išspausdintą Vilniuje ir pridėjo jos vertimą į rusų kalbą⁸⁴.

Gruodžio 31 d. V. Nazimovas pareikalavo Valančių pasiaiškinti, kuo vadovaudamasis leido spausdinti blaivybės brolijos statutą *Apej brostvą blaivystės*, nes turįs pranešti vidaus reikalų ministrui. Juk brolijos steigimas be vyriausybės leidimo yra draudžiamas. Tad ir tuos 2500 brošiūros egzempliorių privalęs gražinti Vilniaus cenzūros komitetui⁸⁵. Tą pačią dieną šis generalgubernatorius dėl brošiūros *Apej brostvą blaivystės* išleidimo taip pat apskundė Valančių arkivyskupui metropolitui V. Žilinskiui. Prie rašto pridėjo knygelės vertimą į rusų kalbą⁸⁶. Beje, V. Nazimovas, minėdamas reikalą informuoti vidaus reikalų ministrą, turėjo galvoje jo lapkričio 30 d. raštą, kuriame ministras sakėsi, kad finansų ministras Aleksandras Kniaževičius jam jau atsiuntė knygelę *Apej brostvą blaivystės*⁸⁷.

V. Nazimovas dėl šios knygelės aiškiai nervinosi, juolab kad Valančius gautojo tiražo gražinti nesiruošė ir pasiaiškinti neskubėjo. Tad 1859 m. vasario 15 d. šis generalgubernatorius pareikalavo, kad vyskupas kuo greičiau atsakytų⁸⁸. Valančius atsakymą pasiuntė vasario 14 d., bet nekantraujantis V. Nazimovas jo dar nebuvo gavęs. Vyskupas rašė: „Labai apgailestauju, kad negaliu visiškai patenkinti Jūsų aukštosios prakilnybės pageidavimo: kadangi nebuvo galima numatyti, jog teks jas gražinti, tai šios knygelės išparduotos įvairių vyskupijos vietų asmenims, visiškai jų neregistravus. Likusius 147 egzempliorius, kurių dalis surinkta iš pirkėjų, pristačiau komitetui.“⁸⁹

Vilniaus generalgubernatorius ministrui S. Lanskojui aiškinosi, kad iš Valančiaus atgavęs šią nedidelę tiražo dalį, o Vilniaus cenzūros komitetas ją spausdinti leidęs, vadovaudamasis 1828 m. cenzūros statutu, kuris panašios literatūros nedraudžia⁹⁰.

Tuo byla dėl knygelės *Apej brostvą blaivystės* nesibaigė, greičiau atvirkščiai – dar labiau įkaito. Pats S. Lanskojus tiesiogiai pareikalavo iš Valančiaus nurodyti, iš kokio leidinio *Apej brostvą blaivystės* buvo versta. Konkrečiai atsakyti vyskupas nenorėjo. Mat, kaip mano A. Alekna, Valančiaus blaivybės brolijos nuostatai buvę nusižiūrėti iš Galicijos. Iš tikrųjų 1839 m. Krokuvoje išėjo *Susilaikymo nuo stipriųjų gėrimų brolijos statutas* lenkų kalba, kuris galėjo padaryti įtakos ir Valančiui, kai jis rašė savo knygelę *Apej brostvą blaivystės*. Tačiau, kad ir kaip keista, A. Aleknos nuomonę galėjo paveikti vienas nesusipratimas. Antai 1860 m. rugsėjo 17 d. Vilniaus generalgubernatoriaus aplinkraštyje sakoma, jog Galicijoje išspausdinta lenkiška knygelė *Wykaz przyjęcia do Bractwa trzeźwości pod opieką Najświętszej Maryi Panny Gromniczej od Ojca S. Plusa IX założonego* (Aprašymas priėmimo į blaivybės broliją, globojamą Grabnyčių Švč. Mergelės Marijos, įkurtą Šventojo Tėvo Pijaus IX). Pasirodo, kad ji išėjo ne Galicijoje, o 1860 m. Poznanėje Paėmę lietuviškąją knygelę *Apej brostvą blaivystės*, randame visiškai panašų pirmojo skyriaus (§ 1) pavadinimą: „Aprašimas brostvos blaivystės, įstatytos par popiežių Pijusą IX po apieka Švenčiausios Marijos Panos.“ Ieškodami abiejų leidinių – lietuviško (Vilniaus) ir lenkiško (Poznanės) – senesnio bendro

⁸³ Vilniaus cenzūros komiteto pirmininko 1858 XI 22 bei 25 ir 1859 I 5 pranešimai V. Nazimovui, *ten pat*, I. 18, 19, 150.

⁸⁴ Plk. H. Bo 1858 XI 26 raportas Vilniaus generalgubernatoriui, *ten pat*, I. 60; H. Bo patvirtintas knygelės vertimas į rusų k. – *ten pat*, I. 75–81.

⁸⁵ Minėtasis raštas, *ten pat*, I. 47–48.

⁸⁶ Minėtasis raštas, *ten pat*, I. 52.

⁸⁷ Vidaus reikalų ministro Sergejaus Lanskojaus ir Kitatikų dvasinių reikalų departamento direktoriaus Emanuelio Siverso 1858 XI 30 pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, *ten pat*, I. 55–56. Minėtasis raštas, *ten pat*, I. 122.

⁸⁸ Minėtasis raštas, *ten pat*, I. 122.

⁸⁹ Minėtasis M. Valančiaus 1859 II 14 raštas, *ten pat*, I. 152. 147 egz. *Apej brostvą blaivystės* gavimą 1859 II 27 patvirtino ir Vilniaus cenzūros komiteto pirmininkas (*ten pat*, I. 159).

⁹⁰ V. Nazimovo 1859 III 12 raštas S. Lanskojui, *ten pat*, I. 160–165.

pavyzdžio, nueitume ligi Vroclavo vyskupijos (Prūsijos Silezijoje, besiribojančios su Austrijos–Vengrijos Galicija) blaivystės brolijos nuostatų, 1851 m. patvirtintų Pijaus IX.

Valančius, atsakydamas S. Lanskojui, nusiuntė kažkokią „originalią“ knygelę, kurią prieš dvejus metus įsigijęs iš žydų, prekiaujančių hebrajiškomis knygomis⁹¹. Vyskupas aiškiai nenorėjo nurodyti, iš kur jis iš tikrųjų gavo šią knygelę, ir pasiaiškino panašiai, kaip vėliau per kvotas atsakinėdavo įkliuvę knygnešiai.

Kadangi cenzūros įstaigos priklausė švietimo žinybai, tai į knygelės *Apej brostvą blaivystės* persekiojimą įsikišo ir Liaudies švietimo ministerija. Ministras, kaip sakėsi Vilniaus švietimo apygardos globėjui, *Apej brostvą blaivystės* ir vyskupo Valančiaus vadovaujamos brolijos steigimasi Kauno gubernijoje bei plitimą kitose vietose informavęs patį carą. Šis atsiliepė, kad nei vyskupas, nei rusų cenzūra neturėjo teisės aprobuoti šią knygelę, ir paliepė nubausti kaltąjį Vilniaus cenzūros komiteto cenzorių. Švietimo apygardos globėjas kaltą nurodė lietuviškų knygų cenzorių Viktorą Aramavičių, o ne aprobatą pasirašiusį ir lietuviškai nemokėjusį P. Kukolniką. Kaltininkas gavo papeikimą už tarnybinį aplaidumą⁹². Panašiai buvo sudraustas (rodos, be papeikimo) ir šio komiteto cenzorius Aleksandras Muchinas, kuris peržiūrėjo atvežtinę lenkišką knygelę *Aprašymas priėmimo į Blaivybės broliją*, tačiau nieko smerktino nerado, bet dėl viso pikto persiuntė į Peterburgą, Užsienio cenzūros komitetą, – šis leidimą platinti davė. Po to Vilniaus knygynų savininkai atsiėmė iš užsienio siųstuosius 5300 egzempliorių. Vilniaus generalgubernatorius, remdamasis caro paliepimu dėl Valančiaus knygelės *Apej brostvą blaivystės*, išsirūpino, kad S. Lanskojus uždraustų ir lenkiškąją knygelę bei leistų ją išimti iš apyvartos⁹³.

Caras apie „žalingąjį“ Valančiaus leidinį gavo informaciją ir per vidaus reikalų ministrą S. Lanskojų, ir Kitatikių dvasinių reikalų departamento direktorių E. Siversą. Šiuo atveju pastariesiems rūpėjo sudrausti tiesiai jiems pavaldų vyskupą. Paskui galėjo konstatuoti, „kad vyskupas Volončevskis už leidimą spausdinti blaivybės brolijos statutą Aukščiausioju paliepimu gavo pastabą“⁹⁴.

Išoriškai vyskupas liko sudrausmintas, nors nenustatyta knygelės *Apej brostvą blaivystės* autorystė, tačiau papeiktas vien už visuomeninę blaivybės broliją propaguojančio leidinio aprobatą.

Kai oficialiai knygelė *Apej brostvą blaivystės* buvo uždrausta, ją vyskupas Klaipėdoje ne mažiau kaip du kartus perspausdino, nenurodydamas nei savo, nei rusų cenzūros aprobatos. Šis lietuviškas leidinys buvo bene pirmasis slaptai įgabentas į Žemaičių vyskupiją ir joje sėkmingai, be jokių įkliuvinių, išplatintas.

Knygelės *Apej brostvą blaivystės* persekiojimas buvo grėsmingas visam blaivybės sąjūdžiui ir ypač jo literatūrai. Vilniaus cenzūros komitetas tapo itin budrus. 1858 m. lapkričio mėnesį šis komitetas cenzūravo bajoro Adomo Milvydo straipsnį apie blaivybę, skirtą laikraščiu *Vilenskij vestnik* (Vilniaus žinios). Cenzoriai, išbraukę „kai kuriuos posakius“, abejodami, ar apskritai straipsnis bus naudingas valstybės administracijai, galutinės nuomonės klausė Vilniaus generalgubernatoriaus. Šis spausdinimui neprieštaravo⁹⁵. Tuo metu rusų periodikoje radosi ir daugiau panašių straipsnių, kurie kėlė cenzorių ir vyriausybės susirūpinimą, ypač kai blaivybės propagavimas nestokodavo kritiškų pastabų apie administracijos laikyseną. 1859 m. kovo 20 d. aplinkraščiu cenzūros įstaigoms liaudies švietimo ministras pranešė tokį caro paliepimą: „Nedraudžiant periodiniuose leidiniuose pasakojimų arba žinių apie valstiečių įsipareigojimus negerti stipriųjų gėrimų, leisti tokiuose straipsniuose skelbti moralinius svarstymus apie blaivybės naudą, bet griežtai drausti išpuolius prieš policiją ir vietos valdžią, siekiant

⁹¹ M. Valančiaus 1859 VII 25 raštas S. Lanskojui, *ten pat*, l. 301.

⁹² Z. Medišauskienė, Lietuviškų knygų cenzūravimas (XIX amžiaus ketvirtasis–septintasis dešimtmečiai), *Lituanistica*, 1996, Nr. 2, p. 67.

⁹³ V. Nazimovo 1860 IX 17 aplinkraštis Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernatoriams, *LVA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 193–194.

⁹⁴ S. Lanskojaus ir E. Siverso 1860 VII 20 pranešimas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 133.

⁹⁵ Vilniaus cenzūros komiteto pirmininko 1858 XI 24 raštas Vilniaus generalgubernatoriui ir šio 1859 I 3 atsakymas, *ten pat*, b. 946, d. 1, l. 16, 17.

pakirsti privalomą pagarbą jiems, taip pat kategoriškus teiginius ir dygius išpuolius prieš vyriausybės patvirtintą [akcizo] atpirkimų sistemą, kol ji egzistuoja.“⁹⁶

Blaivybės literatūrai rengti Valančius pasitelkė savo sekretorių J. S. Dovydaitį, Akmenės kleboną Kalikstą Kasakauskį ir Žemaičių kunigų seminarijos klieriką, paskui Peterburgo dvasinės akademijos alumną Antaną Baranauską. 1859 m. sausio 1 d. vyskupas aprobavo spaudai K. Kasakauskio brošiūrą *Girtybė ir blaivystė*, po pusantrų metų – jo knygelę *Pasaka apei pašnekesį tarp velnio ir šinkorių po atsižadėjimo katalikų nuo gėrimo arielkos*, kurios 1860 ir 1861 m. išėjo du leidimai. Didaktinių apsakymų forma blaivybės dvasinę ir materialinę naudą aiškino J. S. Dovydaitis savo trijose knygelėse *Šiaulėniškis Senelis* (Vilnius, 1860, 1861 ir 1864), kuriose skelbė ir Valančiaus ganytojiškus blaivybės laiškus. Nuolat blaivybę propagavo ir L. Ivinskio kalendoriai. Pirmoji A. Baranausko „Giesmė apie girtybę“ taip pat pasirodė 1860 m. kalendoriuje. Rodos, to paties autoriaus „Giesmė dėl padėkavojimo Ponui Dievui už įvedimą šv. Blaivystės“ buvo išspausdinta leidinyje *Dovana blaivystės* (Vilnius, 1862), kuris iš knygelės *Apej brostvą blaivystės* pakartotojo tris skyrelius su ištraukomis iš Šv. Rašto, gydytojų atsiliepimais ir „mūsų pačių“ patyrimais apie girtavimą. Tikra sensacija buvo analogiškas Valančiaus knygelės *Apej brostvą blaivystės* leidinėlis *Rodyklė priėmimo ing Brostvą blaivystės po apieka Švenčiausios Marijos Panos Gramnyčių nuog Tėvo šv. Pijuso IX įstatytos*, kurį aprobavo Vilniaus vyskupas A. S. Krasinskis ir 1862 m. išspausdino A. Syrkinio spaustuvė Vilniuje. *Rodyklė* buvo išversta iš 1860 m. Poznanės leidinio *Wykaz przyjęcia do Bractwa trzeźwości*. Nors ir keista, bet šio lietuviško vertimo rusų administracija, rodos, „nepastebėjo“. Iš minėtų leidinių didžiausią „susidomėjimą“ sukėlė *Šiaulėniškis Senelis*. V. Nazimovas, gavęs išspausdintą pirmosios dalies leidimą, cenzūros pasirašytą 1860 m. kovo 7 d., pareikalavo visą knygelę išversti į rusų kalbą⁹⁷. Deja, vertimas buvo reikalingas ne geriems tikslams, kaip kartais manoma⁹⁸. Vertė cenzorius Viktoras Asamavičius. Vilniaus cenzūros komitetas vertimą pristatė jo užsakovu⁹⁹, šį kartą jokių vadovybės pastabų dėl per mažo reklamo cenzoriai negavo.

Blaivybės literatūros leidimas tapo neatsiejama viso blaivybės sąjūdžio dalimi. Rusų administracijos nurodymai cenzūrai dėl šių leidinių persekiojimo reiškė vyriausybės politines nuostatas dėl Valančiaus veiklos ir apskritai dėl šio sąjūdžio Žemaičių vyskupijoje bei už jos ribų.

Blaivybės brolijos steigimas

Vyskupas Valančius, vadovaudamasis knygelėje *Apej brostvą blaivystės* išdėstytais nuostatais, ėmėsi blaivybės draugijos steigimo plačiu mastu, aiškiai siekdamas apimti visą vyskupiją. Antai grįžęs iš panemunių parapijų džiaugėsi, kad „susitūrėjimo brolija“ plinta visoje Žemaitijoje¹⁰⁰. Norėdamas vyskupijai parodyti sektiną „sostinės“ Varnių pavyzdį, rugsėjo 28 d. atvyko į katedrą, kurioje vyskupo sekretorius ir didžiausias šiuo reikalu padėjęjas J. S. Dovydaitis oficialiai pranešė apie blaivybės brolijos įkūrimą. Lygia greta kun. Jonas Balandis blaivybę paskelbė ir Varnių parapijos bažnyčioje¹⁰¹.

Vyskupas, rūpindamasis blaivybės plėtimu, davė atitinkamus nurodymus dekanams žodžiu¹⁰². Taip pat yra žinomas Valančiaus spalio 10 d. laiškas Utenos dekanui Ferdinandui Stulginskiui, kuriame primenama,

⁹⁶ Cit. iš: Z. Medišauskienė, Lietuviškų knygų cenzūravimas (XIX amžiaus ketvirtasis–septintasis dešimtmečiai), *Lituanistica*, 1996, Nr. 2, p. 67.

⁹⁷ Vilniaus generalgubernatoriaus 1860 VIII 15 raštas Vilniaus cenzūros komiteto pirmininkui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 132.

⁹⁸ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 157.

⁹⁹ Vilniaus cenzūros komiteto pirmininko 1860 X 13 raštas Vilniaus generalgubernatoriui ir knygelės vertimas, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 261–305.

¹⁰⁰ M. Valančiaus 1858 IX 26 laiškas A. Dobševičiui, *LLTI*, f. 1, b. 4488, l. II–8.

¹⁰¹ M. Brensztejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji zmuźdzkiej 1858–1863, Litvano-slavica posnaniensia*, Poznań, 1990, t. 4, p. 10.

¹⁰² Plk. H. Bo 1858. XI. 26 raportas V. Nazimovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 61.

kad daugelio parapijų klebonai be jokio liepimo pakvietė liaudį visiškai nebevartoti degtinės. Ir šiam dekanui pavaldūs klebonai turėtų būti ne mažiau uolūs¹⁰³. Kitą dieną – spalio 11 d. Valančius dėl blaivybės parašė pirmąjį aplinkraščių kunigams. „Labai džiaugdamasis sužinau, kad daugelio parapijų liaudis pasižadėjo visiškai susilaikyti nuo degtinės. Šitai laikydamas Dievo malone ir kunigų uolumo rezultatu, turiu viltį, kad visos mano vyskupijos avelės seks šiuo pavyzdžiu ir suteiks mums tikrą paguodą ir pradžiugins visą dangų. Tuo tarpu, kad neatrodytume kaip fariziejai, kuriems Viešpats Kristus priekaištavo, jog, kraudami kitiems naštą, patys nenori dėl jų nė piršto pajudinti. Skelbiu visiems mano mieliems kunigams Kristuje šį savo didžiausią troškimą, kad nei patys gertų, nei kitiems rodytų degtinę ar romą <...>.“ Šį aplinkraščių dekanai turėjo paskelbti kiekvienam kunigui ir paimti jo parašą. Vyskupas tą pačią spalio 10 dieną jį išsiuntinėjo 9 dekanams, o lapkričio 8 d. dar ir Joniškie bei Utenos dekanams¹⁰⁴. Visi dekanai atsiuntė raštiškus pasižadėjimus, kad „nei patys gers, nei kitus degtine arba romu vaišins“.

Vyskupas, matydamas, kad šis aplinkraščių neliečia aukštųjų dvasininkų bei kunigų seminarijos, lapkričio 29 d. išleido lyg papildomą aplinkraščių kapitulos nariams ir seminarijos profesoriams bei klierikams, pabrėždamas, kad „jau didžioji vyskupijos dalis įsipareigojo visiškai susilaikyti nuo degtinės“. Valančius sakė, jog tai „skatina nukreipti veiksmus, kad ši akcija su Dievo pagalba būtų padaryta ligi galo, visiškai uždraudžiant vartoti degtinę ir kitus stipriuosius gėrimus mūsų vyskupijos ribose“. Toliau kartojo pagrindinę ankstesniojo aplinkraščių mintį apie griežtą blaivybės laikymąsi ir pavyzdį kitiems. Kreipdamasis į klierikus, vyskupas atskleidė ir savo nuostatą dėl Bažnyčios atsinaujinimo ir modernėjimo: „O Tau, besimokąs dvasiškasis jaunime, patariu tvirtai įsitraukti į blaivybę, kad atėjus laikui pradėtumei dorų ir blaivių kunigų kartą, pradėmei naują moralinės pažangos, savo ir liaudies tobulėjimo epochą.“¹⁰⁵ Gruodžio 3 d. šis aplinkraščių buvo paskelbtas seminarijoje, nes tą dieną jį pasirašė rektorius A. Šukevičius, inspektorius Antanas Beresnevičius, dėstytojai A. Gabševičius bei Justinas Dovydaitis, klierikai.

Keldamas blaivybės sąjūdį, Valančius stengėsi pasiekti kiekvieną kunigą, neretai rašė atitinkamus atskirus patarimus. Yra žinomi tokie laišukai Velykių filijalistui Jonui Pacevičiui, Papilio klebonui Felicijonui Talačkai ir Vyžuonų klebonui Motiejui Tuskevičiui. Laiškų turinys panašus. Antai J. Pacevičių mokė, kad pradėdamas skelbti blaivybę pasakytų pamokslą apie girtavimą, paskui, kaip per išpažintį, pasižadėtų drauge su liaudimi neberagauti degtinės¹⁰⁶.

Aplinkraščiais sutelkęs blaivybės darbui kunigus, vyskupas žengė naują žingsnį: į eilinius katalikus kreipėsi tiesiogiai, ganytojiškais laiškais. Pirmąjį parašė 1858 m. gruodžio 23 d. ir per trejetą dienų (su skirtingomis datomis) išsiuntinėjo dekanams¹⁰⁷, nurodydamas, kad jį turi skelbti tris šventadienius ir sekmadienius iš eilės, palydėdami savo tam pritaikytais pamokslais.

Beveik visi laiško motyvai kartojami iš aplinkraščių kunigams ir pasiaiškavimo raštų Vilniaus generalgubernatoriui. Tačiau ypač įdomus kontaktavimo būdas su liaudimi, savo ir kitų kunigų vaidmens įvardijimas. Priminęs, kad blaivybė – atsisakymas gerti degtinę ir araką – yra Dievo malonė, kad pats popiežius įsteigė blaivybės broliją, iškėlė save, Žemaičių vyskupą, ir kunigus, kaip jos organizatorius, kurių

¹⁰³ Minėto laiško patvirtintas nuorašas, *ten pat*, l. 311; K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 23–24.

¹⁰⁴ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 22–23.

A. Alekna ir M. Brenšteinas šį aplinkraščių datavo klaidingai – lapkričio 11 d. (A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 85–86; M. Brenštejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej, 1858–1863, Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie, 1915–1918*, Wilno, 1918, t. 6, p. 12).

¹⁰⁵ Minėtasis aplinkraščių, *LVA*, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 272. M. Brenšteinas ir K. Gečys kažkodėl nurodo kitas šio aplinkraščių datas, pirmasis – 1858 XI 28 (M. Brenštejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie...*, p. 12), pastarasis – XI 21 (K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 24).

¹⁰⁶ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 24; M. Valančiaus 1858 XI 30 laiškas J. Pacevičiui, *LLTI*, f. 1, b. 4459, l. 1.

¹⁰⁷ Šio laiško publikacijų yra daug, geriausia iš jų – K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 185–187, naujausia – P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, 1992, p. 180–182.

paklausė paprasti žmonės. Su jais vyskupas per savo laišką kalba kaip su svarbiausiu blaivybės sąjūdžio subjektu, pergalejusiu „tą neprietelį arielką“. Džiaugiasi jais, tikisi per bažnyčių vizitacijas aplankyti dar bent kartą, „blaivius ir gražius priglausti prie širdies mano“. Vyskupo ir blaivios liaudies sąveikos demonstravimas nebūdingas luominei visuomenei. Aiškiai rūpinamasi ne vien sielovados reikalais. Tiesa, pabrėžta blaivybės religinė prasmė – sielų gelbėjimas nuo amžinosios pražūties, nuo pragaro, į kurį tiesiogiai veda girtavimas. Tačiau daugiau lygiagrečiai, gal net įtaigiau parodoma materialinė nauda ir visuomeninis gėris, kuriuos teikia blaivybė. „Ir jūs patys ar maž džiaugiatės pergaleję tą neprietelę arielką: jau nebgaišinat dykai grašio atiduodami žydams tuomet, kad jūsų vaikai būdavo pusalkaniai ir pusplikiai. Nebgirdėtis jau muštynių ir nezdadų namuose, be ko pirmiau nė viena šventė neapsieidavo. Moterys ir ūkininkės, nudžiūvo ašaros nuo skruostų jūsų, nebesikavojat nuo vyrų savo girtų namon pagrižtančių, visuomet dabar matot juos išmintingus ir rūpinančius apie gaspadorystę ir vaikus. Ir jūs, vyrai, nebregit moterų savo girtų namon pareinančių arba iš namų javus skraitais į karčemas nešiojančių, barniai ir muštynės po rinkas ir karčemas išnyko, butuose pagrižta meilė tarp ūkininkų ir saviškių, jau nebgirdėt baisių atsitikimų iš arielkos, visi namų darbai geriaus klojas, nieks dėl arielkos nebgul pasliukas panedėlį, kaip pirma atsitikdavo.“ Vyskupas dar priminė, kad per girtavimą ne vienas neteko praskolintų namų, susilaukė nelaimių – žiemą sušalo, griovyje prigėrė, savo namuose užtroško arba sudegė. Gėrio ir blogio pavyzdžiai, kaip toje didaktinėje literatūroje, turėjo neišprususį klausytoją ugdyti kaip uolų blaivybės sąjūdžio dalyvį.

Analogišką trumpesnę laišką 1859 m. kovo 14 d. parašė lenkų kalba Kuršo katalikams, priklausiusiems Žemaičių vyskupijai. Jį iš lenkų į latvių kalbą manė išversti Žiemgalos dekanas Juozapas Tamulevičius, tikras didelio Valančiaus pagalbininko skelbiant blaivybę J. S. Dovydaičio broliis¹⁰⁸. Laišku siekta čia, kaip ir Kauno gubernijoje, įtvirtinti žmones ir išplėsti blaivybės sąjūdį.

Valančiaus aplinkraščiais paraginti kunigai blaivybės brolijas steigė visose parapijose ir nuo ryto ligi pietų užrašinėjo naujus jų narius¹⁰⁹.

Tą pačią kovo 14 dieną vyskupas Valančius ganytojišku laišku, rašytu lenkiškai, kreipėsi į vyskupijos žemvaldžius, t. y. bajorus dvarininkus, „garsius nuopelnais, valdžia, reikšmingumu, kilme ar turtais“¹¹⁰.

Iš nurodytų Valančiaus aplinkraščių ir ganytojiškų laiškų matyti, kad vyskupas, priešingai negu knygelėje *Apej brostvą blaivystės*, niekur tiesiogiai neragino steigti blaivybės brolijas, bet tenkinosi vien raginimu viešai bažnyčioje pasižadėti, kad nebevertos stipriųjų alkoholinių gėrimų. Šiai Valančiaus taktikai susidarė pagrindas, nes antraip grėsė blaivybės sąjūdžio sužlugdymas.

Kaip jau minėta, Kauno gubernatorius S. Chominskis, vos gavęs Raseinių zemskinio ispravniko pranešimą, tuoj aliarmavo Vilniaus gubernatoriui V. Nazimovui apie susidarantią grėsmingą padėtį, juoba kad ir ja nepatenkinti dvarininkai ėmė murmėti. V. Nazimovas tuoj davė įgaliojimus savo ypatingų įpareigojimų valdininkui pulkininkui H. Bo, nuvykus į Raseinių ir Telšių apskritis, ištirti „netinkamą“ kunigų elgesį, nes jų religiniai pamokymai, išeinantys iš bažnyčios ribų, ypač jei jie lydimi grasinimų ir smurto, yra neleistini¹¹¹. Tą pačią dieną V. Nazimovas apie H. Bo pasiuntimą pranešė ir Valančiui, reikalaudamas paaiškinti, ar tikrai taip neleistinais elgiasi kunigai ir kuo jie savo veiksmus pateisina¹¹².

¹⁰⁸ M. Valančiaus ganytojiško laiško lenkiškas tekstas – K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości to diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 213–214, vertimas – P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 182–184.

¹⁰⁹ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 34.

¹¹⁰ Šio laiško lenkiškas tekstas – K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 210–212, vertimas – P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 184–186.

Ganytojiškojo laiško žemvaldžiams data K. Gečio publikacijoje 1859 III 14, bet viename laiško nuoraše ji ankstenė – III 11 (*VUB*, f. 203, b. 7, l. 110), o kitame – vėlesnė, III 16 (*CVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 358–359). A. Alekna kažkodėl jį datavo net III 1 (A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 86).

¹¹¹ V. Nazimovo 1858 XI 4 raštas plk. H. Bo, *LVIA*, f. 378 PS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 3–4.

¹¹² V. Nazimovo 1858 XI 4 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 5–6.

Pradėjo skųstis apskričių ir gubernijos akcizo valdytojai, nes dėl kunigų priemonių „nuo rugsėjo mėnesio paprastos klasės žmonės beveik visiškai nustojo gerti degtinę“ ir todėl nebegali surinkti akcizo¹¹³. Kaip kaltininkas imtas nurodinėti pats vyskupas, liepęs steigti blaivybės broliją. Apie pusę visų gubernijos gyventojų atsisakę stipriųjų gėrimų, surenkamo akcizo nebeužtenką nė atitinkamiems tarnautojams išlaikyti¹¹⁴.

Valančius, skubėdamas aplenkti pulkininko H. Bo raportą, siekė pats V. Nazimovą palankiai nuteikti. Kaip jau minėta, išdėstęs savo versiją apie Lenkijos Karalystės pavyzdžiu prasidėjusį blaivybės sąjūdį pabrėžė reikšmingus visuomeninius moralinius ir viešosios tvarkos palaikymo rezultatus. „Nepraėjo ir mėnuo, – rašo Valančius, – o jau nepaprastai pasikeitę šių žmonių įpročiai ir būdas stebina suprantančius žmones: išnyko įvairūs vedantys į pagundą nuotykių, muštynės, vaidai, tie neišvengiami girtavimo palydovai. Retai beįvyksta šeimų rietenos ir nesantaika. Įsigalėjo romumas ir ramybė, darbštumas ir polinkis į viską, kas gera. Nesuskaičiuojamos geros pasėkos tūkstančius žmonių paskatino išsivaduoti iš girtavimo ir dėkoti Viešpačiui už tokią išganingą mintį visiškai susilaikyti nuo stipriųjų gėrimų <...>.“¹¹⁵ Toliau vyskupas rašė, kad blaivybė per du mėnesius išplito visoje vyskupijoje, nors kliudė policija ir kai kurie dvarininkai. Jis prašė duoti nurodymą policijai, kad ji laikytųsi nuošalyje, ir stebėti dvarininkus, kad neverstų savo valstiečių gerti, bet leistų laisvai pasirinkti. Vyskupas žadėjo išleisti ganytojišką laišką, kuris sureguliuotų blaivybės platinimo būdus. Tą patį po kelių dienų pakartojo ir Kauno gubernatoriui¹¹⁶.

Pulkininko H. Bo raportas V. Nazimovui apie blaivybės sąjūdžio tyrimo rezultatus Valančiui buvo labai palankus. Galimas dalykas, kad čia slypėjo kažkoks paties vyskupo poveikis, juoba kad ir H. Bo sakosi kalbėjęs su pastaruoju. Raporte pabrėžiama, jog valstiečiai visiškai nebegeria ir todėl ištrūko iš smuklininkų apgaulinėjimo pinklių, ėmė tvarkingai mokėti mokesčius, retai kada bekykla gaisrai dėl padegimų, kaip ūkininkų ir jų bernų nesantaikos rezultato, pasitaisė papročiai. H. Bo raporte galbūt nerimastingai skambėjo tik neleistinos brošiūros apie blaivybės brolijas paieškos bei jos radimas ir Valančiaus noras sekti Lenkijos Karalystės blaivybės brolijos kūrimo pavyzdžiu¹¹⁷.

Iš tikrųjų blaivybės brolijos kaip tam tikros organizacijos klausimas tapo rusų administracijos pareigūnų ir vyskupo Valančiaus susidūrimo objektu. Galbūt ne tiek H. Bo raportas, kiek finansų ir vidaus reikalų ministrų aliarmas dėl plintančios blaivybės brolijos, kaip visuomeninės organizacijos¹¹⁸, sužadino ir V. Nazimovo pareigūnišką budrumą. Patardamas, kaip turi elgtis gubernatoriai, tuoj pat jiems išsiuntinėjo žandarų šefo ir caro III kanceliarijos skyriaus viršininko Vasilijaus Dolgorukio pranešimo apie Lenkijos Karalystės blaivybės brolijos persekiojimą nuorašus. Paskui – 1858 m. gruodžio 31 d. – V. Nazimovas dėl blaivybės brolijos draudimo parašė bent 4 raštus: Valančiui, arkivyskupui metropolitui V. Žilinskiui ir gubernatoriui S. Chominskiui (du).

Blaivybės brolijai drausti V. Nazimovas išlėle bent tris svarius argumentus. Pirmasis turėjo parodyti, kokią valstybinę žalą gali padaryti visuomeninis sąjūdis, jeigu jis organizuojamas administracijai nekontroliuojant. Anot V. Nazimovo, Raseinių apskrities bajorų vadovas Koreva ėmęs aliarmuoti, „kad dėl dvasininkų neteisėtų priemonių, draudžiant liaudžiai vartoti stipriuosius gėrimus, dvarininkai bėgsta, ar nepasikartos 1848 m.“¹¹⁹ Galicijoje buvusi nelaimė, bet jie nesiskundžia kunigų nurodymais manydami, jog jie remiasi vyriausybės reikalavimais¹²⁰. V. Nazimovas prašė S. Chominskį nuraminti apskrities bajorus, kad dvasininkai blaivybę platina be vyriausybės žinios, kuri liepusi kunigams susilaikyti nuo tų

¹¹³ Kauno gubernatoriaus 1858 XI 6 pranešimas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 10.

¹¹⁴ Kauno gubernijos akcizo atpirkimo valdytojo pirklio Berkos Klenskio 1858 XI 11 pranešimas Kauno gubernatoriui, *ten pat*, l. 14.

¹¹⁵ M. Valančiaus 1858 XI 18 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 43.

¹¹⁶ M. Valančiaus 1858 XI 22 raštas S. Chominskiui, *ten pat*, l. 28–30.

¹¹⁷ H. Bo 1858 XI 26 raportas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 60–62.

¹¹⁸ S. Lanskojaus ir E. Siverso 1858 XI 30 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 55–56.

¹¹⁹ Turėtų būti 1846 m.

¹²⁰ V. Nazimovo 1858 XII 31 raštas Kauno gubernatoriui, *ten pat*, l. 25; K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 116.

veiksmų, nepriklausančių jiems pagal pareigas. Net visiškai nepagrįsti gandai apie galimą valstiečių maištą prieš dvarininkus, kai buvo imta ruošti baudžiamos panaikinimo ir pradėtos svarstyti valstiečių reformos sąlygos, rusų administracijai atrodė grėsmingi, vertę ją netoleruoti tokio save generuojančio visuomeninio sąjūdžio kaip minėtoji akcija.

Antrasis V. Nazimovo argumentas rėmėsi pirmuoju. Jis Valančiui rašė: „Pati vyriausybė nuolat rūpinasi, kad neplistų girtavimas, o dvasininkai teturi atitraukti liaudį nuo šios ydos vien išmintingais įtikinėjimais ir pamokymais <...>.“¹²¹ V. Nazimovui aiškiai rūpėjo katalikiškąjį blaivybės sąjūdį paversti biurokratiniu blaivimu ir kartu pareikšti įprastą oficialiąją nuostatą: imperatorius ir jo vyriausybė žino, kas valstybės valdiniamis reikalinga bei naudinga. Tad visiškai suprantama, kodėl tą patį kartojė ir vidaus reikalų ministras savo aplinkraštyje gubernatoriams, kad šie turi rūpintis blaivyste, kiek ji saugo gyventojų sveikatą ir turta¹²².

Toliau V. Nazimovas pateikė svarbiausią argumentą, kad blaivybės brolija, remiantis Rusijos įstatymų sąvadu, yra neteisėta, nes neturi oficialaus leidimo. Šitai jis nurodė Valančiui ir arkivyskupui metropolitui V. Žilinskiui. Pastarojo netgi prašė, kad Valančių paveiktų subordinacijos* keliu¹²³.

1859 m. vasario 14 d. Valančius V. Nazimovui parašė platų pasiaiškinimą, kuriame gynė blaivybės broliją kaip leistiną sielovadinio darbo dalį. Šis raštas itin gerai apgalvotas, subalansuotos diplomatinės priemonės. Žinodamas Rusijos autokratinės sistemos sandarą ir caro, aukščiausio įstatymų leidybos ir vykdomosios valdžios subjekto, vaidmenį, kuris „rūpinosi“ visų imperijos žmonių gerove, vyskupas dedasi jo teisėtu pagalbininku. Lyg norėdamas priminti tradicinį seno rusų dvasininko vienuolio literatūrinį herojų, kurio išmintingo kalbėjimo verta pasiklaudyti, pats Valančius save vadina senu, nors stovėjo vos prie 58-ojo gimtadienio slenksčio.

Toliau jau ėjo prie svarbiausio reikalo – blaivybės brolijos. Anot jo, brolija steigama laikantis vienuolių ordinų privilegijų, arba bažnytinės teisės. Tokių brolijų imperijoje yra daug, apie jas tikriausiai vyriausybė žino ir jų nedraudžia.

Vienų brolijų nariai nešioja rožinius ir įvairius škaplierius, daugelio kitų jokių išorinių ženklų neturi. Prie pastarųjų brolijų priklauso ir blaivybės brolija. Ji, kaip ir kitos katalikų brolijos, skiriasi nuo pasaulietinių tuo, kad pastarųjų nariai turi bendrų išorinių tarpusavio įsipareigojimų, o bažnytinių brolijų nariai, visiškai nesirūpindami visuomeniniais reikalais, jungiasi tik dėl bendros maldos ir sielos išganymo. „Spręskite, Jūsų aukštoji prakilnybe, ar aš po to galėčiau abejoti dėl blaivybės brolijos leistinumo, jei ji savo naudingumu ir labdaringumu pralenkia daugelį kitų vyriausybės toleruojamų brolijų?“

Valančius žinojo, kad oficialiai negali remtis popiežiaus patvirtintais blaivybės brolijos nuostatais. Mat susižinojimas su popiežiumi buvo leidžiamas tik per Vidaus reikalų ministeriją. Antraip gautos popiežiaus bulės, brevės ir kiti dvasininkams bei apskritai katalikams vadovautis skirti raštai Rusijoje negaliojo ir buvo draudžiami. Tad Žemaičių vyskupas, nuduodamas, jog nieko nežino apie popiežiaus patvirtintus blaivybės brolijos nuostatus, aiškino, kad popiežiaus atsiklausti nėra nereikėjo. Anot Valančiaus, Rusijos įstatymai dėl kitatikių dvasinių reikalų (Įstatymų sąvado t. 9, d. 1, str. 47) tereikalauja, kad vyskupas į popiežių kreiptųsi tik tuo atveju, jei negali spręsti kokių nors dogminių ar kanonų teisės klausimų. Tačiau blaivybės brolijos kūrimas neviršijo kanonų teisės vyskupui suteiktų galių, todėl atitinkamos popiežiaus aprobacijos nėra nereikėjo¹²⁴.

Gavęs šį vyskupo pasiaiškinimą, V. Nazimovas griebėsi grasinimų. Esąs nepriimtinas pasiteisinimas, kad blaivybės broliją vyskupas leidęs, nes ji turinti grynai religinius moralinius tikslus ir todėl nereikėjo

¹²¹ V. Nazimovo 1858 XII 31 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 378, BS, 185S m., b. 946, d. 1, l. 46–48. Tą patį pakartojė ir tos dienos rašte S. Chominskiui, *ten pat*, l. 33–34.

¹²² S. Lanskojaus 1859 III 14 aplinkraštis gubernatoriams, *ten pat*, l. 220–221.

* Subordinacija – tarnybinis žemesniojo pavaldumas aukštesniajam, pagrįstas tarnybinės drausmės taisyklėmis. (Red.)

¹²³ V. Nazimovo 1858 XII 31 raštas V. Žilinskiui, *ten pat*, l. 53.

¹²⁴ M. Valančiaus 1859 II 14 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 152–154.

vyriausybės leidimo. Tačiau įstatymai dėl nusikaltimų užkirtimo ir jų persekiojimo (Įstatymų sąvado 1857 m. leidimas, t. 14, str. 164) skelbia, kad visos oficialiai neįteisintos draugijos ir bendrovės yra draudžiamos, o kaltininkai traukiami teismo atsakomybėn. Išimties negali susilaukti nė Kauno gubernijoje įsteigtosios draugijos. V. Nazimovas įsakė tučiuojau blaivybės broliją panaikinti¹²⁵.

Po trijų dienų pasirodė vidaus reikalų ministro aplinkraštis gubernatoriams, kuriame nurodyta neleisti vyriausybės nepatvirtintų blaivybės ir kitų brolijų¹²⁶. V. Nazimovas prie aplinkraščio pridėjo savo aplinkraštyje Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernatoriams, reikalaujamas nurodyti priemones, kurių prieš šias brolijas imsis¹²⁷. To paties pareikalavo ir iš Valančiaus, beje, drauge pasiūsdamas vidaus reikalų ministro aplinkraštyje¹²⁸.

Negavo Valančius paramos nė iš arkivyskupo metropolito V. Žilinskio. Šis, pritardamas vidaus reikalų ministro reikalavimui, prašė Valančių ir Vilniaus vyskupą A. S. Krasinskį pasiaiškinti kuo remiasi steigdami blaivybės brolijas be vyriausybės leidimo¹²⁹.

Iš visų pusių spaudžiamas Valančius pakeitė blaivybės brolijos teisėtumo įrodinėjimo taktiką. Susirūpino gelbėti patį blaivybės sąjūdį. 1859 m. kovo 26 d. jis V. Nazimovui jau rašė: „Susilaikiau nuo formalaus blaivybės brolijos prie man pavaldžios vyskupijos bažnyčių steigimo, tenkindamasis vien ramiu katalikų įtikinėjimu susilaikyti nuo stipriųjų gėrimų. Kadangi panašių liaudies paskatinimų būti blaiviams nelydėjo įrašymai į atskirą narių knygą, todėl nereikalauta nė priesaikos ir apskritai nesilaikyta reglamentuotų taisyklių <...> tai turiu garbę nuolankiausiai pranešti, kad minėtoji brolija man pavaldžioje vyskupijoje, galima laikyti, neegzistuoja.“¹³⁰

Vyskupas vis dar tikėjosi, kad drastiškas blaivybės brolijos draudimas negalutinis, ir laukė kitokios V. Nazimovo nuomonės, teisindamasis, jog parapijų kunigai šios brolijos nesudarinėja¹³¹. Laukė palankios progos nusikratyti uždėtais varžtais, kaip toliau matysime, tikrai sulaukė. O kol kas teko pasinaudoti tomis galimybėmis, kurias davė tam tikro legalumo įgavusi pati blaivybės idėja ir jos platinimo leistinumas. Mat 1859 m. kovo 22 d. vidaus reikalų ministras gubernatoriams ir generalgubernatoriams išsiuntinėjo pranešimą, kad kai kurių valstybinių ir privačių dvarų valstiečiai savo bendruomenių sueigose priiminėja nutarimus, net raštiškus, jog nebegers degtinės ir baus tuos, kurie šių nutarimų neklausys. Ministras rado, kad, remiantis Rusijos įstatymais, susilaikymas nuo girtavimo, kaip priemonė saugoti sveikatą ir gerus papročius, nusipelno visiško palaikymo, – šitai skatinti yra taip pat viena svarbiausių gubernatorių pareigų. Nedraudžiami nė bendruomenių nutarimai prieš girtavimą, bet neleidžiama skirti neklausantiems baudų ir bausmių¹³².

Valančius šia rusų administracijos nuostata sumaniai pasinaudojo toliau plėtodamas blaivybės sąjūdį visoje Žemaičių vyskupijoje, o faktiškai įkurtų brolijų niekas parapijose nenaikino, nes vyskupas tam nė nurodymų nedavė.

Tąsymasis su girtuokliais ir jų globėjais

Rusų administracija, slopindama blaivybės sąjūdį, ypač bijojo jo visuomeninių funkcijų, pasireiškiančių daugiau ar mažiau organizuotu girtuoklių tramdymu ir smuklininkų varžymu. Kai kurie sovietiniai istorikai, norėdami „demaskuoti“ dvasininkiją, ryžosi diskredituoti ir visą blaivybės sąjūdį, pareikšdami, jog

¹²⁵ V. Nazimovo 1859 III 11 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 148.

¹²⁶ Vidaus reikalų ministro 1859 III 14 aplinkraštis, *ten pat*, l. 220–221.

¹²⁷ V. Nazimovo 1859 IV 4 aplinkraštis, *ten pat*, l. 222.

¹²⁸ V. Nazimovo 1859 IV 4 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 223.

¹²⁹ V. Žilinskio 1859 III 19 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 261.

¹³⁰ Minėtasis M. Valančiaus raštas, *ten pat*, l. 276.

¹³¹ M. Valančiaus 1859 VI 6 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 431.

¹³² Vidaus reikalų ministro S. Lanskojaus 1859 III 22 rašto patvirtintas nuorašas (spausdintas), *ten pat*, l. 225.

„Lietuvos dvasininkai, įpratę savo baudžiauninkų atžvilgiu taikyti moralinį ir fizinį terorą, tokį terorą ėmė taikyti tiems, kurie nenorėjo prisidėti prie tikiybinių propaguojamų blaivybės brolijų“. Blaivybės organizatoriams bandyta inkriminuoti net antisemitizmą, nes „vyskupo Valančiaus laikais, kada žydų tautybės asmenys nuomojo smukles ne iš tikiybinių, o iš pasaulietinės valdžios, imta vykdyti smarkiausią akciją prieš žydus smuklininkus“. Čia pat, lyg primirštant, kad žydai smuklininkai nuomojo taip pat dvarų smukles bei karčemas, ir norint parodyti kunigų „klasinį“ broliavimąsi su dvarininkais, tvirtinama, jog iš tokių dvarininkų degtinės parduotuvių „tikiybinkai“ geriančiųjų nevaikydavo¹³³.

Prie vadinamųjų prievartos priemonių blaivybei palaikyti reikia sustoti ir detaliau išsiaiškinti, kokio pobūdžio jos buvo, dėl ko reikėsi ir kaip jas traktavo bei interpretavo vyskupas Valančius, o kaip – rusų administracijos pareigūnai.

Pirmosios žinios apie blaivybę lydėjusias „prievartos priemones“ rusų administracijos įstaigose ėmė cirkuliuoti nuo Raseinių apskrities zemskinio ispravniko 1858 m. spalio 20 d. raporto Kauno gubernatoriui. Pastarajam buvo pranešta, kad blaivybė pradėta gąsdinimais: tas, kas sulaužys duotąją priesaiką, per išpažintį negaus išrišimo ir, jei mirtų, nebus priimtas į kapines. Iš tų, kurie nenorėjo dėtis prie blaivybės, buvę atimami rožiniai ir sodinami į šaltąją. Kai kurie kunigai blaivybei prižiūrėti įsteigę savotišką policiją¹³⁴.

Vilniaus generalgubernatorius, siūsdamas blaivybės plitimo ištirti į Žemaitiją savo valdininką H. Bo, jam raštu išdėstė ir Raseinių zemskinio ispravniko pranešimą. Esą neleistina, kad dvasininkų pamokymus lydėtų grasinimai ir smurtas, ypač už bažnyčios ribų, kur kunigai neturį galios¹³⁵. H. Bo savo raporte apie Valančių atsiliepė nepiktai, – jei kur ir buvę prievartos, tai, pasak vyskupo, nepriklausė nuo jo, valios ir jis esąs pasiryžęs duoti kunigams atitinkamą nurodymą¹³⁶.

Grėsmingiausią žinią Kauno gubernatorius S. Chominskis ir Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimovas gavo iš Šiaulių zemskinio ispravniko. Šis rašė, kad Luokės klebonas Kazimieras Choromanskis 1858 m. lapkričio 5 d. miestelio gatvėje susitikęs girtą valstietį Kasparą Pilvinį (Pilvenį), kuris kleboną užkabino maždaug tokiais žodžiais: „Tu, kunige, liepi mums nebegerti degtinės, o mes kaip gėrėme, taip ir gersime“, ir savo iššūkį sustiprino rusiškais keiksmiais. Grįžęs į kleboniją, klebonas pasiuntė zakristijoną ir penkius elgetas iš špitolės, kad atvestų Pilvinį. Kai atvedė, klebonas girtuoklį išbarė, pastarasis susigraudinęs prašė skirti pelnytą bausmę. Kadangi vietos policininkų nerado, tai Pilvinį pasodino patys į etapinę daboklę. Rytojaus dieną, turgadienį, vietos seniūnas Jakas jį iš daboklės liepė išleisti, užkabinti ant nugaros lentą su užrašu „Girtuoklis“ ir už pavadžio vesti per visą miestelį, lydint policijos šimtininkui ir jam mušant būgną. Paskui Pilvinis buvo pristatytas į seniūnijos valdybą, „lengvai nubaustas kūno bausme“, t. y. išplaktas rykštėmis, ir paleistas namo¹³⁷.

Kauno gubernatoriaus nurodymu policija panašių nusižengimų ieškojo visoje gubernijoje. Rado, kad Zarasų apskrityje tie, kurie pasižadėdavo nebegerti, buvę įrašomi į brolijos knygą, Ukmergės apskrityje parapijiečiai buvę saikdinami, kad nebegers, o jei netesės, tai neteks „piliiečių teisių“ (turbūt visuomeninių). Telšiuose girtuokliai buvę iškeikti, o šios apskrities Tirkšlių ir Žemalės kunigai keletui girtuoklių liepė po pamaldų du kartus keliais apeiti bažnyčią, – juos lydėjęs elgetų iš špitolės būrelis. Panašių bausmių susilaukė ir Raseinių, Eržvilko, Adakavo, Skaudvilės parapijonys. Kauno augustinų bažnyčios kunigai per pamokslus grasinę girtuoklių nepriimti velykinės išpažinties¹³⁸.

¹³³ P. Pakarklis, *Raštai, Ateizmas*, Vilnius, 1987, p. 465–466.

¹³⁴ Kauno gubernatoriaus 1858 X 27 pranešimas V. Nazimovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 1.

¹³⁵ V. Nazimovo 1858 XI 4 raštas H. Bo, *ten pat*, l. 3–4.

¹³⁶ H. Bo 1858 XI 26 raportas Vilniaus generalgubernatoriui, *ten pat*, l. 61.

¹³⁷ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 108–109; Šiaulių zemskinio viršininko 1858 XI 25 raštas V. Nazimovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 31–32; S. Chominskio 1858 XI 10 raštas M. Valančiui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 266.

¹³⁸ Kauno vicegubernatoriaus 1859 I 18 ir I 24 pranešimai V. Nazimovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 97, 105–108.

Nors rusų administracija daugiau panašaus pobūdžio pranešimų, kaip Pilvinio baudimas, ilgai, apie pusantrų metų, negavo, tačiau „prievartos priemonės“ eskalavo tyčia, norėdama kompromituoti visą blaivybės sąjūdį ir jį sulaukyti. Beje, apie K. Pilvinio nubaudimą tuoj buvo informuoti vidaus reikalų ir finansų ministrai. Finansų ministras, provokuodamas administracines priemones, vidaus, reikalų ministro klausė, ar kunigai (jau daugiskaita!); bausdami Pilvinį, neuzurpavo policijos ir teismo valdžios¹³⁹. Suprantama, kad rusų administracijai visiškai nerūpėjo girtuoklių asmens laisvės gynimas. Ji visų pirma saugojo autokratijos neliečiamybę, o visuomenę – nuo jos saviraiškos ir „pašalinių“ įtakų. Akylai stebėjo, kad Katalikų Bažnyčia neįgytų naujų visuomeninių funkcijų. Antra vertus, prisipažinti, jog gubernijos valdžia nebekontroliuoja padėties, buvo pavojinga, nes tai reiškė, kad pareigūnai nebeįstengia valdyti ir reikia ieškoti tinkamesnės pamainos. Šis administracijos savisaugos instinktas blaivybės sąjūdžiui buvo naudingas, – žemiausieji administracijos tarnautojai, norėdami pasigirti uolumu, „prievartos priemonės“ stengėsi išpūsti, o gubernijos vadovai į jas reagavo gana ramiai. Antai 1858 m. gruodžio 3 d., jau po Pilvinio nuotykių, S. Chominskis V. Nazimovui dėstė, kad „dvasininkai savo parapijiečius prie blaivybės lenkia įprastais doroviniais pamokymais ir tik kai kuriose Raseinių, Telšių ir Šiaulių apskričių vietose kunigai, įtikinėdami savo parapijiečius, dėl asmeninio stropumo ir karšto pareigų atlikimo griebėsi nebūdingų priemonių, kad jos toliau nebūtų leidžiamos, parašiau Telšių vyskupui“¹⁴⁰.

Pripažindami svarbiausiu blaivybės apaštalu Valančių, gubernatorius ir generalgubernatorius visą sąjūdį siekė slopinti paties vyskupo rankomis. Dėl „prievartos priemonių“ keletą kartų reikalavo pasiaiškinti, norėjo į Valančiaus tramdymą įkinkyti ir Mogiliovo arkivyskupą metropolitą V. Žilinskį. Anot V. Nazimovo, Raseinių ir Telšių apskričių kunigai, platindami blaivybę, saikdina katalikus, juos gąsdina, žada už atkritimą į girtavimą neprileisti išpažinties, po mirties nelaidoti kapinėse. Be to, savo tikslams įgyvendinti kunigai parapijose organizuoja savo policinę priežiūrą. V. Žilinskio prašė Valančiui nurodyti šias „prievartos priemonės“ pašalinti¹⁴¹. V. Žilinskis iš pradžių atsakė, kad Valančių dėl to įspėjęs, o paskui vėl rašė, kad Valančius jau davęs atitinkamus nurodymus savo vyskupijos kunigams, o įtartuosius dėl prievartos naudojimo prašęs dar ir pasiaiškinti¹⁴².

Iš tikrųjų Valančius, norėdamas apsaugoti sėkmingą blaivybės sąjūdžio raidą, siekė apsidrausti nuo administracijos pučiamos kompromitacijos. Jau 1858 m. gruodžio 15 d. vyskupas išleido aplinkrašį visiems kunigams, kad „civilinė valdžia garsiai skundžiasi“, jog dvasininkai, skelbdami blaivybę, peržengia savo ribas. Blaivybė esantis toks šventas dalykas, kad jai platinti pakanka tūkstančių patrauklių pavyzdžių ir todėl nesą jokio reikalo vartoti nebūdingas Bažnyčiai priemones¹⁴³. Šį aplinkrašį Valančius siuntinėjo su įvairiomis datomis, matyt, ne vienu metu ir dar pakartotinai¹⁴⁴. 1859 m. kovo 7 d. vyskupas kunigams išleido šiuo reikalu antrąjį aplinkrašį. Kadangi civilinė valdžia vis dar įspėjanti dėl prievartos platinant blaivybę, tai vėl jis, vyskupas, kartoja, kad reikia naudoti dvasinės vyresnybės nurodytas priemones ir dvigubai sustiprinti moralinę įtaką žmonėms, nes fizinės jėgos panaudojimas rodo moralinės jėgos stygių¹⁴⁵.

Valančius ir rusų administracijos pareigūnai minimąsias „prievartos priemonės“ suprato skirtingai. Kaip matėme, civilinė valdžia neleistiniais dalykais laikė viską, kas naudota blaivybės organizacijai kurti, net ir tokias moralines priemones kaip viešas pasižadėjimas, arba priesaika, religinės sankcijos už jos sulaužymą. Popiežiaus patvirtintos blaivybės brolijos įstatai pabrėžė, kad pasigėrimas (ir tuo labiau

¹³⁹ S. Lanskojaus ir E. Siverso 1858 XII 9 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 57–58.

¹⁴⁰ Minėtasis raštas, *ten pat*, l. 27.

¹⁴¹ V. Nazimovo 1858 XII 31 raštas V. Žilinskiui, *ten pat*, l. 49, 53.

¹⁴² V. Žilinskio 1859 I 10 ir II 23 raštai V. Nazimovui, *ten pat*, l. 96, 124.

¹⁴³ Minėtasis aplinkraštis, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 346.

¹⁴⁴ Pašūvio parapijos bažnyčios gaunamųjų raštų knygoje įregistruotas 1859 I 31 data (*VUB*, f. 203, b. 7, l. 108). Tos dienos aplinkrašį M. Brenšteinas rado ir Telšių parapijos knygoje (M. Brensztejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie...*, p. 18).

¹⁴⁵ Minėtasis aplinkraštis, *VUB*, f. 203, b. 7, l. 109.

girtavimas) yra mirtina nuodėmė. Narį, kuris nesilaiko pasižadėjimo, pašalinus iš brolijos, kiti nariai turi morališkai pasmerkti. Tad sąmoningas mirtinos nuodėmės neatsižadėjimas suspendavo nusidėjusio kataliko teises, tarp jų ir naudojimąsi savo konfesijos kapinėmis. Rusų administracijos inkriminacijas dėl neleistinių moralinio poveikio priemonių, jei jos neprieštaravo kanonų teisei, pripažintai Rusijos įstatymų ir konkordato, Valančius motyvuotai atmetė. Antai 1859 m. vasario 14 d. rašte V. Nazimovui¹⁴⁶, lyg susumuodamas ankstesnius pasiteisinimus, aiškino, kad administracija ar kas kitas negali kištis į išpažinčių reikalus ir nuodėmių atleidimo paslaptį. Savižudžių, girtuoklių ir panašių nusidėjėlių galima nelaidoti kapinėse, tačiau vyskupas nežinąs atvejo, kad šios teisės katalikai negautų vien už nepriklausymą blaivybės brolijai. Dėl to visiškai nevaržomos nė vedybos ir krikštas. Atsikirdamas dėl priekaištų, kad kunigai įvedė katalikų policinę priežiūrą, vyskupas ramiai paaiškino, jog parapijiečių moralinė priežiūra liko iš seno, jai vykdyti renkami bažnyčios maršalai.

Civilinės administracijos pranešimai apie fizinę prievartą, anot Valančiaus, yra tendencingi. Antai išgarsintasis Pilvinis esąs didelis girtuoklis, kuris, susitikęs savo kleboną, jį iškoneveikė. Klebonas jam davė dvasinį pamokymą, kad girtaudamas užtraukė nelaimę savo žmonai ir vaikams. Pilvinis, tai supratęs, gailėjosi ir prašė kleboną bausti. Tačiau klebonas šios atsakomybės nesiėmė, girtuoklį baudė seniūnas, surašęs prideramą nuosprendį. Adakave taip pat buvę norėta uždaryti į tvartelį du valstiečius, bet taip pat ne už gėrimą, o už klebono koneveikimą girta burna. Iš tikrųjų Rusijos įstatymai kaimo seniūnams uždėjo pareigą rūpintis viešąja tvarka, sulaikyti valstiečius nuo girtavimo. Tačiau tuo atveju, kai kildavo grėsmė išdo pajamoms, girtavimas būdavo toleruojamas. Antai 1859 m. kovo 19 d. valstybės turtų ministras netgi išleido aplinkraštį, kad valstiečių sueigų nutarimai dėl girtavimo varžymo negali būti privalomi, jei jie aukštesniosios vadovybės nepatvirtinti¹⁴⁷.

Po šio Valančiaus pasiaiškavimo rusų administracijos priekaištai dėl „prievartos priemonių“ išblėso. Nėra abejonės, kad kunigai, vykdydami Valančiaus aplinkraščius, fizinio tąsytosi su girtuokliais vengė. Ne paskutinėje vietoje liko ir Kauno gubernatoriaus S. Chominskio kultūringumas, vietinio gyvenimo pažinimas (buvo kilęs iš Trakų apskrities katalikų, mokėsis Vilniaus universitete) ir savotiška jo draugystė su vyskupu. Su pastaruoju net susirašinėjo lenkų kalba, o tai pareigūnui buvo visiškai neleistina. Be abejo, S. Chominskiui rūpėjo, kad oficialiai gubernijoje būtų „ramu“, nes to reikalavo ir ruošiamas baudžiamos panaikinimas bei valstiečių reforma, S. Chominskis ramino ir V. Nazimovą, kad būgštauti dėl negerų dvasininkų veiksmų nėra pagrindo¹⁴⁸. Tačiau tuoj pat privačiame laiške Valančiui rašė: „Kartoju kuo nuolankiausią savo prašymą, kad kunigai klebonai, platindami blaivybę neperžengtų įstatymo leistų ribų.“¹⁴⁹ Ypač buvo žiūrima, kad blaivybės skelbimas nesukeltų išsišokimų prieš policiją bei vietos valdžią, dėl to 1859 m. kovo 12 d. paliepimu įspėjo ir pats caras¹⁵⁰.

Naujas tąsytosi su girtuokliais ir rusų administracija etapas prasidėjo drauge su antrąja blaivybės sąjūdžio pakilimo banga. 1860 m. vasarą civiliniai pareigūnai, įsitraukę į blaivybės stabdymo kampaniją, ėmė kelti senus ir fiksuoti naujus „neleistinus veiksmus“ prieš girtuoklius. Iš retrospektyvių skundų „įspūdingiausias“ buvo Kauno apskrities bajorės Pulcherijos Aleknavičienės (Olechnovičiova) siųstasis tiesiai Vilniaus generalgubernatoriui. Ji rašė, kad dar 1859 m. vasario mėnesį ją už nedidelį pasigėrimą sulaikė Betygalos bažnyčios klebono Anupro Srederio įsakymu ir nakčiai uždarė ledainėje, dėl ko ji peršalo ir susirgo. Panašiai klebono buvę nubausti Betygalos gyventojai Motiejus Sukutis ir Antanas

¹⁴⁶ Minėtasis raštas, *LVA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 151–158.

¹⁴⁷ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 110–111.

¹⁴⁸ S. Chominskio 1859 III 7 raštas V. Nazimovui, *LVA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 271.

¹⁴⁹ S. Chominskio 1859 III 10 laiškas M. Valančiui (lenkų k). *LVA*, f. 1671, ap. 4, b. 103, l. 150.

¹⁵⁰ Liaudies švietimo ministro E. Kovalevskio 1859 III 20 raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui, *LVA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 380–381.

Ramanauskas, Ilgižių kaimo valstietis Jurgis Dūkštas ir daug kitų parapijiečių¹⁵¹. Vis dėlto šis skundas didelio atgarsio nesukėlė.

Civilinės valdžios įstaigos daugiausia išpūtė vieną įvykį Anykščiuose, kurį tyrė du Vilniaus generalgubernatoriaus valdininkai: H. Bo ir Vasilijus Tyrkovas bei Valančiaus įpareigotas Utenos dekanas Ferdinandas Stulginskis. Mat dvarininkas Dionizas Peliskis 1860 m. kovo 2 d. pasiuntė Kaimo gubernatoriui skundą, kad Palėvenėlės filijalistas Jonas Pacevičius įsakė nubausti keletą jo ir dvarininko Truskovskio valstiečių, kurie saikingai gėrė degtinę. Po trejeto mėnesių skundą pakartojo Dionizo Peliskio sūnus Vitoldas Peliskis¹⁵².

Įvykį tyrę valdininkai raportavo visiškai kitaip. Kupiškio ir Andrioniškio seniūnijų valstiečiai maldininkai, grįždami iš Vilniaus Kalvarijų, prie vienos smuklės Anykščiuose pastebėjo įkaušusius bajorus Venclovavičių ir Kušeliauską, juos sustabdė, išjuokė ir ištepę degutu paleido. Kunigai čia visiškai nedalyvavę¹⁵³.

Vilniaus generalgubernatoriaus V. Nazimovo šis raportas nenuramino. Birželio 22 d. jis visų trijų – Vilniaus, Gardino ir Kauno – gubernijų miestų ir apskričių (zemskeinei) policijai išleido aplinkraštį kuriame aprašė „prievartos priemonės“ blaivybės „kampanijos“ metu, įsakė griežtai žiūrėti, kad tokie neleistini kunigų veiksmai būtų nutraukti, ir prašė, jei kur nors pasireikštų, apie juos pranešti tiesiai jam, generalgubernatoriui¹⁵⁴.

Valančius teisinosi, kad dėl pasitaikančio girtuoklių baudimo dvasininkai niekuo dėti. Prie blaivybės sąjūdžio girtuokliai ir kiti ydingi žmonės visiškai neprisidėję. Jie paprastaiems žmonėms tiek įkyrėję, kad „kartais fanatiškai ėmė persekioti geriančius degtinę, nes mano, jog blogi pavyzdžiai vėl gali atgaivinti girtuoklystę“. Apskritai girtuokliai, kurie savo šeimas pavertė elgetomis, verti bausmės. Jei jie neatlieka būtinų kataliko pareigų, tai „sulaikomi elgetyne keletui dienų, verčiami mokytis tikėjimo tiesų ir ruošti išpažinčiai, o po dvasinės atgailos paleidžiami namo“. Jei šios priemonės nepadeda, juos siunčia (kunigai, maršalai?) į policiją arba dvaro valdžiai, kad nubaustų už girtavimą ir šėlimą, krikščioniškų pareigų neatlikimą, mokesčių nemokėjimą, žmonos ir vaikų skriaudimą, ūkio nualinimą. Patys kunigai už chuliganizmą (šiurkštumą, barnius ir keiksmus) girtuoklius kada ne kada yra baudę keletu rykščių. Velionį kunigai atsakydavo laidoti, jei šis mirė būdamas girtas. Vyskupas tais metais per bažnyčių vizitacijas aplankęs bent 20 parapijų, tačiau jokių skundų prieš kunigus dėl blaivybės palaikymo nesąs gavęs. Apskritai skundus kurstą žydai smuklininkai¹⁵⁵.

Užbėgdamas už akių galimiems incidentams su girtuokliais, Valančius 1860 m. liepos 4 d. kunigams išleido dar vieną aplinkraštį, kad jie nenaudotų fizinių priemonių, nes tai žalinga blaivybei ir kompromituoja visus dvasininkus¹⁵⁶.

Pasirodė, kad išleisti šį aplinkraštį ir išsiųsti minėtąjį pasiaiškinimą V. Nazimovui Valančius spėjo pačiu laiku. Mat finansų ministras, susirūpinęs akcizo rinkliavos žlugimu, demonstravo gausius skundus prieš blaivybės sąjūdį, tvirtindamas, kad dėl „prievartos priemonių“ „nuolaidžiauja dvasininkams ir pats Telšių vyskupas Volončevskis“¹⁵⁷. Vidaus reikalų ministras, V. Nazimovui perduodamas šiuos finansų ministro kaltinimus, didelės audros nesukėlė. Ankstesni Valančiaus raštai spėjo atmosferą išelektrinti. V. Nazimovas, pridėjęs minėtojo Valančiaus pasiaiškinimo nuorašą, finansų ministrui rašė, kad padėties iširti į Kauno guberniją buvo pasiuntęs bent tris savo valdininkus. „Be to, apvažinėjęs Kauno guberniją, – tęsė generalgubernatorius, – aš pats visiškai įsitikinau, kad Jus, Maloningasis Pone, pasiekusios žinios

¹⁵¹ V. Nazimovo 1860 VI 22 raštas S. Chominskiui, *ten pat*, d. 2, l. 76.

¹⁵² K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości te diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 171.

¹⁵³ H. Bo ir V. Tyrkovo 1860 VI 17 raportas V. Nazimovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 51.

¹⁵⁴ Minėtasis aplinkraštis, *ten pat*, l. 61–62 (rankraštis), 63 (spausdintas spaustuvejė).

¹⁵⁵ M. Valančius 1860 VII 12 rašto V. Nazimovui originalas, *ten pat*, l. 154–155; šio rašto nuorašas, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 377–379.

¹⁵⁶ Minėtasis aplinkraštis, siųstas Rietavo dekanui, *LLTI*, f. 1, b. 680, l. 34.

¹⁵⁷ S. Lanskojaus ir E. Siverso 1860 VII 20 raštas V. Nazimovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 133–134.

apie prievartinius ir neleistinus veiksmus <...> yra perdėtos." Jei ir buvo kokių nors kunigų išsišokimų dėl savo uolumo, kurių neneigia nė Valančius, tai dabar dėl civilinės ir vyskupo valdžios įsikišimo nebėra¹⁵⁸.

Apraminęs aukštuosius administracijos pareigūnus, Valančius ėmėsi tramdyti žemesniosios grandies tarnautojus, kurie mėgo kištis į blaivybės reikalus. Rugpjūčio 31 d. vyskupas išsiuntinėjo kai kuriems dekanams aplinkraštį, kad iš visokių „tikrintojų“, kurie atvyksta į parapijas, klebonai reikalautų parodyti vyresnybės instrukcijas, ko jie turi klausinėti ir ką iširti¹⁵⁹. Atskirais atvejais vyskupas netgi siekė pažaboti policiją. 1862 m. pavasarį jis kreipėsi į V. Nazimovą, kad paglobotų Utenos dekaną ir Anykščių kleboną F. Stulginskį, kurį „už stropų švenčiausios blaivybės platinimą tarp savo parapijiečių“ persekioja žydai smuklininkai ir policija¹⁶⁰.

Valančiaus įsikišimą paskatino F. Stulginskio nusiskundimas vyskupui, kad tie, kurie patyrė nuostolių dėl degtinės paklausos karčemos ir užvažiuojamuose namuose nebuvimo, nesiliauja jį melagingai įdavinėti policijai. F. Stulginskis rašė: „Tariamai aš kurstąs valstiečius prieš vyriausybę, darąs liaudies susirinkimus miške ir mokąs ją karo taktikos, neva per liaudies susirinkimą sudaužęs valdovo imperatoriaus biustą ir naudojąs griežtas ir net žiaurias priemones, kad nuo degtinės susilaikytų nesantūriji“. Ispravnikas, kas savaitę lankydamasis miestelyje, gąsdinąs blaivininkus, sodinąs juos į kalėjimą, grasinąs suimti patį F. Stulginskį¹⁶¹.

Tiesa, 1862 m. pavasarį, atslūgus politinei įtampai po politinių manifestacijų bangos, Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimovas vėl ėmėsi tradicinės „neleistinų priemonių“ temos. Valančius griežtokai atmetė kaltinimus dėl prievartinio blaivybės palaikymo (arešto ir kūno bausmių)¹⁶². Tačiau netikėtai įstrigo į klampų susirašinėjimą dėl „neleistinų“ Papilės bažnyčios administratoriaus uolus blaivininko Ignoto Vaišvilos veiksmų, kuriuos, beje, aprobavo pats vyskupas. Šiuos veiksmus verta aprašyti plačiau, nes jie buvo kraštutiniai, bet Bažnyčios legalizuoti. Juos skirtingai suprato ir aiškino abi susiduriančios pusės, be to, jie vyko kito didelio blaivininko, tapusio Vaišvilos įnamiu, Daukanto aplinkoje.

Jau 1860 m. atsargos kanonierius Nikodemas Kaunys skundėsi V. Nazimovui, kad jį Vaišvila už degtinės gėrimą „žiauriai primušė“ ir visai nakčiai uždarė į tvartą¹⁶³. Tačiau svarbiausias konfliktas kilo 1862 m. rudenį. Rugsėjo 15 d., šeštadienį, karčemoje girtaudamas mirė valstybinis valstietis Vincentas Abakas. Jis buvo atvykęs į seniūnijos sueigą ir ta proga pasivaišino. Civilinė administracija mirties priežastimi laikė įsisenėjusią plaučių džiovą ir kepenų sukamštėjimą (cirozę). Policija greit davė leidimą jį laidoti. Kun. Vaišvila katalikiškai laidoti atsisakė, nes velionis girtavęs ir savo gyvenimą baigęs be išpažinties ir komunijos karčemoje. Sekmadienį, sakydamas pamokslą, nurodė Abako pavyzdį, kai girtuoklis užsitraukia amžinąjį prakeikimą ir negauna vietos parapijos katalikų kapinėse¹⁶⁴.

Vaišvila, drausdamas Abaką laidoti parapijos kapinėse, prieš tai atsiklausė vyskupo Valančiaus. Abakas buvo palaidotas nešventintame žemės rėželyje tarp katalikų ir liuteronų kapinių. Žemskinė policija kreipėsi į buvusį Papilės parapijos kleboną Vincentą Ruškevičių, kurį Valančius dėl proto ligos jau seniai buvo nušalinęs nuo pareigų. Iš jo gavo leidimą Abaką perkelti į katalikų kapines. Valančius, apie tai sužinojęs iš Vaišvilos pranešimo, į Papilę pasiuntė Vieکشnių dekaną Tryškių kleboną Adolfą Daugėlą, kad iš sakyklos paskelbtų apie kapinių išniekinimą ir dėl to jų uždarymą¹⁶⁵. Parapijiečiai, jei kas mirdavo, turėjo savuosius laidoti kaimyninių parapijų kapinėse. Kilo pasipiktinimas policija kaip to kaltininke. Parapijiečiai slapta Abaką iškasė ir palaidojo kažkur už kapinių. Be to, Valančius V. Nazimovo prašė

¹⁵⁸ V. Nazimovo 1860 VIII 20 raštas finansų ministrui, *ten pat*, l. 157–159.

¹⁵⁹ Minėtasis aplinkraštis, siųstas Krakų dekanui, *VUB*, f. 203, b. 7, l. 114.

¹⁶⁰ M. Valančiaus 1862 IV 21 raštas V. Nazimovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 535.

¹⁶¹ F. Stulginskio 1862 IV 3 rašto M. Valančiui nuorašas, *ten pat*, l. 536.

¹⁶² M. Valančiaus 1862 VI 16 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 522; V. Nazimovo V 8 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 518–519.

¹⁶³ Minėtasis 1860 VI 16 skundas, *ten pat*, l. 83.

¹⁶⁴ S. Chominskio 1862 XII 17 pranešimas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 599. S. Chominskis 1862 X 10 rašte M. Valančiui tvirtino, jog V. Abakas miręs nuo įsisenėjusios skrandžio ligos (*LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 103, l. 753).

¹⁶⁵ M. Valančiaus 1862 XI 2 raštas Vieکشnių dekanui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 103, l. 781.

sudrausti policiją, kad toji daugiau nesikištų į tuos reikalus, kurie priklauso vyskupo kompetencijai¹⁶⁶. Generalgubernatorius kanonų teisėms prieštarauti negalėjo. Vaišvila Valančiaus nurodymu kapines pašventino iš naujo¹⁶⁷.

Panašių atvejų būta ne vieno. Antai 1864 m. Valančiaus nurodymu iš Ylakių kapinių buvo iškeldinti „spirito kontrabandininko ir girtuoklio“ Stripinių kaimo valstiečio Kazimiero Janutos palaikai¹⁶⁸.

Susidūrimai su civiline administracija dėl blaivybės visų pirma rodė nuolatinę įtampą tarp katalikų visuomenės ir rusų valdžios. Tad oficialus blaivybės sąjūdžio toleravimas kilo daugiau kaip neišvengiama blogybė, ir tik laukta tinkamos progos jai pašalinti. Antra vertus, šie abiejų pusių susidūrimai duoda mums galimybę suprasti, kokių viešųjų priemonių (tarp jų ir teisinių) turėjo blaivybės skelbėjai bei platintojai prieš aiškius ir atkalčius blaivybės sąjūdžio priešininkus.

Aukščiausioji blaivybės sąjūdžio banga

Iš pradžių blaivybės sąjūdis, susidurdamas su griežtu rusų administracijos draudimu steigti blaivybės broliją, negalėjo įgyti organizacijos statuso. Gausiai išplatinti blaivybės brolijos nuostatai (*Apej brostwą blaivystės*) liko pusiau slapti ir jie įstengė duoti tik bendrąsias sąjūdžio gaires. Tokiomis sąlygomis išlaikyti sąjūdžio organizacinę hierarchiją ir eilinių blaivininkų drausmę galėjo tik vyskupo autoritetas.

Kaip rodo Valančiaus 1860 m. sausio 25 d. aplinkraštis kunigams¹⁶⁹, blaivybę palaikyti nebuvo lengva. Vyskupui rūpėjo, kad gavėnia virstų kunigų ir liaudies religinio ir moralinio ugdymo laikotarpiu su rekolekcijomis, pamokslais ir katekizmo mokymu. Blaivininkams sustiprinti vyskupas nurodė pirmą sekmadienį po šio aplinkraščio gavimo visose bažnyčiose atlaikyti iškilmingas pamaldas su išstatytu Švč. Sakramentu, pasakyti atitinkamą pamokslą ir sugiedoti „Te Deum laudamus“. Šia proga skyrė taip pat 40 dienų atleidų. Kunigams aplinkraštis davė rimtą įspėjimą, kokių anksčiau nebūdavo. Iš pradžių padėkojo kunigams už blaivybės platinimą ir ragino išverti ir nepasiduoti girtavimo recidyvams. Valančius daugiausia tikėjosi iš tų kunigų, kuriuos pats išsiugdė ir įšventino. „Mūsų viltis, – rašė vyskupas, – visų pirma yra jaunoji karta, – jos blaivumą reikia ugdyti ir stiprinti.“ Deja, esą kunigų, kurie blaivybės reikšmės nesupranta, patys slaptai vartoja stipriuosius svaigalus ir tuo žlugdo ne tik savo, bet ir kaimyninių parapijų blaivinimo darbą, už tokią išdavystę jiems tenka visa atsakomybė. Liaudies blaivumas – klebono pasididžiavimas.

Netikėtai naują progą blaivybės sąjūdžiui išplėsti davė rusų biurokratija. Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimovas, atsižvelgdamas į finansų ministro priekaištus, kad dėl smarkaus blaivybės išplitimo sunyko išdo pajamos iš akcizo rinkliavų, ir norėdamas įsitikinti, kokio dydžio šis sąjūdis, nutarė surinkti statistinius duomenis, kiek kurioje parapijoje yra katalikų ir kiek jų tapo blaivininkais. Iš pradžių šių duomenų prašė Vilniaus vyskupą A. S. Krasinskį. Kai iš jo gavo, 1860 m. kovo 5 d. parašė ir Valančiui, pridėjo net gautosios Vilniaus gubernijos, jos Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskričių, statistikos pavyzdžius¹⁷⁰. Valančius atsakė, kad tokios statistikos nerinkęs, bet liepsiąs, kad klebonai pristatytų¹⁷¹.

¹⁶⁶ M. Valančiaus 1863 I 7 raštas V. Nazimovui, LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 613–614.

¹⁶⁷ M. Valančiaus 1862 XII 4 raštas I. Vaišvilai, *ten pat*, l. 617.

¹⁶⁸ Ylakių klebono kun. Martyno Kregždės 1864 IV 22 pranešimas M. Valančiui ir šio V 16 atsakymas, LVIA, f. 669, ap. 3, b. 858, l. 217–218.

¹⁶⁹ Minėtasis 1860 I 25 aplinkraštis, išsiuntinėtasis 1860 I 30, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 103, l. 491.

Jau 1859 II 20 aplinkraštyje dėl ganytojiško darbo per gavėnią Valančius nurodė „sustiprinti blaivybę ir paraginti prie jos prisidėti dar besispyriojančius“ (M. Valančiaus aplinkraštis, siųstas Krakų dekanui, VUB, f. 203, b. 7, l. 109), tačiau tokių išsamių nurodymų, kaip 1860 m., dar nedavė.

¹⁷⁰ V. Nazimovo 1860 III 5 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 603–604; K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 48.

¹⁷¹ M. Valančiaus 1860 III 12 raštas V. Nazimovui, LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 605.

Kovo 18 d. vyskupas parašė visiems kunigams aplinkraštį ir jį per dekanus išsiuntinėjo rytojaus dieną¹⁷². Pabrėžė, kad tai, ko vyskupas prašo, yra suderinta su generalgubernatoriumi, nes vykdo pastarojo kovo 5 d. rašto reikalavimus. Tačiau toliau sąmoningai nukrypo į kur kas svarbesnius blaivybės sąjūdžio reikalus. Vyskupas nurodė: „1. Kad klebonai ir filijalistai įtaisytų knygas ir pašauktų savo globon tikinčiuosius pareikšti savo pavardes įsirašyti į blaivininkus. Tėvai ir globėjai padiktuos savo vaikų ir auklėtinių pavardes. 2. Dekanų nurodytą tvarka įrašytieji prie altoriaus ar Švč. Mergelės paveikslu atnaujins pasižadėjimą likti blaivininkais ligi patirties. 3. Baigus surašymą, kuris turi būti įvykdytas per vieną mėnesį, įrašytųjų skaičių filijalistai praneša klebonui, kuris, prijungęs prie savo bažnyčios duomenų, pristato dekanui, o šis atsiunčia man, prisilaikydamas čia pridėtos formos. 4. Kun. dekanų pareiga prižiūrėti, kad šis paliepimas būtų įvykdytas ir tolimesnė blaivybės pažanga užtikrinta; per dekanų vizitacijas knygas tikrinti ir į ataskaitas apie beneficijos padėtį įrašyti nuomonę apie kiekvienos parapijos blaivybės padėtį, kaip svarbiausią dvasinių ganytojų uolumo ar apsileidimo rodiklį.“

Šis vyskupo aplinkraštis klebonus ir filijalistus pasiekė su priedais, kurie aplinkraščio tekste neminimi, matyt, norint apsisaugoti nuo civilinės administracijos kaltinimų. Kauno ir Zarasų apskrinių žemskiniai ispravnikai Kauno gubernatoriui pranešė, kad drauge su aplinkraščiu išplatintas blaivininko pasižadėjimo, arba priesaikos, tekstas¹⁷³. Turima Batakių dekanato gaunamųjų raštų knyga šiuos žemskinių ispravnikų raportus gerokai patikslina. Pasirodo, kad su vyskupo aplinkraščiu pasiūsti blaivybės brolijos įstatatai *Aprašymas brostvos blaivystės, įstatytos per popiežių Piusą devintąjį*, o tik po jų eina priesaika – „Pasižadėjimas“¹⁷⁴. Ir įstatatai, ir pasižadėjimas žodis žodinė atitinka knygelėje *Apej brostvą blaivystės* spausdintąjį tekstą. Vadinasi, Valančiaus kovo 18 d. aplinkraštis reikalavo ne tik surinkti statistiką, bet ir vykdyti blaivybės brolijos įstatatus, viešai parapijose įforminti šią broliją.

Kaip jau minėta, brolija iš esmės jau buvo įkurta, tačiau dabar, 1860 metais, ji baigta įtvirtinti pagal visus įstatų reikalavimus. Iš tų laikų, rodos, kur ne kur parapijų bažnyčių archyvuose tebesaugomos blaivininkų registracijos knygos. Ligi I pasaulinio karo buv. Varnių katedroje buvo „Varnių parapijos blaivininkų knyga, pradėta 1860 metais“. Pirmasis savo ranka joje įsirašė „Motiejus Valančiauskas, Žemaičių vyskupas“. Po jo ėjo konsistorijos narių ir tarnautojų bei jų giminių parašai. Toliau pasirašė seminarijos profesoriai ir klierikai (iš viso 10). Paskui vyskupas savo ranka įrašė 6 savo tarnus. Iš viso knygoje įregistruoti 3658 blaivininkai. Ją 1862 m. rugsėjo 27 d. vizituodamas parapiją patvirtino Varnių dekanas Juozapas Sonulevičius¹⁷⁵.

Vos mėnesiui praėjus nuo Valančiaus aplinkraščio išsiuntinėjimo, Kauno gubernatoriui ir finansų ministrui ėmė plaukti vietinės civilinės administracijos pareigūnų pranešimai, kad Valančius pradėjo naują akciją blaivybės brolijai plėsti, kad visur bažnyčiose blaivininkai įrašomi į specialias knygas ir prisaikdinami¹⁷⁶. Ir gubernatorius, ir finansų ministras informavo Vilniaus generalgubernatorių V. Nazimovą. Pirmasis, lyg pasiteisindamas, sakė, kad jau balandžio 30 d. aplinkraščiu policijai įsakęs neleisti steigti priešingų įstatymui brolijų. Antrasis, atrodo, norėjo išgirsti paties V. Nazimovo pasiaiškinimą dėl neapdairumo, kai vyskupai Valančius ir Krasinskis statistikos rinkimo pretekstu suaktyvino blaivybės brolijų steigimą, kurias, kaip jie davę suprasti, toleruojanti ir pati vyriausybė. Ministras sakėsi nesąs blaivybės priešininkas, blaivybė esanti naudinga ir jos stabdyti neverta, tačiau gerti degtinę negalima drausti, „nes tai prieštarauja ne tik bendrai sampratai, kad saikingas jos vartojimas naudingas“, bet ir

¹⁷² Aplinkraščio teksto lenkų k. publikacija – K. Gieczys, *Bractwo trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 49.

¹⁷³ S. Chominskio 1860 V 13 pranešimas V. Nazimovui su M. Valančiaus aplinkraščio (čia jis datuotas 1860 III 14) bei pasižadėjimo lenkų k. (ir jo vertimu į rusų k.) tekstais, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 1–4, 10–11.

¹⁷⁴ Minėtieji įrašai dekanato knygoje, *MB*, f. 108, b. 2, l. 54–55.

¹⁷⁵ M. Brensztejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie...*, p. 12.

¹⁷⁶ S. Chominskio 1860 V 13 raštas V. Nazimovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 1–2. Šiame rašte referuojami žemskinių ispravnikų pranešimai.

vyriausybės interesams. Dėl Valančiaus aplinkraščio išdas vėl patirsiąs nuostolių. Tad šį aplinkrašį reikia tuoj pat atšaukti¹⁷⁷.

Rusų administracija tiesiogiai per dekanus ir klebonus imtis blaivybę stabdančių veiksmy negalėjo, neturėjo nė teisės jiems siuntinėti direktyvinių raštų, liečiančių Bažnyčios reikalus. Tad V. Nazimovas grasinantį raštą parašė Valančiui, kad už brolijų steigimą bet koku tikslu be reikiamo leidimo gresia įstatymų numatyta bausmė. Kauno gubernatoriui jau nurodęs šias brolijas persekioti ir likviduoti¹⁷⁸. Jis, V. Nazimovas, statistikos prašęs tik iš tų parapijų, kuriose ji jau turima, bet Valančius supratęs kitaip ir ją ėmęs rinkti iš visur, užvesdamas naujas knygas ir steigdamas broliją. Toliau, sekdamas finansų ministru, pridūrė „teorinį“ svarstymą, kad blaivybė gerai, bet saikingai gerti sveika, nes ir Kristus Kanane vandenį pavertęs vynu. V. Nazimovas reikalavo Valančių atšaukti savo aplinkrašį, surinkti parapijose užvestąsias knygas ir jas sunaikinti¹⁷⁹. Kad būtų greičiau, šį raštą į Varnius išgabeno specialiai V. Nazimovo siųstas Vilniaus žandarų komandos eilinis Vasilijus Nelkisovas¹⁸⁰.

Varniuose Valančiaus nebuvo, nes jis tuomet vizitavo bažnyčias. Birželio 5 d. jį surado Pliaterių Pajūryje, Raseinių aps. Čia pat vyskupas parašė atsakymą ir, matyt, įdavė grįžtančiam į Vilnių žandarui. Sakė, kad dabar nieko imtis negali, kai po kelių dienų grįš į Varnius, tada ir duos reikiamus nurodymus bei parašys papildomą atsakymą¹⁸¹. Žadėtąjį raštą parašė po 6 dienų jau iš Varnių¹⁸². Jį išdėstysime plačiau, nes puikiai parodo vyskupo diplomatinio laviravimo sugebėjimus.

Valančius teisinosi, kad kitaip surinkti V. Nazimovo reikalaujamą statistiką negalėjęs, nes neturėjęs jokių žinių apie blaivininkų skaičių. Reikėjo visose parapijose sukviesti blaivininkus, juos surašyti. Visi turėjo visišką laisvę, kas norėjo, ėjo į bažnyčias daugiausia sekmadieniais, matant tūkstančiams gyventojų. Vieni užsirašė, kiti ir toliau neatsisakė stipriųjų gėrimų, nepatirdami nė mažiausios kunigų prievartos. Tėvai ir globėjai įrašė ir savo vaikus bei auklėtinius, nes šie dėl savo amžiaus tikrai yra blaivininkai.

Kodėl vyskupas dar reikalavęs viešo blaivininkų pasižadėjimo? Mat jam, Valančiui, dar nespėjus nė pranešti kunigams apie generalgubernatoriaus statistikos reikalavimą (čia Valančius turėjo galvoje savo aplinkrašį), žydai smuklininkai paskleidę gandą, esą tie, kurie įsirašys blaivininkais, turės mokėti didelius mokesčius (valstybinius) ir tuo sukėlę sumaištį, kad net sutrukdę žinių rinkimą. Norėdamas nuraminti liaudį, jis, vyskupas, prie savo aplinkraščio pridėjęs pasižadėjimą, kaip maldą prie Dievo Motinos. Šis nevisiškai aiškus Valančiaus minties pasažas, matyt, reiškė, kad blaivybė yra vien religinės srities dalykas. Apie blaivybės broliją savo aplinkraštyje vyskupas neužsiminęs nė vienu žodžiu. Ir tai iš tikrųjų tiesa, nes blaivybės brolijos įstatai siuntinėti tik kaip aplinkraščio priedas. Su apgailestavimu Valančius turįs pasakyti, kad kai kurie kunigai nesuprato aplinkraščio prasmės, bet jie buvo išskviesti pas vyskupą ir įspėti, kad ne tik nekurtų blaivybės brolijos, bet ir jos neminėtu. Vaikų rašymas į knygas rodąs, jog sudarinėta blaivininkų statistika, o ne brolijos narių sąrašas, nes brolijai tegalį priklausyti tik suaugę katalikai. Be to, nebuvo nė vadovų rinkimų. Iš visų naujų bažnytinių brolijų narių įprasta reikalauti prieiti išpažinties. Tačiau blaivininkų registravimo dienomis kiekvienoje bažnyčioje susirinkdavę tūkstančiai žmonių, ir prie geriausių norų keli kunigai jų išpažinčių nebūtų pajėgę išklausti. Valančius pasižadėjo įspėti visus dvasininkus dėl blaivybės platinimo būdų, iš dalies žodžiu tai jau ir padaręs. Baigdamas savo raštą, vyskupas prašė tolesnės V. Nazimovo paramos šiam kilniam blaivybės darbui.

Prieš Valančių ir blaivybės sąjūdį vėl pakilo visa rusų administracija, ypač finansų ministras A. Kniaževičius. Mat degtinės paklausai nepaprastai sumažėjus, akcizo atpirkėjai nebeįstengė surinkti akcizo

¹⁷⁷ Finansų, ministro 1860 V 16 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, I. 12–15.

¹⁷⁸ V. Nazimovo 1860 VI 4 raštas S. Chominskiui, *ten pat*, I. 31. Prie šio rašto pridėjo ir savo VI 4 rašto M. Valančiui nuorašą. Taigi V. Nazimovas, kai rašė Valančiui, savo rašto Kauno gubernatoriui dar neturėjo.

¹⁷⁹ V. Nazimovo 1860 VI 2 raštas M. Valančiui, *ten pat*, I. 16–24.

¹⁸⁰ V. Nazimovo 1860 VI 4 raštas Vilniaus izdo rūmams, *ten pat*, I. 31.

¹⁸¹ M. Valančiaus 1860 VI 5 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, I. 64.

¹⁸² M. Valančiaus 1860 VI 11 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, I. 65–67.

ir įnešti įsipareigotą per varžytynes įnašą į valstybės biudžetą. To, kas būdavo surenkama, nebeužteko nė pačių rinkėjų algoms išmokėti. Prasiskolinę išdui atpirkėjai atsimetė, akciją ėmėsi rinkti gubernijos išdo rūmai. Vien nuo 1859 m. sausio 1 iki 1860 m. balandžio 20 d. išdas gubernijoje neteko 1192953,41 rb pajamų. Iš viso per 4 metus, ligi 1863 m. pradžios, išdo nuostoliai pasiekė 3731102,815 rb. Be to, Valstybės turtų rūmai prarado pajamas iš valstybinių smuklių¹⁸³. Tuo pačiu metu blaivininkai, daugiausia valstiečiai, nebepirkdami degtinės, sutaupė kelis kartus didesnę sumą.

Valančius, norėdamas gerinti santykius su V. Nazimovu, kuris, reikia pripažinti, matė ir gerąsias blaivybės savybes, 1860 m. liepos 15 d. nuvyko į Palangą sveikinti jo su vardadieniu. Galimas dalykas, kad pokalbis, išėjęs iš mandagumo vizito rėmų, pasisuko ir apie blaivybę, juoba kad tuo reikalu generalgubernatorius ruošėsi vykti į Peterburgą ir susitikti su finansų ministru ir, rodos, su pačiu caru.

Grįžęs iš pasimatymo su V. Nazimovu, Valančius liepos 25 d. jam išsiuntė Žemaičių vyskupijos blaivininkų statistiką su atskirų parapijų, apskričių ir visos gubernijos duomenimis¹⁸⁴. Šią statistiką yra rūpestingai paskelbęs K. Gečys¹⁸⁵, todėl pakartosime tik suvestinius duomenis apskritimis (žr. 1 lentelę).

Ši statistika rodo tikrą blaivybės triumfą visoje Žemaičių vyskupijos lietuviškojoje dalyje. Ypač išsiskyrė šiaurės ir šiaurės rytų Lietuva – Zarasų, Panevėžio, Šiaulių ir Telšių apskritys. Buvo parapijų, kaip Antazavės, Dusetų, Pelikonių, Kamajų, Panemunėlio, Židikų, Tirkšlių, kuriose kone visi katalikai įsirašė blaivininkais, o Ylakių, Platelių, Ginteliškės – visi ligi vieno.

Apskritis	Iš viso katalikų	Iš jų blaivininkų	%
Kauno	99 109	65 870	66,46
Panevėžio	116 919	104 599	89,46
Ukmergės	121 664	103 239	84,86
Zarasų	118 022	109 869	93,09
Šiaulių	133 576	118 391	88,63
Telšių	120 857	106 725	88,31
Raseinių	110 607	79 771	72,12
Kauno gubernijoje	820 754	688 464	83,88

1 lentelė. Žemaičių vyskupijos blaivininkų statistika 1860 m.

Blogiausia blaivybę platinti sekėsi didžiausiuose miestuose – Kaune (25,85 %) ir Raseiniuose (54,7 %), pasienio su Prūsija parapijose (pvz., Rietavo – 54,45 %, Kvėdarnos – 50,03, Švėkšnos – 57,08, Gaurės – 57,51 %), ten, kur buvo daug bajorkaimių (Betygalos parapijoje – 60,90 %, Ariogalos – 39,90, Čekiškės – 31,64, Vandžiogalos – 52,25 %). Nors prie blaivybės sąjūdžio pradininkų priklausė panemunių parapijos, bet jos, išskyrus Jurbarko ir Skirsnemunės parapijas, nuo bendrojo blaivininkų vidurkio smarkiai atsiliko. Antai Vilkijos parapijoje blaivininkų parodyta tik 73,78%, Seredžiaus – 62,25, Veliuonos – 25,49%. Be jokios abejonės, objektyvios blaivybės sąjūdžio kliūtys buvo tas miestiškas gyvenimas, kuriame dominavo įvairiatautė biurokratija, bajorų luomas ir komersantai bei verslininkai, kur vyko didelė kasdienė gyventojų migracija. Kadangi anuomet Nemunas buvo svarbi prekybinės laivybos, sielių plukdymo arterija, tad ją aptarnaujantis personalas aiškiai darė neigiamą įtaką kaimyninių parapijų blaivybės sąjūdžiui, ypač tų, kurių klebonai ir kiti kunigai nepasižymėjo dideliu energingumu. (Apie bajorų santykius

¹⁸³ Plačiau žr. K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach*, p. 77–92.

¹⁸⁴ M. Valančiaus 1860 VII 25 raštas V. Nazimovui ir prie jo pridėtos statistinės lentelės, LVA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 97–102.

¹⁸⁵ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmuizkiej w latach 1858–1864*, p. 51–56.

su blaivybės sąjūdžiu plačiau sustosime toliau.) Vadinas, imliausios blaivybei buvo tos parapijos, kuriose santykinai daugiausia buvo valstiečių katalikų, gyvenančių senovišką kaimo bendruomenės gyvenimą.

Vilniaus generalgubernatoriui V. Nazimovui ši statistika padarė didelį įspūdį ir galutinai įtikino, kokia stipri blaivybės sąjūdžio jėga, kurios įveikti, nesukėlus visuomenės sumaištis, neįmanoma. Finansų ministras A. Kniaževičius, rūpindamasis išdo pajamomis, manė pasiekti radikalių rezultatų, pasitelkęs carą ir Ministrų Tarybą. Caro paliepimu 1860 m. rugsėjo 1 d., ketvirtadienį, 12 valandą, Carskoje Selo buvo šaukiamas Ministrų Tarybos posėdis, skirtas „apsvarstyti akcizo rinkliavos sunykimą Kauno gubernijoje klausimą“. Į posėdį oficialiai buvo pakviestas ir Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimovas¹⁸⁶.

Svarbiausias A. Kniaževičiaus svarstymui pateikto memorandumo siūlymas padėčiai ištaisyti – vyskupo Valančiaus, kaip didžiausio blaivybės sąjūdžio kaltininko, pašalinimas iš vyskupo pareigų.

Finansų ministro viltys nepasiteisino. Ministrų Taryba pajamų iš akcizo padidinti negalėjo, nes patys žmonės stipriųjų gėrimų nebepirko. Nepasisėkė nė Valančiaus atstatydinti. Valstybės turtų ministras Michailas Muravjovas, būsimasis Vilniaus generalgubernatorius, pateikė savo memorandumą, kuris ryžtingai nesutiko su A. Kniaževičiaus siūlymu pašalinti „blaivybės brolijos iniciatorių arba kūrėją Valančių“¹⁸⁷. Svariai atrodė taip pat V. Nazimovo pateiktas Memorandumas apie akcizo atpirkimo žlugimo Kauno gubernijoje priežastis¹⁸⁸.

Šis memorandumas rodė gerą krašto padėties pažinimą ir didelę V. Nazimovo, kaip administratoriaus, politinę nuovoką. Jis, aiškiai norėdamas išvengti rimtų padėties komplikacijų, jei būtų vyskupas šalinamas iš savo pareigų, svarbiausią dėmesį nuo Valančiaus perkėlė į aktualų valstiečių klausimo sprendimą. Prastuomenės girtavimas Vakarų gubernijose pasiekęs kraštutines fizinės ir moralinės degradacijos ribas, – tvyrojās abejingumas valdžios pastangoms pagerinti valstiečių būvį, nyksta žmonių fizinės jėgos, plinta ligos, didėjęs mirtingumas. (Ūkio smukimas ir epidemijos tuomet kėlė tikrą rusų administracijos neviltį.) Akcizo atpirkėjų skatinimas ir šiaip jau besaikis girtavimas galįs sukliudyti sumanytąją valstiečių reformą. Nors ne vienas padorus ir toliaregis žmogus norėjęs liaudžiai atverti akis, jų pastangos eidavę niekais. Atsiradęs vyskupas Valančius, pats kilęs iš prastuomenės, mokąs jos kalbą ir žinąs jos papročius. Ir jam kilusi mintis kreiptis į valstiečius, kad susilaikytų nuo spiritinių gėrimų. Jo sėjama sėkla radusi gerą dirvą. Mat katalikai labai gerbia savo dvasininkus ir jų klausą. Baisus akcizo atpirkėjų savanaudiškumas ir ištisu šeimų nuskurdimas dėl girtavimo vertęs žmones įsiklausyti, kas sakoma apie blaivybės gerį. Dvasininkai, nurodydami būdą išbristi iš varganos padėties, teturėję tik antraeilį vaidmenį, tik atsiliepę į liaudies troškimą.

Toliau V. Nazimovas piešė vaizdą, kaip Valančiaus pamokyti žmonės plūdo į bažnyčias, reikalaujami kunigų įtraukti į blaivininkų sąrašą ir priimti pasižadėjimą, kad daugiau nebegeris. Taip per labai trumpą laiką beveik visi parapijiečiai nustojo gerti stipriuosius gėrimus. Į Valančiaus valdomą vyskupiją užsirašyti blaivininkais eję net kaimyninių vyskupijų katalikai.

Suprantama, kad dėl to akcizo atpirkėjai savo skundais šturmuvo Finansų ministeriją, reikalaujami uždrausti blaivybės platinimą, sunaikinti blaivininkų sąrašus, likviduoti atpirkėjų nepriemokas ir perkelti vyriausybei nuostolius. Skundėjai nevengė nė tokių išsigalvojimų, esą blaivybė yra politinio sąjūdžio pradžia, esą ji tyčia siekianti suardyti valstybės finansus. Jis pats, generalgubernatorius, važinėjęs po kraštą ir įsitikinęs, kad blaivybė plinta savaime, tesančios retos išimtys. Jei būdavę prievartos prieš girtuoklius, tai jos imdavosi patys valstiečiai, nors atpirkėjai skundė kunigus. Toliau V. Nazimovas, negailėdamas perdėm šviesių spalvų, emociškai tvirtino: „Nė dvejų metų nepraėjo, kaip tose vietose, kur išplito blaivybė, valstiečių butis žymiai pagerėjo. Vietoje bado – gausa, vietoje skarmalų – tinkami ir šilti

¹⁸⁶ Ministrų Komiteto reikalų valdytojo padėjėjo Aleksandro Tarnovskio 1860 VIII 31 raštas V. Nazimovui, LVIA, f. 378, BS, 1860 m., b. 843, l. 1.

¹⁸⁷ Дневник графа Петра Александровича Валуева, *Русская старина*, 1891, м. 98, № 11, р. 401.

¹⁸⁸ Minėtasis memorandumas, LVIA, f. 378, BS, 1860 m., b. 843, l. 2–9.

drabužiai, uždirbtos kapeikos atidedamos juodai dienai, mokesčiai mokami, nepriemokų nėra, laikas ir jėgos atiduodami naudingam darbui.“ Kuo darbo klasė turtingesnė, tuo gausesni būsią ir finansų šaltiniai.

Kėsinimasis į blaivybę, anot V. Nazimovo, sukeltų visuotinį pasipiktinimą ir pasmerkimą. Užsienio spauda taip pat imtų kritikuoti vyriausybę. O vyriausybė juk turi rūpintis savo politiniu prestižu.

Galbūt V. Nazimovas Ministrų Tarybos posėdyje savo memorandumo ištisai neskaitė, o tik išdėstė jo reikšmingiausias mintis. Tačiau vienaip ar antraip jis carui ir kitiems posėdžio dalyviams padarė didelį įspūdį. Išliko ne pats svarstytojo klausimo protokolas (jie tuomet nebuvo nė rašomi), bet jį atstojantis „Valdovo rezoliucijos projektas“.

Jame sakoma, kad caras susipažino su finansų ministro pranešimu apie degtinės akcizo atpirkimo Kauno gubernijoje pairimą ir kitais atitinkamais raštais. Ypatingą dėmesį atkreipęs į Vilniaus generalgubernatoriaus paaiškinimus apie blaivybės plitimą šioje gubernijoje nuo 1858 m. Generalgubernatorius tvirtinąs, jog blaivybė visų pirma priklauso nuo pačių gyventojų atsisakymo girtauti. Blaivybę katalikų dvasininkija skatinusi įtikinėjimu, be jokio politinio tikslo ar slapto noro kenkti išdo pajamoms. Ir pats vyskupas Valančius, kaip ir jam pavaldūs kunigai, nenukrypstamai vykdąs visus vyriausybės nurodymus. Blaivybės sąjūdis tuo labiau negalįs virsti kenksmingu visuomenės ramybei, nes liaudis per trumpą laiką patyrė, kokią naudą duoda svaiginamųjų gėrimų atsisakymas. Vietos administracija esanti tuo įsitikinusi ir, anot generalgubernatoriaus, mananti, kad neatsargu būtų imtis kokių nors priemonių prieš blaivybę, nes sukeltų vietos gyventojų nepasitenkinimą ir liaudis imtų kalbėti, kad vyriausybei svarbiau materialinė nauda kaip moralinė.

Caras manė, kad privačių akcizo atpirkėjų reikia atsisakyti ir akcizo rinkimą perduoti valdžios administracijai¹⁸⁹.

Šis Ministrų Tarybos posėdis net caro aplinkoje buvo laikomas labai svarbiu. Apie jį savo dienoraštyje rašė ir caro brolis didysis kunigaikštis Konstantinas Nikolajevičius. Posėdis, carui („Sašai“) dalyvaujant, įvykęs rugsėjo 1 d. pusę antros. „Svarstė bylą dėl Lietuvos gubernijų atpirkėjų skundo prieš blaivybės broliją ir katalikų dvasininkų veiksmus. Jie nuėjo tiek toli, kad reikalavo net pakeisti vyskupą. Ačiū Dievui, reikalą apgynė ir nutarė laikinai atpirkimą perduoti valdyti valdžiai <...>. Čia dalyvavo ir Lietuvos generalgubernatorius Nazimovas, kuris labai gerai kalbėjo ir gynė blaivybę.“¹⁹⁰

V. Nazimovo argumentacija pasirodė įtikinama. Su ja sutiko „reformų partija“, kuriai priklausė pats caras, didysis kunigaikštis Konstantinas ir dauguma Ministrų Tarybos narių. Finansų ministras A. Kniaževičius pralaimėjo. Jam po kelių dienų buvo oficialiai nurodyta vykdyti Ministrų Tarybos, taigi ir caro valią¹⁹¹.

Su blaivybės sąjūdžiu, kaip įvykusiū faktū, susitaikyta. Išdo nuostolius numatyta kompensuoti reformuojant akcizo rinkimo sistemą (ją keisti jau seniai siūlė Kauno ir Vilniaus gubernijų įstaigos). 1861 m. liepos 4 d. caras išleido įsaką, kad nuo 1863 m. sausio 1 d. visoje imperijoje, išskyrus Lenkijos Karalystę, akcizas nustatomas ne nuo parduoto, bet nuo degtinės varyklų pagaminto spirito, imant 4 rublių akcizą nuo vieno kibiro (anksčiau buvo 0,75 rb nuo kibiro). Neapmokestinto spirito įvežimui iš Lenkijos Karalystės sutrukdyti 1862 m. buvo įvesta sienos apsauga, buvusi ligi pat 1875 m.

Nazimovas ir Valančius apie blaivybės gėrį kalbėjo panašiai, tačiau blaivybės sąjūdį, jo tolimesnius tikslus suprato skirtingai. K. Gečys mano, kad Valančius nė nežinojo apie Ministrų Tarybos posėdį ir rezgamą intrigą. Tai būtų visiškai natūralu, nes dažnai patys apie save žinome mažiau, nekaip kiti apie mus. Vis dėlto vėlesnieji Valančiaus raštai lyg ir rodo, kad V. Nazimovo memorandumo turinys jam nebuvo svetimas, pastebimas vyskupo noras derintis prie jo blaivybės sampratos ir frazeologijos.

¹⁸⁹ Minėtasis rezoliucijos projektas, *RVIA*, f. 1275, ap. 1, b. 5, l. 44–47.

¹⁹⁰ Переписка императора Александра II с великим князем Константином Николаевичем, *Дневник великого князя Константина Николаевича*, сост. Л. Т. Захарова, Л. Н. Тютюнник, Ленинград, 1994. Dienoraščio 1860 IX 1 įrašas.

¹⁹¹ Ministrų Komiteto reikalų valdytojo padėjėjo A. Tamovskio 1860 XI 6 raštas A. Kniaževičiui, *RVIA*, f. 1275, ap. 1, b. 5, l. 49–55.

Pavyzdžiui, viename 1862 m. rašte V. Nazimovui Valančius rašė: „<...> patikėkite man, kaip patyrusiam visų liaudies polinkių žinovui, šiuo metu, kai naujai tvarkoma valstiečių buitį, blaivybė yra vienintelė geidžiamos ramybės ir sėkmingos šio didingo žygio baigties garantija. Atsitraukimas nuo blaivybės sukeltų neapsakomas kliūtis šiame kelyje, kurias vyriausybė galėtų įveikti negreit. Tad parama blaivybei plėsti kartu padeda sėkmingiausiai baigti dabar vyriausybės vykdomą reformą, kurios mes visi sąžinės liepiami iš visų jėgų siekiame.“¹⁹²

Šiaip ar taip, minėtasis 1860 m. Ministrų Tarybos posėdis paruošė ir paties caro nuomonę (caras juk pirmininkavo posėdžiui). Tuo Valančiui teko greitai įsitikinti. Rudeniop caras Aleksandras II pranešė, kad, vykdamas į susitikimą Varšuvoje su Prūsijos ir Austrijos valdovais, lankysis Vilniuje. Valančius rašė: „Buvau iškilmingai pakviestas jo priimti.“¹⁹³ Kvietimą gavo Varniuose, nes dėl šaltos ir lietingos vasaros bažnyčių vizitacijas buvo nutraukęs. Į Vilnių išsiruošė rugsėjo 1 d., pakeliui vizitavo bažnyčias ir teikė sutvirtinimo sakramentą. Rugsėjo 11 d. pasiekė Ukmergę ir čia gavo žinią, kad caras atvyks dar negreit. Toliau keliavo per Pabaiską, Lyduokius, Žemaitkiemį, Paželvius ir Šešuolius. Iš Šešuolių rugsėjo 16 d. išvažiavo tiesiai į Vilnių. Be Vilniaus vyskupo A. Krasinskio, rado ir Mogiliovo arkivyskupą metropolitą V. Žilinskį. Priėmė ir V. Nazimovas. Caras atvyko tik spalio 1 d. Rytojaus diena buvo sėkmadienis. Caras iš savo rezidencijos – generalgubernatoriaus rūmų – tuos kelis žingsnius ligi katedros važiavo karieta. Sustojo prie katedros didžiųjų durų. Jį pasitiko visi trys vyskupai. Po baldakimu įvedė į vidų, sugiedojo maldą už carą ir vėl išlydėjo. „Pusę šeštos, – rašo Valančius, – mus monarchas pakvietė pietų. Artėjant tam laikui mes, vyskupai, turėjome pas imperatorių atskirą audienciją, per kurią imperatorius man viešai padėkojo už vyskupijoje įvestą liaudies blaivybę.“¹⁹⁴ Spalio 4 d. caras išvažiavo tiesiai į Gardiną, o Valančius Vilnių paliko rytojaus dieną ir apsukęs lanką pro Ukmergę, Taujėnus, Panevėžį, Šiaulius ir Užventį spalio 18 d. grįžo į Varnius.

Vyskupo kanceliarijos archyvineame fonde yra išlikę trys Valančiaus memorandumo carui juodraščio lapai. Aiškiai matyti, kad čia du pradiniai memorandumo variantai. Kuris iš jų tapo švarraščio pagrindu, nevisiškai aišku. Data taip pat nenurodyta, tačiau iš pasakymo, kad blaivybė prasidėjo prieš dvejus metus, galima suprasti, jog rašyta 1860 m. Tačiau kol kas neįmanoma tiksliau pasakyti, kada rašyta: laukiant minėtojo Ministrų Tarybos posėdžio, prieš caro apsilankymą Vilniuje ar tuoj po jo. K. Gečys ir juo sekdamas E. Aleksandravičius tvirtina, kad memorandumas buvęs atsakas į palankų caro atsiliepimą apie blaivybę per Valančiaus audienciją¹⁹⁵. Šiaip ar taip, šis memorandumas buvo susijęs su tuometiniu blaivybės klausimo sprendimu aukščiausiu politiniu lygiu. Pats memorandumas nieko naujo neduoda, visi minties pasažai, visa blaivybės istorijos koncepcija ir sąjūdžio argumentacija žinoma iš vyskupo raštų rusų administracijos pareigūnams. Krinta į akis tai, kad viename juodraštiname variante¹⁹⁶ nuosekliai, kaip kadaise V. Nazimovui, pradedama pasakoti apie blaivybės pradžią parapijose prie Lenkijos Karalystės ir apie šio sąjūdžio išplitimą, nors jam priešinosi dvarininkai, žydai smuklininkai ir pati policija. Pabaigoje prašoma apginti liaudį, kad jos niekas neverstų girtauti. Antrasis juodraščio variantas be pabaigos¹⁹⁷, jis primena V. Nazimovo memorandumo Ministrų Tarybai minties seką: girtavimo išplitimas, kurį skatino akcizo atpirkėjai, degradavo žmones morališkai ir ekonomiškai, jie nebepajėgė atlikti nei krikščioniškų, nei valstybinių pareigų. Kunigai bandė skelbti blaivybę, bet vis nesėkmingai, kol atėjo lemtingieji Apvaizdos duotieji 1858 metai, atmintini ir caro apsilankymu. Tuo šis juodraščio fragmentas baigiasi.

¹⁹² M. Valančiaus 1862 IV 21 raštas V. Nazimovui, LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 535.

¹⁹³ M. Wołonczewski, Wiadomość o czynnościach pasterskich biskupa..., LL71, f. 1, b. 4388, p. 101.

¹⁹⁴ *Ten pat*, p. 104–105.

¹⁹⁵ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 61; E. Aleksandravičius, *Blaivybė Lietuvoje XIX amžiuje (Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 2)*, Vilnius, 1990, p. 73.

¹⁹⁶ Minėtasis juodraštis, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 514–515.

¹⁹⁷ Minėtasis juodraštis, *ten pat*, l. 513.

Palankus caro atsiliepimas apie blaivybę pritildė jo administracijos pareigūnus ir padėjo Valančiui įtvirtinti blaivybę katalikų širdyse.

[...]

Ganytojiškų blaivybės laiškų srautas

Sulaukęs teigiamo oficialaus blaivybės įvertinimo ir ypač caro atsiliepimo, Valančius toliau tęsė blaivybės laiškų kampaniją. Visų pirma jis sveikino vyskupijos katalikus su antrosiomis blaivybės sąjūdžio metinėmis ir pranešė apie blaivininkų statistikos rinkimo rezultatus. Tam buvo skirtas 1860 m. rugsėjo 9 d. ganytojiškas laiškas¹⁹⁸. Vyskupas rašė: „Surinkęs raštus iš visos diecezijos apie užsižadėjusius pijokauti, didžiai nusidžiaugiau matydamas, jog avelės katalikiškos paklausė balso Bažnyčios ir jos vyresnybės dvasiškos; kur ne kur tikrai palikę pijokai, kaip pelai iš grūdų išsiskyrę; su skausmu širdies turiu išpažinti, jog pavietėse Kauno ir Raseinių didesnis skaitlius rados pijokaujančių.“

Šio, kaip ir daugelio kitų blaivybės laiškų, naratyvinės dalies vidinė konstrukcija remiasi didaktinei beletristikai būdingu gėrio ir blogio supriešinimu ir iš to išplaukiančia pamokoma dedukcija. Blaivybė kaip absoliutus gėris, kaip Dievo malonė, kurią priimantys žmonės nusipelno Bažnyčios palaiminimo. Vyskupas ragino nepasiduoti iš girtuoklių sklindančiai pagundai, būti tvirtiems kaip uola. Jis rašė: „Kartą pažinę dvasišką ir kūnišką pilną blaivystės, turėkitės anos ligi galo, tai yra pakol neišnyks lig paskutiniųs pijokystė ir neužaugs nauja giminė, nepažįstanti smoko arielkos.“ Davė praktišką patarimą, kad saugotųsi smuklininkų apgavysčių, kurie iš degtinės pagamintą gėrimą nori įsiūlyti kaip nedraudžiamą alų ir vyną.

Šį laišką Valančius priskyrė prie pačių svarbiausių, nes liepė jį bažnyčiose iš sakyklų skelbti per tris šventes iš eilės.

Pratęsdamas, ką jau buvo rašęs, vyskupas ateinančio mėnesio pabaigoje išleido naują ganytojišką blaivybės laišką. Jį dekanams išsiuntinėjo spalio 30 d.¹⁹⁹ Laiškas pradedamas blaivybės triumfo akcentu. Tam pajungtas ir iš ankstesniojo laiško įspėjimas saugotis „žabangų neprietelių blaivystės“, kurie įrodinėja, jog blaivybei yra priešinga aukštoji civilinė valdžia. Šiuo laišku Valančius metė triuškinantį argumentą civilinei administracijai sutramdyti. Jis rašė: „Būdamas neseniai Vilniuje su dideliu džiaugsmu mačiau su Šviesiausiu Ciesoriu Ponu mūsų ir linksmas išgirdau nuo jo šituos meilingus žodžius: „Dėkui Tau, Vyskupe, už storonę* prie įvedimo blaivystės“. Aukščiausias valdirmeras mūsų ne tikrai nesipriešin, bet, pats geisdamas gero savo padomųjų**, nor, kad negertumėt visi povisam.“²⁰⁰ Už šią malonę ragino pagarbinti Dievą ir nuoširdžiai padėkoti imperatoriui.

Rūpindamasis įtvirtinti blaivybės sąjūdį, vyskupas 1860 m. gruodžio 15 d. pirmą kartą parašė specialų aplinkraščių kunigams, kad pasirūpintų kasmetės blaivininkų šventės – Grabnyčių iškilmingumu ir veiksmingumu. Jį dekanams išsiuntinėjo gruodžio 17 d. Nuo ateinančio karto kasmet per Grabnyčias nurodė laikyti iškilmingas pamaldas su išstatytu Švč. Sakramentu, dėkoti Viešpačiui už išganingosios blaivybės įvedimą, skambinant varpais giedoti himną „Te Deum laudamus“, sakyti šiai progai pritaikytą pamokslą ir skelbti, kad tie, kurie tą dieną atliks išpažintį, priims komuniją bei melsis, gaus visuotinius atlaidus²⁰¹.

¹⁹⁸ Naujausia šio laiško publikacija – P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 186–188.

¹⁹⁹ Minėtasis laiškas, įrašytas į Pašvitinio bažnyčios gaunamųjų raštų knygą, *VUB*, f. 203, b. 7, l. 116–117; tas pats laiškas, įrašytas Skirsnemunės bažnyčios gaunamųjų raštų knygoje, *VUB*, f. 205, b. 4, l. 231.

* Storonė – pastanga, stengimasis. (Red.)

** Padomieji – valdomieji, ganomieji. (Red.)

²⁰⁰ Naujausia šio laiško publikacija – P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 188–190.

²⁰¹ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości...*, p. 96 (aplinkraščio teksto publikacija); Aplinkraščio nuorašas, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 13, l. 10; Minėtasis aplinkraščių, įrašytas Batakių dekanų gaunamųjų raštų knygoje, *MB*, f. 108, b. 2, l. 60–61.

Baudžios panaikinimas ir valstiečių reforma pasuko žmonių rūpesčius nauja vaga, blaivybės sąjūdis liko lyg antroje visuomeninių interesų vietoje. Vėliau Valančius rašė: „Pirma, vyskupui ir kunigams draudžiant, visi buvo blaivūs, arielkos nė ragauti neragavo, nugis jau (1862 m.) atsirado ir geriančių.“ Ir lyg prie to kaip paaiškinimą pridūrė, kad valstiečiai, valstybiniais vadinami, „nesupranta gautos valnasties* ir tarias viską galintys daryti“²⁰². Galbūt daugiausia nuoseklų prisirišimą prie blaivybės palaikė asmeniniai įsipareigojimai Bažnyčiai, ypač iškilmingas pasižadėjimas, arba priesaika. Tad 1861 m. spalio 28 d. ganytojiškame laiške, rašytame jau įžengus į ketvirtuosius blaivybės sąjūdžio merus, primenama ši priesaika, kurios nevalia laužyti. Valančius rašė: „Ale yra dar parapijos, kuriose katalikai neišturėjo savo prižadėjimo, yra nemaž tokių, kurie, sulaužę prisiegtą Dievui padarytą, atkrito į seną paprotį ir vėl arielkos raugu surūgo. Ant vesėlių, ant krikštytųjų, ant bankietų, labiausiai miesteliuose ant kermošių atsirand dar tokie smaguriai, kurie užsidarę pas žydus kamarose [traukia] po senovei peklišką trunką – arielką, uksusu ir kitaip vadinamą. Šauksmas ir prašymas kunigų nebe pasiek jų užšalusios širdies, baisi atsitikimai nebe pergandin užmigdytos arielkoj dūšės, puikus negeriančiųjų paveikslas aiškia savo šviesa nebe užgaun jų akių.“²⁰³ Šiems žūstantiems vaikams, sako Valančius, siunčias šį laišką ir tikis, kad jų protas atsitokės ir supras, „kokia laimė yra iš arielkos“.

Blaivybei sustiprinti vyskupas norėjo sužadinti katalikų pasididžiavimą savo vyskupija ir savo tėvyne. Liaudies kvietimas suprasti, kas tai yra tėvynė – savosios tautos gyvenamas kraštas, buvo anuomet nepaprastas dalykas. Minėtame laiške Valančius rašė: „Linksmas buvo paklaustyti, kaip visos šalys gyrė mano vyskupystę ir grožios puikiu paveikslu. Garsas apie žemaičius ir lietuvius perbėgo greitai per švietą, užmiršta mūsų tėvynė, Bažnyčios šv. klausydama, stovos vėlei garsi ir garbinga tarpu giminių žmonių.“ Valančius suprato, kad valstiečiai, išsilaisvinę iš baudžios, pradeda savitą visuomeninį gyvenimą, ir jau tik laiko klausimas, kada jie iš liaudies virs tauta, kuri supras, kas yra tėvynė, ir jai taps brangus šis vardas. Juk tuomet su patriotiniais šūkiu į Lietuvos valstiečius kreipėsi ir politinių manifestacijų organizatoriai – bajorai ir dvasininkai.

Prasidėjus penktiesiems blaivybės sąjūdžio metams, 1862 m. gruodžio mėnesio 12 d., Valančius išsiuntinėjo du blaivybės laiškus, vieną liaudžiai²⁰⁴, kitą – žemvaldžiams²⁰⁵. Laiške liaudžiai Valančius pirmą kartą viešai prisipažino, kad jis visoje vyskupijoje yra svarbiausias blaivybės apaštalas – „tėviškas mano balsas nepraejo su vėju; graudingi piemens žodžiai, po visas bažnyčias vyskupystės lūpomis kunigų apskelbti, greit rado širdyse žmonių vietą, ir lyg javai, ant geros žemės pasėti, šimteriokį atnešė vaisių. Šimtų šimtai žemaičių ir lietuvių, šaukimą Bažnyčios šventos išgirdę, lyg iš sunkaus miego losku* Dievo pabudinti, tuoj prapultį savo pamatė ir, arielkos atsižadėję, draugystėn blaiviųjų visi subėgo“. Tačiau, apžvelgęs tuos ketverius praėjusius triumfo metus, vyskupas ėjo prie svarbiausio savo laiško tikslo – apsaugoti blaivybės sąjūdį nuo degradacijos. Girtuoklius vyskupas vadino blogais katalikais, panašiais į piktžoles laukuose, kuriuos dosniai maitina smuklininkai vadinamuoju vynu, pagamintu iš falsifikuotos degtinės, ir juos ligi mirties nugirdo. Ragino žmones bėgti nuo karčemų lyg nuo šėtono koplyčių, rūpintis savo sielų išganymu. Šiame laiške vyskupas uždeda kolektyvinę atsakomybę šeimoms už savo narius, ūkininkams – už savo šeimynykščius, t. y. samdinius.

Leisdamas ganytojiškus laiškus visai vyskupijai, Valančius manė, kad atskiroms parapijoms reikia skirti daugiau dėmesio. Per nepilnus dvejus metus, pradėdamas 1861 m. sausio mėnesiu, atskirus

* Valnastis – teisė, laisvė. (Red.)

²⁰² M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 244 (*Palangos Juzė*).

²⁰³ Naujausia šio laiško publikacija – P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 197–199.

²⁰⁴ Naujausia šio 1862 XII 12 laiško lietuvių k. publikacija, *ten pat*, p. 205–207.

²⁰⁵ Šio 1862 XII 14 laiško žemvaldžiams vertimas į lietuvių kalbą, *ten pat*, p. 208; jo originalo tekstas lenkų k. – K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 213–214.

* Loskas – malonė. (Red.)

ganytojiškus laiškus parašė Brunaviškio²⁰⁶, Skapiškio²⁰⁷, Kamajų²⁰⁸, Grūšlaukės²⁰⁹, Butkiškės²¹⁰, Plungės²¹¹, Grinkiškio²¹² ir Kupiškio²¹³ parapijoms. Be to, tokį pat laišką kaip Skapiškio parapijai nusiuntė Rietavo²¹⁴ ir Veliuonos dekanams²¹⁵, kad kunigai perskaitytų parapijų bažnyčiose.

Kodėl Valančius rašė šiuos laiškus Rietavo ir Veliuonos dekanatams, aišku iš pačios minėtosios blaivininkų statistikos. Matyt, ir vėliau pasienio su Prūsija ir panemunių parapijos blaivybe nepasižymėjo.

Brunaviškio parapijai Valančius laišką siuntė kaip atsakymą į parapijiečių prašymą grąžinti senąjį kleboną Mykolą Miežitavičių, kuris moka latviškai, šia kalba sakė pamokslus ir žadėjo įkurti mokyklą. Kai buvęs šis klebonas, brunaviškiečiai tapę blaivininkais, o dabar, netekę dvasios vadovo, vėl ėmę girtauti²¹⁶. Tad pirmoji vyskupo laiško dalis įtikinėjo parapijiečius, kad jis grąžinti kun. M. Miežitavičiaus nebegali, ir prašė klusniai priimti klebonu Petrą Gomaliauską, kuris greit pramoksiąs latviškai ir būsiąs tinkamas ganytojas. Toliau jau atskirai sustojo prie blaivybės reikalų.

1860 m. rudenį Valančiui kažkas pranešė, kad Skapiškio parapijiečiai vėl ėmė girtauti, dėl to smuklininkai tiesiog triumfuoją. Norėdamas pasitikrinti, vyskupas lapkričio 30 d. parašė raštą Skapiškio klebonui Dominykui Sakalauskui. Klebonas aiškinosi esąs didis blaivininkas, net blaivybės pradininkas, girtaujančius subaręs, o ištikimiams blaivybei žmonėms padėkojęs. Nesitenkindamas šiuo pasiaiškinimu, Valančius parapijai parašė atskirą ganytojišką laišką, kurį iš sakyklos perskaitė atvykęs Obelių dekanas Viktoras Rusteika.

Taigi kiekvieną ganytojišką laišką parapijoms inicijavo konkretūs raštai ir pranešimai dėl pašlijusios arba smunkančios blaivybės. Daugelis jų, matyt, buvo perdėti, kilę dėl kunigų tarpusavio nesutarimų arba įvairių parapijiečių grupių skundų. Kai kada dėl šių laiškų parapijiečiai, savotiškai įsižeidę, vyskupui siuntė mandagius protestus. Antai skapiškėnai, išklausę jiems skirtą laišką, 1861 m. vasario 18 d. pasiuntė lietuviškai rašytą prašymą vyskupui. Anot jų, „netikėtai dasigyvenom taip didelės sarmatos*, tokio prieš Jo Mylistį Šviesiausiąjį Tėvą paniekinimo, dėl to gi pakeliam savo balsą, ieškodami tikros teisybės, prašydami pakarniai** dovanojimo dėl neteisingai apkaltintų žmonių ir kunigų mūsų parapijo dabar esančių <...>“. Iš tūkstančių žmonių galį atsirasti keli prasikaltėliai, bet ar dėl jų turį kiti kęsti vyskupo nepalankumą ir prarasti jo globą. Juolab kad jie esą pasižymėję buv. dominikonų bažnyčios remontu, dviejų prieglaudų elgetoms pastatymu²¹⁷.

Kaip matyti iš pavardžių, šį prašymą siuntė valstiečiai, tačiau jų ambicinga laikysena, leidimasis į dialogą su vyskupu liudijo didelį savo vertės pajautimą, anaipol nebūdingą užguitam baudžiauninkui. Laikai keitėsi, artėjo baudžiatvos panaikinimas, kurį būtent sąlygojo paties valstiečio visuomeninės

²⁰⁶ 1861 III 18 lietuviškas laiškas Brunaviškio (Brunavos) parapijai, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 111, l. 6; naujausia jo publikacija – P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 193–194.

²⁰⁷ 1861 I 24 laiškas Skapiškio parapijai (Nr. 193), VUB, f. 1, b. f. 85, l. 1. Jis K. Gečio publikuotas su klaidinga 1861 X 13 data – K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 201–202.

²⁰⁸ Tai tas pats laiškas, kaip ir 1861 I 24 laiškas Skapiškio parapijai, bet išsiųstas su kitu raštinės registracijos numeriu (Nr. 194), VUB, f. 1, b. f. 85, l. 1.

²⁰⁹ 1861 V 5 laiškas Grūšlaukės parapijai, P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 194–195.

²¹⁰ 1862 III 20 laiškas Butkiškės parapijai, *ten pat*, p. 199–201.

²¹¹ 1862 V 5 laiškas Plungės parapijai, *ten pat*, p. 201–202.

²¹² 1862 V 5 laiškas Grinkiškio parapijai, *ten pat*, p. 202–203.

²¹³ 1862 IX 14 laiškas Kupiškio parapijai, *ten pat*, p. 203–205.

²¹⁴ 1861 X 13 laiškas Rietavo dekanatui, K. Gečio ir P. Puzaro publikuotas kaip laiškas Skapiškio ir Kamajų parapijoms (K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 201–202; P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 190–191).

²¹⁵ Veliuonos dekanatui laiškas pasiųstas 1862 III 20 (K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 201).

²¹⁶ Brunaviškio parapijos prašymas M. Valančiui lietuvių k., gautas 1861 II 21, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 111, l. 26.

* Sarmata – gėda. (Red.)

** Pakarniai – nusižeminusiai, nuolankiai. (Red.)

²¹⁷ Skapiškio bažnytinės brolijos ir parapijiečių prašymas, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 201–202.

sąmonės brendimas. Šią sąmonę ugdė ir blaivybės sąjūdis. Valančiui šitai, matyt, buvo visiškai priimtina. 1861 m. vasarą aplankęs Skapiškio parapiją, rodos, jokių priekaištų dėl blaivybės nesilaikymo nebeturėjo.

Blaivybės laišakai parapijoms savo turiniu siejosi su bendraisiais ganytojiškais laiškais. Antai laiške plungiškiams vyskupas liepia neklausyti suvedžiotojų, kurie, papirkti smuklininkų, skelbia, esą caras yra blaivybės priešininkas. Iš tikrųjų, kaip rašo vyskupas, „man pačiam Šviesiausias Ciesorius Vilniuj teikės dėkavoti už įvedimą tarp jūsų šv. Blaivystės ir visa širdimi džiaugės iš jūsų paprovos^{***}“. Kupiškėnams kartojo savo sparnuotą frazę, kad karčema – šėtono koplyčia. Skapiškio, Kamajų parapijų ir Rietavo bei Veliuonos dekanatų ūkininkus vėlgi įpareigojo žiūrėti, kad nė vienas šeimynykštis nekeltų kojos karčemon.

Visuose savo ganytojiškuose laiškuose atskiroms parapijoms, kaip ir bendruose, visi katalikai vertinami tik dviem – blaivystės arba girtavimo požymiais, ir tuo remdamasis vyskupas juos skirsto į gerus ir blogus, į dangaus ir pragaro kandidatus. Pačiam vyskupui yra meilūs tik blaivininkai, jiems imasi vadovauti ir juos globoti. Girtuokliams ir visiems, kurie sulaužė blaivybės pasižadėjimą, arba priesaiką, vyskupas reiškia savo nepakantumą, žada jų nebelankyti per bažnyčių vizitacijas (Skapiškio, Kamajų parapijoms, Rietavo ir Veliuonos dekanatams), atimti kunigus (Grūšlaukės parapijai). Norėdamas parodyti girtavimo pražūtingumą, Valančius panaudojo tokius vaizdingus pasakymus: „ar dar jums tebemėgsta prakeiktas jungas pijokystės ir geidžiat dar po senovei pagalves pekloj mokėti?“ (Brunaviškio parapijai), „klausot žydų viliojimo ir pagalves ažu peklišką gėrimą jėmėt vėlei jiems mokėti“ (Kupiškio), „parapijos katalikai nebeklauso balso mano ir iš naujo lenda į žabangas šėtono“, „ant veselių, ant krikštynų, ant bunkietų, ant susiejimų tos parapijos katalikai mirksta arielkoje jrūgę“ (Skapiškio, Butkiškės ir kt.), „po senovei tapot tarnais šėtono ir po senovei mirkstat tvane girtystės“ (Kupiškis).

Vyskupas Valančius parapijiečius barė ne norėdamas juos pasmerkti, bet siekdamas atgrasinti nuo girtavimo, parodyti kelią į blaivybę, į materialinę gerovę ir sielos išganymą. Kupiškėnams pavyzdžiu kėlė Anykščių, Utenos, Užpalių, Kurklių parapijas, kurios, kaip rodė minėtoji blaivininkų statistika, šiame krašte buvo idealiausios.

Svarbiausia formalia priemone blaivybei įtvirtinti Valančius laikė pasižadėjimo atnaujinimą: „Šiandien šitą mano balsą girdėdami, neužkietinkit širdžių savo, ale visi iš vieno, neišeidami iš bažnyčios, pulkit kniūpsti ant veido prieš Dievo altorių ir, visa širdžia loskos Dievo prašydami, prižadėkit Jam nei į burną arielkos arba arako neimti“ (Skapiškio ir kt. parapijoms); „Tuojaus suklaupę prieš Dievo altorių atnaujinkit sulaužytą prižadėjimą“ (Butkiškės); „Atnaujinkite sulaužytą prisiegą^{*}“ (Plungės); „Atbūkit spaviednę^{**} šventą, išpažindami praėjusius savo nupuolimus, o po spaviednei apverkit savo netikusius darbus, atnaujinkit prisiegą po kojom sumindžiotą“ (Kupiškio).

Ganytojiškų laiškų srautas rodė nuolatinį vyskupo dėmesį blaivybės sąjūdžiui, palaikė blaivininkų budrumą ir jų nepakantumą atkrintantiems į girtybę. Blaivybės laišakai, išvengę civilinės cenzūros, nustatyto viešųjų idėjų ir minčių dozavimo, veiksmingai konsolidavo blaivininkus kaip religinę ir visuomeninę bendriją.

Blaivybė ir visuomenės elitas

Kaip matėme, didžiausios Valančiaus pastangos buvo skirtos blaivinti liaudį, ypač valstiečius. Tačiau eiti tiesiog prie liaudies reikėjo per kunigus ir prisilaikant luominės visuomenės sandaros taisyklių. Svarbiausias anuo metu dvasininkų luomas turėjo atlikti liaudies sielovados funkcijas ir tapti blaivybės, kaip religinio-moralinio ugdymo, laidininku. Per kunigusėjo visi vyskupo blaivybės direktyviniai raštai,

^{***} Paprova – pasitaisymas. (Red.)

^{*} Prisiega – priesaika. (Red.)

^{**} Spaviednė – išpažintis. (Red.)

aplinkraščiai, ganytojiški laiškai. Kai kuriuose aplinkraščiuose (pvz., 1860 m. sausio 30 d.) vyskupas dėkojo kunigams už blaivybės platinimą ir ragino ištverti, nepasiduoti girtavimo recidyvams. Tuo pačiu metu smerkė tuos kunigus, kurie nesuprato blaivybės reikšmės, patys slapta gėrė spiritinius gėrimus ir rodė blogą pavyzdį savo ir gretimų parapijų katalikams²¹⁸. Išgeriančius klebonus Valančius šalino iš vietos, užkietėjusius girtuoklius sodino į Varnių kunigų pataisos namus, pripažino invalidais ir siuntė rokitų priežiūrai. Net ir didžiausi išgėrimo mėgėjai turėjo tenkintis vynu bei alumi, ir tai nepadauginti.

Daugiau Valančius turėjo rūpesčio, kai reikėjo prie blaivybės palenkti vienuolius. Iš viduramžių atėjusi vienuolynų teisė gaminti ir pardavinėti stipriuosius alkoholinius gėrimus Valančiaus laikais jau baigė nykti visų pirma, kaip minėta, dėl vienuolynų žemės sekuliarizavimo ir kartu žaliavų, išaugintų savo valdose, trūkumo. Tačiau vienuolijų regulos ir kiti pagrindiniai nuostatai prohibicijos* neminėjo. Be to, dėl rusų administracijos suvaržymų vienuolynai Lietuvoje vos vegetavo, jaunų vienuolių galėjo ateiti mažai, savo vyresnybės – provincijų ir kt. – laisvai rinktis negalėjo. Dar 1857 m. Valančius arkivyskupui metropolitui V. Žilinskiui rašė: „Ganytojavimo našta, kurią Dievas teikėsi man uždėti, sunkiausią padaro vienuolynų valdymas. Vienuoliai paseno, su jų amžiumi padidėjo ir jų ydos, drausmė vienuolynuose paio. Naujų brolių, kurie atnaujintų šių įstaigų dvasią, nepasipildo, o kas blogiausia, trūksta jiems savos vyresnybės, kuri ne valdininkiškai prižiūrėtų tvarkos vienuolynuose, bet, turėdama dvasišką valdžią, pažvelgtų į savo brolių sąžinę ir pakreiptų ją Dievo garbei, visuomenės naudai ir savo ordino garbei. Aš tvirtai esu įsitikinęs ir atvirai Tamstai prisipažįstu, jog vienuolynai nepakils iš to sumenkėjimo doroje be sugrąžinimo provincijų.“²¹⁹

Turėdamas galvoje vienuolijų padėtį Lietuvoje, Valančius dažnai nekaip atsiliepdavo ir apie pačius vienuolius. Net vienuolius kunigus laikė prastesniais už kunigus pasauliečius. Negalėjo vyskupas taikstyti ir su vienuolių pastangomis nepaisyti išplitusio blaivybės sąjūdžio. Valančius savo blaivybės ganytojiškus laiškus siuntinėjo ir vienuolynų vyresniesiems. Aplinkraščiais vienuolius, kaip ir pasauliečius kunigus, ragino būti blaivybės pavyzdžiu liaudžiai. Kai kuriuos vienuolynus, nesilaikančius blaivybės, vyskupas perspėjo atskirais raštais. Antai 1859 m. vedė „karą“ su Raseinių, Troškūnų, Palėvenės vienuolynais. Iš Raseinių dominikonų Valančius pareikalavo nustoti patiems gerti degtinę ir ja vaišinti svečius. Vabalninko kunigas pranešė Valančiui, kad Troškūnų bernardinai ir Palėvenės dominikonai toliau degtinę geria drauge su parapijiečiais. Utenos dekanas nerimavo, kad Palėvenės vienuoliai, kurių iš viso buvo 12, sakėsi neturį vienuolyne patalpos mokyklai ir jos mokytojui apgyvendinti, o patys atstatė seną didelę karčemą bei surentė naują mažesnę ir pardavinėja žmonėms stipriuosius gėrimus. Valančius šiuos vienuolius įveikė tik po trejų metų, apie 1862 m. vidurį, o patį vienuolyno priorą išugdė kaip blaivybės propaguotoją²²⁰.

Dvasininkų luomą vyskupas sėkmingai konsolidavo blaivybės sąjūdžiui vadovauti. Tik gana retais atvejais tekdavo sudrausminti nepaklusnius.

Visiškai kitokio pobūdžio Valančiaus santykiai per blaivybės akciją buvo su bajorais dvarininkais. Visi, kas rašė apie blaivybės sąjūdį, laikėsi vieningos nuomonės, kad dvarininkai šalia rusų administracijos ir smuklininkų buvo didžiausi blaivybės priešininkai, nes pati blaivybė buvo nukreipta prieš dvarininkus. Valančiaus santykiai su dvarininkais ėmė irti. „Pirmiausia čia nusvėrė vad. blaivybės akcija, – rašo V. Biržiška, – taip skaudžiai sudavusi per kišenes gyvenančių iš smuklių dvarininkų <...>.“²²¹ „Kai dvasininkai vyskupo įsakymu, – rašo K. Gečys, – ėmė propaguoti blaivybę, žemininkai opozicionieriai iš pradžių

²¹⁸ M. Valančiaus 1860 I 30 aplinkraštis kunigams – pasauliečiams ir vienuoliams, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 103, l. 491.

Paskutinį kartą 1862 XII 13 aplinkraščiu per dekanus įspėjo kunigus, kad stipriaisiais alkoholiniais gėrimais nevaišintų svečių (K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 128).

* Prohibicija – sausasis įstatymas. (Red.)

²¹⁹ Cit. iš: A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 33–34 (1859 III 1 laiškas).

²²⁰ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 135–136.

²²¹ V. Biržiška, *Iš vysk. M. Valančiaus veiklos* (Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 7), p. 381.

prašė sustabdyti šią akciją, o paskui pradėjo grasinti. Kai prašymai bei grasinimai rezultato nedavė, ėmė garsiai reikšti savo nepasitenkinimą ir pasipiktinimą, skleisti nuomonę, kad dvarininkai sulaužė nuo amžių įprastus gerus santykius su bajorais.²²² E. Aleksandravičius mano, kad dvarininkai blaivybę traktavo kaip jų luominių, visų pirma propinacijos teisių pažeidimą²²³. Visi autoriai dvarininkų nepalankumą ar priešišumą blaivybei grindė ekonominėmis pasekmėmis. Tačiau, manytume, dvarininkus taip pat žeidė tos blaivybės sąjūdžio savybės, kurios kvestijonavo bajorų luomo socialinę ir ekonominę hegemoniją apskritai.

Kaip minėta, 1859 m. pradžioje ir 1862 m. pabaigoje vyskupas Valančius bajorams žemvaldžiams dėl blaivybės parašė du ganytojiškus laiškus.

Atskirai kreiptis į bajorišką visuomenę, dvarininkus ir atskirai į paprastus žmones buvo įprasta, šio papročio dar laikėsi net 1863 m. sukilėliai, skirstę gyventojus į „tautą“ ir „liaudį“. Įprastai skambėdavo taip pat bajorų valstybinių ir visuomeninių nuopelnų ir veiksmų iškelimas, kaip liaudžiai sektinas pavyzdys. 1859 m. Valančiaus ganytojiškame laiške matome netikėtą atvirkščią dalyką: žemvaldžiai raginami sekti liaudies pavyzdžiu, kuri 1858 m. „tikro Dievo gailėstingumo stebuklo pažadinta parodė nepaprastą pasiryžimą visiškai atsisakyti degtinės“. Čia, kaip ir raštuose rusų administracijai, vyskupo ir kunigų iniciatyva nutylima, teikiama mintis, jog vyskupas tik po to, kai pamatė liaudį kylančią iš moralinio nuopuolio, kreipėsi į dvasininkus, kad jie būtų ganomųjų pavyzdžiu, ir pats išleido ganytojišką laišką paprastiesiems žmonėms, kad visi be išimties visiškai atsisakytų svaigalų.

Šis savotiškas vyskupo pasiteisinimas turėjo panašų tikslą, kaip ir rusų administracijai, – apsaugoti blaivybės broliją ir visą sąjūdį nuo žemininkų smūgio, bet šiuo atveju ne iš išorės, iš kitatikių oficialiosios valdžios, bet iš vidaus – iš katalikiškojo socialinio elito. Juk blaivybės sąjūdžio dvarininkams, turintiems propinacijos* teisę, padarė rimtų ekonominių nuostolių (prie jų detaliau sustosime toliau), jau nekalbant apie įtartinę žemvaldžiams jų valdinių valstiečių visuomeninio aktyvumo žadinimą. Eidamas prie savo tikslo, vyskupas norėjo sudaryti įspūdį, kad rūpinasi žemvaldžių vadovaujančio vaidmens visuomenėje išlaikymu ir tuo remdamasis nori patraukti šį visuomenėje viešpataujantį bajorijos sluoksnį į blaivybės sąjūdį. „Tad kreipiuosi į jus, mieliausieji Kristuje, – rašė Valančius, – kad paduotumėte bajorišką ranką dvasininkijai ir suteiktumėte šiuo reikalu pagalbą. Teikitės prisiimti malonią pareigą, kad ši akcija būtų įgyvendinta, prisidėti su tokiu noru ir pasišventimu, kaip reikalauja garbingas ir kilnus reikalas. Mylėdami savo liaudį ir nuoširdžiai linkėdami jai amžinojo ir laikinojo gėrio, apgaubkite ją savo tėviška globa ir priežiūra, kad niekas neatsimestų nuo bendrojo siekio.“ Vyskupas kvietė pačius tapti patraukliu pavyzdžiu liaudžiai, uždrausti vartoti degtinę ir romą savo namuose, nutraukti degtinės pardavinėjimą, kad silpnavaliai neturėtų kur pasigerti ir atkristi į girtybę.

Antrajame, 1862 m. pabaigoje rašytame, laiške žemvaldžiams elementaraus aiškinimo apie išganingą blaivybės naudą taip pat nėra. Visas dėmesys nukreiptas į krikščioniška šviesa apšviestus žemvaldžių protus, kad jie suprastų, jog reikia blaivybe rūpintis, norint apsaugoti visuomenę, jos pastovumą ir gerovę nuo ardančio amoralumo, t. Y. nuo stipriųjų svaiginamųjų gėrimų vartojimo. Žemvaldžius vadindamas piliečiais (obywateli), vyskupas kreipėsi kaip į Bažnyčios vaikus ir sąmoningus luominės visuomenės narius, jos elitą, kuris sugeba pasiaukoti žmonėms net patirdamas materialinių nuostolių, kai teko uždaryti degtinės varyklas ir smukles. Esą sunku suprasti tuos žemvaldžius, kurie vėl naudojami propinacijos teise ir tuo deda miną po visuomenės pamatais. Vyskupas prašė žemvaldžius savo darbais ir elgesiu įrodyti, kad jie „nėra savo Bažnyčios ir savo krašto sūnūs palaidūnai“.

Dvarininkas Edvardas Römeris (Riomeris) netgi manė, kad blaivybės sąjūdis buvo luominio pobūdžio: vienaip jis turėjo paliesti liaudį, kitaip – bajorus dvarininkus. 1859 m. vasarą jis, kaip

²²² K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 165.

²²³ E. Aleksandravičius, *Blaivybė Lietuvoje XIX amžiuje*, p. 84.

* Propinacija – išimtinė feodalo teisė gaminti ir pardavinėti svaigalus savo valdose. (Red.)

minėta, susitiko su Valančiumi per bažnyčių vizitacijas Zarasų apskrityje, dalyvavo vaišėse, kuriose kunigai ir dvarininkai į vyskupo sveikatą gėrė šampaną. „Ir kodėl kunigas vyskupas, pagalvojau sau, – rašė E. Römeris, – šitai leidžia, kuo smarkiausiai ragindamas liaudį nustoti gerti degtinę. Ko gero, mes per vyną daugiau nusidedame, kaip liaudis per degtinę.“ Anot E. Römerio, jų, bajorų, Bažnyčia ir vyskupas neturėtų išskirti²²⁴.

Vis dėlto Valančius katalikų griežtai neskirstė luomais. Tiesa, ganytojiškus laiškus rašė tik paprastiems žmonėms ir tik žemvaldžiams, vieniems lietuviškai, kitiems lenkiškai. Visa tai, ką rašė liaudžiai, tiko ne tik valstiečiams, bet ir miestiečiams, iš dalies bežemiams ir bajoraimių bajorams, kurių ekonominių interesų blaivybės sąjūdis nepažeidė. Be to, smulkieji bajorai beveik nejuto nė grėsmės savo luominei įtakai visuomenėje – jau buvo rusų administracijos ir dvarininkų išstumti iš savo luominės savivaldos institucijų ir gerokai dekonsolidavęsi.

Dvarininkai, atvirksčiai, laikėsi nuomonės, kad blaivybės akcija visų pirma pažeidžia jų luomines teises, neduoda galimybės naudotis propinacijos teise, kišasi į dvaro ir valstiečių santykius, nes trukdo baudžiauninkams sugirdyti palivarke išvartą degtinę. Patys dvarininkai, kaip jau rašyta istoriografijoje, viešai blaivybę smerkė dėl ekonominės žalos, panašiai, kaip ir rusų administracija – dėl izdo nuostolių.

Iš tikrųjų gilėjant baudžiavinio ūkio krizei, dvarininkai maksimaliai siekė pasinaudoti propinacijos teise, didino alkoholinių gėrimų gamybą. Kadangi šių gėrimų svarbiausi vartotojai turėjo būti patys dvarininkų valstiečiai, tai jų fizinė ir moralinė degradacija tik gilino šią krizę. Iš Kauno gubernijos statistikos komiteto duomenų matyti, kokio lygio buvo ši degtinės gamyba ir kaip ją blaivybės sąjūdis sužlugdė (žr. 3 lentelę). Kauno gubernatorius skundėsi, kad 1858 m. pabaigoje ir 1859 m. pradžioje 87 degtinės varyklos užsidarė ir 275 veikia ne visu pajėgumu. Tuo pačiu metu sumažėjo degtinės pardavimas. Antai „normaliu“ metu – 1858 m. pradžioje per du mėnesius akcizu buvo apdėta 202538 kibirai degtinės ir 866 kibirai spirito, o po metų, 1859 m. pradžioje, per tą patį laiką – tik 55931 kibiras degtinės ir 1295 spirito. Gamyba ir suvartojimas, kaip pabrėžė gubernatorius, sumažėjo ypač dėl to, kad „žemutinė žmonių klasė“ beveik nustojo gerti²²⁵. Dėl to akcizo atpirkėjai, kaip minėta, šaukė nesavu balsu. Antai vienas jų Vilniaus gubernatoriui rašė: „Aš su kompanijonais paėmiau Kauno gubernijos akcizo atpirkimą ir patekau į prarają, kokios nežino Rusijos metraščiai, ji neseniai prasivėrė Kauno gubernijoje, įtraukdama mus į nelaimę <...>.“ Dėl mažo degtinės suvartojimo nebegalys nė eilinio įnašo išdui įmokėti²²⁶.

Metai	Varyklų skaičius	Pagaminta degtinės (kibirais)
1856	282	900000
1857	392	900000
1858	301	1033534
1859	292	552643
1860	293	129194

²²⁴ E. Römerio dienoraštis, 1859 VI 28 įrašas, *MAB*, f. 138, b. 1778, l. 98.

²²⁵ S. Chominskio 1859 III 10 raštas V. Nazimovui, *LVA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 200–201.

²²⁶ Kauno gubernijos akcizo atpirkėjų atstovo pirklio sūnaus Marko Krancfeldo 1859 III 23 pranešimas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 217.

--	--	--

3 lentelė. Kauno gubernijos dvarų degtinės varyklos ir jų produkcija 1856–1860 m.

Lentelė sudaryta remiantis: *Ковенская памятная книга на 1861 г.*, Ковна, 1861, отд. 3, p. 58.

Dvarininkai ir smuklininkai tapo sukinkyti į vieną blaivybės sąjūdžio priešininkų vežimą. Ekonominės pasekmės kirto skaudų smūgį abiem šioms skirtingoms socialinėms gyventojų kategorijoms ir konfesijoms. Niekas jų daugiau nesiejo, tik siekimas pasipelnyti iš dvaro ūkio ir baudžiauninkų valstiečių. Šios žiaurios ekonominės realybės priminimas žeidė dvarininkų luominį ir konfesinį orumą. Kai Papilio klebonas Felicijonas Talačka, perskaitęs Valančiaus ganytojišką laišką liaudžiai dėl blaivybės, pasakė tam pritaikytą savo pamokslą ir kėlė mintį, jog žydai smuklininkai tapo valstiečių ponais, atrodo, vietos dvarininkas Jonušas Kosciolkovskis supylė skundą vyskupui. Anot skundėjo, pamokslininkas žydą ir poną vadinęs susigiminiavusiais žmonių plėšikais ir sakęs, kad jų abiejų, kai užsidarys karčemos ir degtinės varyklos, laukias vienodas likimas²²⁷.

Valančius, turėdamas galvoje didelę dvarininkų luominę galią, juos blaivybės laužymu kaltino nepalyginamai švelniau kaip žydus smuklininkus, beje, pardavinėjusius vien dvaro gamybos degtinę. Tačiau kova prieš smuklininkus niekad nevirto antisemitiniais išpuoliais. Archyvuose neradome nė vieno smuklininkų skundo, kad prieš juos, kaip žydus, būtų buvęs panaudotas smurtas.

Norėdamas pasitarnauti blaivybės įtvirtinimui, Valančius atkakliai siekė išardyti šią dvarininkų ir smuklininkų „sąjungą“. Dėl to jis 1862 m. lapkričio 15 d. parašė specialų aplinkraščių apskričių bajorų vadovams ir jį išsiuntinėjo. Jame rašė, jog palaimingajai blaivybei krašte galutinai įsitvirtinti kliudo degtinės varyklos ir karčemos, „tikri suvedžiojimo ir ištvirkimo šaltiniai“. „Nes gi žydai iš žmonių demoralizacijos pelnosi, gyvendami kaimo karčemose randa tūkstančius būdų kaip prisivilioti neatsargius prastuolius, o prisivilioję lengvai moka juos atitraukti nuo duotų pasižadėjimų, kurių sąžiningai laikytis yra įsipareigoję.“ Nors kai kurie bajorai jau pamatę savo karčemininkų kėslus, bet dar labai daug esą tokių žemvaldžių, kurie, pamiršę blaivybės gėrio vaisius, girdydami žmones nori pakelti savo pajamas. Vyskupas prašė bajorų vadovus, kad jie per apskričių bajorų deputatų susirinkimus (seimelius) priimtų nutarimus panaikinti karčemas ir uždaryti degtinės varyklas, „kaip vienintelę priemonę baigti kovą bei ginčus, kuriuos blaivybė sukėlė tarp klasių, ir padėtų tvirtą pamatą būsimai tikrai valstiečių gerovei“²²⁸.

Kauno, Šiaulių ir Zarasų bajorų vadovai su vyskupo aplinkraščiu dvarininkus supažindino tiesiogiai arba per taikos tarpininkus. Kitų apskričių bajorų vadovai galbūt nė to nepadarė. Kaip matyti iš Valančiaus ir Zarasų apskrities bajorų vadovo Antano Piotucho susirašinėjimo, dvarininkai uždarinėjo tik tas karčemas, kurios nedavė pelno; taip darė ir pats A. Piotuchas²²⁹.

Tiesa, dalis dvarininkų, ypač stambiujų, prie blaivybės sąjūdžio prisidėjo iš karto. Jie apie savo įsipareigojimus nesinaudoti propinacijos teise rašė Valančiui, o jis siuntė jiems padėkas. Vieni pirmųjų blaivininkų buvo kunigaikštis Irenėjas Kleofas Oginskis, baronas Liudvikas Roppas, kunigaikštis Aleksandras Vasilčikovas, grafas Kazimieras Broel-Plateris, Kletas Burba, Eduardas (?) Čapskis, keletas smuklių dvarininkų. Tačiau dar daugiau žemvaldžių norėjo gauti vyskupo pagyrimą, kad uždarė dalį (matyt, nepelningų) smuklių ir degtinės varyklų²³⁰. Dvarininkas dailininkas E. Römeris netgi pripažino valstiečių blaivininkų patrauklumą. Jis rašė: „Mūsų nuostoliai yra doros aukos aukščiausiai naudai

²²⁷ F. Taločkos „Pamokslas ape girtibi“, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 131–133; F. Talačkos 1859. V. 2 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 138–140.

²²⁸ Aplinkraščio tekstas – K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 173–174.

²²⁹ *Ten pat*, p. 164, 174–176.

²³⁰ *Ten pat*, p. 158–163; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 106–107; M. Brensztejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie*, p. 23–24; V. Biržiška, *Vysk. M. Valančiaus Rozmaite Wiadomości, Mūsų senovė*, Kaunas, 1940, t. 3, Nr. 1, p. 94.

pasiekti – liaudies sveikatai ir tvirtybei. Tegul Dievas duoda liaudžiai reikalingą ištvermę ir tegul mus veda jos geru pavyzdžiu, kad saugotumėmės visokių žalingų atsitikimų.“²³¹

Reikia pasakyti, kad šie dvarininkai pavyzdinčiai ūkininkavo taikydami priėmimo rinkos sąlygas. Matyt, dėl to jie suprato, kad blaivių valstiečių darbas yra tvirčiausias ūkio pagrindas. Iš tikrųjų ryškiausiai blaivybės priešininkai buvo dvarininkai, kurie anuomet garsėjo kaip bjaurūs savo baudžiauninkų engėjai, būtent Labgirių dvarininkė generolienė grafaitė Sofija Zubova-Kaisarova, Žagarės dvarininkas Dmitrijus Naryškinas, abu stačiatikių tikėjimo. Dar daugiau tokių blaivybės priešininkų buvo tarp dvarininkų katalikų, ypač vidutinių ir smulkiųjų žemvaldžių, puoselėjusių savo kone natūrinį ūkį. M. Brenšteinas išvardijo Konstantiną Volmerį, Kazimierą Pilsudskį, Antaną Bušinskį²³².

Pabrėždami materialinius nuostolius, žemvaldžiai nerimavo dėl kur kas svarbesnių dalykų. Atrodė, kad žemvaldžius vienu metu užgriuvo visos negandos. Verkiant reikėjo naikinti baudžią. Vienaip siūlė dvarininkai, kitaip rusų vyriausybė. Laukiant socialinio ir ekonominio sukrėtimo, žemvaldžiams papildoma grėsmė vaidenosi ir blaivybės sąjūdis, kuriam, kaip atrodė, net rusų administracija įtartinais nuolaidžiavo. Kartais šis nerimas prasiverždavo isteriškais pavojais aliarmais. Garsiausiai iš jų nuskambėjo Raseinių apskrities bajorų vadovo Korevos 1858 m. lapkričio mėnesio pranešimas vietos žandarų komandos viršininkui, jog, dvasininkams neteisėtai ėmus drausti stipriuosius gėrimus, „dvarininkai reiškia nuogaštavimą, kad nekiltų tokios nelaimės, kaip per Galicijos įvykius; bajorai nesiskundžia kunigais vien dėl to, kad mano, jog jie veikia su vyriausybės sutikimu“²³³. Valančius rusų administraciją ramino, kad blaivybės sąjūdis yra nepavojingas²³⁴. J. S. Dovydaitis, 1859 m. apžvelgdamas dvarininkų skundus prieš dvasininkus (paminėjo ir Korevos išpuolį), rašė, kad per Blaivybę, „kaip daugelis dvarininkų manė, prasidėjo dvasininkų nedraugiškumas bajorams, nes klebonas skelbė blaivybę nebodamas pastarųjų maldavimų ir grasinimų“. Ir toliau: „Tad blaivybės įvedimas daugiausia prisidėjo prie dvarininkų ir dvasininkų santykių sukrėtimo.“²³⁵ Šį „sukrėtimą“ visų pirma lėmė bajorų dvarininkų suvokimas, jog ne vien jų luomas vadovauja visuomenei, jog šios visuomenės sudėtinė dalis darosi ir beteisiai dvarininkų valdiniai valstiečiai.

Blaivybės sąjūdis ir valstiečiai

Dėl valstiečių, kaip blaivybės objekto, rodos, sutaria visi Valančiaus biografai ir kiti tyrinėtojai. Vyskupo ir kunigų vaidmenį platinant blaivybę katalikiškoje liaudyje rodo visi šiam reikalui skirti Valančiaus aplinkraščiai ir ganytojiški laiški. Tačiau pats Valančius savo raštuose civilinės administracijos įstaigoms ne kartą pabrėžė, kad blaivybė kilo iš liaudies, net kunigus verčiant ją platinti. Kartu vyskupas iškelė liaudį, paprastus žmones kaip istorijos subjektą, kuriuo luominėje santvarkoje oficialiai galėjo būti tik valdovas ir jo pripažintas socialinis elitas. Jeigu blaivybės iniciatyva iš tikrųjų būtųėjusi vien iš liaudies, tai civilinė administracija, be abejo, blaivybės sąjūdį būtų apšaukusi maištu. Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimovas dėl kunigų vadovavimo neabejojo, bet pripažino ir didelį liaudies vaidmenį būgštaudamas, kad per didelis civilinės administracijos kišimasis gali sukelti nepageidaujamą jos atoveiksmį. Todėl sąjūdį tramdyti V. Nazimovas manė per dvasininkus ir jų vadovus. Kaip minėjome, vietoj kunigų blaivybės iniciatoriais vadindamas liaudį, Valančius darė diplomatinį manevrą, norėdamas apsaugoti save ir kitus kunigus nuo individualios atsakomybės.

²³¹ E. Römerio dienoraštis 1859 III 15 įrašas, MAB, f. 138, b. 1778, l. 47.

²³² M. Brensztejn, Bractwa trzeźwości na Litwie..., p. 24.

²³³ V. Nazimovo 1858 XII 31 raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 24.

²³⁴ M. Valančiaus 1859 II 14 raštas Vilniaus generalgubernatoriui, ten pat. l. 157; K. Gieczys, Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864, p. 167.

²³⁵ J. S. Dovydaičio 1859 XI 29 „Memorandumas apie dvarininkų skundus prieš dvasininkus“, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 70, l. 180; tas pats memorandumas, bet su 1859 XI 26 data, publikuotas J. S. Dovydaitis, Šiaulėniškis Senelis, p. 176–177.

Tačiau vyskupo Valančiaus akcija ir blaivybės sąjūdis visiškai neįsivaizduojami be valstiečių dalyvavimo. Juk blaivybė visų pirma buvo „skirta“ valstiečiams. Ieškant blaivybės priežasčių ir norint suprasti viso sąjūdžio sėkmę, atsakymo reikia ieškoti valstiečių bendruomenės gyvenime. Nebeminėdami tos įtakos, kurią padarė popiežius ir Vakarų bei Vidurio Europos blaivybės sąjūdžiai, Valančius ir jo padėjėjai kunigai ėmėsi blaivybės kaip ganytojiškos akcijos, kurios reikėjo valstiečių girtavimui – moralinės-religinės, visuomeninės-materialinės ir fizinės degradacijos reiškiniui pašalinti.

K. Gečys, rašydamas apie išplitusį ligi blaivybės sąjūdžio girtavimą, nurodė šias jį skatinusias priežastis: degtinės gausumą ir pigumą, karčemų išplitimą kaimuose, pakelėse ir miesteliuose, smuklininkų žydų pastangas padidinti savo pajamas, parduodant kuo daugiau degtinės, dvarininkų propinacijos teisę (dvarininkas ir smuklininkas tapo degtinės girdymo „broliai“). Be šių pagrindinių priežasčių, išvardijo tokias kaip sunkios ekonominės sąlygos, laisvę varžanti ir kiekvieną iniciatyvą žlugdanti baudžiava, žmonių tamsumas ir elementaraus supratimo apie savo nedalią trūkumas²³⁶.

Pati blaivybė, kaip galima suprasti iš K. Gečio studijos, buvo Valančiaus ir jo vadovaujamų kunigų blaivybės akcija ir valstiečių noras atsisakyti moralinių ir materialinių girtavimo padarinių.

E. Aleksandravičius blaivybės priežasčių pirmiausia ieškojo bendriausiuose baudžiavos irimo ir rinkos ekonomikos procesuose. Anot jo, „valstiečių siekimas negerti degtinės (bent sąlygų tokiems norams atsiradimas) sutapo su žemvaldžių ir dvaro pramonininkų siekimu keisti savo biznio pobūdį. Gerti valstiečiui darėsi tiek pat nenaudinga, kaip dvarininkui nenaudinga netoliaregiškai gaminti degtinę“²³⁷. Iš tikrųjų blaivybės sąjūdis prasidėjo vos pusmečiui praėjus po garsiojo caro Aleksandro II reskripto Vilniaus generalgubernatoriui V. Nazimovui dėl gubernijų bajorų komitetų įsteigimo baudžiavos panaikinimui ir valstiečių reformai parengti. Nors pasirengimas šiai reformai ypač nuo valstiečių buvo slepiamas, tačiau gandai apie greitą baudžiavos panaikinimą sklandė plačiai. Tuo pačiu metu lietuvių tautinio atgimimo žadintojai rūpinosi ugdyti valstiečių ūkininkų iniciatyvą, jiems leido ūkiškų patarimų literatūrą. Nereikėtų pamiršti, jog valstybiniai valstiečiai po valstybės turtų ministro Piotro Kiselio reformos buvo atleisti nuo sunkiausių baudžiavinių prievolių, jie mokėjo činšą ir turėjo rūpintis savo ūkio našumu.

E. Aleksandravičius, kaip mums atrodo, gana teisingai priskirdamas antifeodalinio pobūdžio judėjimams. Anot jo, „valstiečių blaivėjimo ir pilietėjimo tendencijos sutapo“. Naujo valstiečių socialinio ir pilietinio statuso perspektyva aktyvinusi Bažnyčios, vadinas, vyskupo Valančiaus ir kunigų, liaudinę orientaciją: „Vyskupas pats rodė pavyzdį, gindamas valstiečius nuo įsisiautėjusių ir katalikiškai moralei nusikalstančių dvarininkų.“²³⁸ Dvasininkų sukeltas blaivybės judėjimas vedęs prie valstiečių įsijungimo į 1863 m. sukilimą, nors tuo galėtume ir abejoti, jei turėtume galvoje tiesioginės raidos liniją. Tiesa, vėliau, 1864 m., Kauno gubernatorius N. Muravjovas tikrai padaręs „atradimą“: „Slaptai ištyrus, pasirodė, kad pasiruošimas maištui prasidėjo 1860 m., ėmus skelbti blaivybę, kai kunigai prastuomenę saikdino ir įrašinėjo į broliją; šitaip kunigai siekė suklaidinti valstiečius ir patirti, ar jie pasiduoda savo dvasininkų įtakai.“²³⁹ Tačiau šį „atradimą“ reikėtų suprasti kaip desperacijos išraišką, civilinei administracijai patyrus pralaimėjimą kovoje dėl įtakos liaudžiai. Didžiausiais kaltininkais dėl 1863 m. sukilimo, kuriame gausiai dalyvavo valstiečiai, oficialiai imti laikyti kunigai (ir pats vyskupas Valančius) ir bajorai.

Kunigų, kaip politinių priešų, įvaizdį rusų vyriausybė kūrė jau keletą dešimtmečių. Dar 1859 m. pradžioje vidaus reikalų ministras S. Lanskojus ragino Valančių ir kitus kunigus pažaboti, nes blaivybės

²³⁶ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 4–6.

²³⁷ A. Aleksandravičius, *Blaivybė Lietuvoje XIX amžiuje*, p. 57–58.

²³⁸ *Ten pat*, p. 58–59.

²³⁹ N. Muravjovo 1864 VIII 1 raštas Vilniaus generalgubernatoriui M. Muravjovui, *LVIA*, f. 378, PS, 1863 m., b. 564, l. 39–40.

sąjūdis reikšmingas ne tik finansiniu, bet ir politiniu požiūriu²⁴⁰. Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimovas 1860 m. pripažino, kad blaivybės priešai ėmė įtikinėti, jog blaivybė yra pradžia politinio judėjimo, kuris siekia ardyti valstybės finansus²⁴¹. Blaivybė kertanti smūgį valstybės finansams todėl, kad į sąjūdį įsitraukė „prastuomenės klasė“, „žemutinės klasės žmonės“²⁴². Rusų administracijai nedavė ramybės rūpestis, kad valstiečių socialinis aktyvumas pastebimai stiprėjo. Valstiečiai virto visuomeninio sąjūdžio subjektu, svarbiausia blaivybės sąjūdžio jėga, kurią pažadino Valančius ir jo vadovaujami kunigai. Šia prasme ryšys tarp blaivybės išjudintų valstiečių aktyvumo, kurio taip bijojo civilinė administracija, ir 1863 m. sukilimo yra neabejotinas.

V. Kavolis taikliai pastebėjo, kad blaivybės sąjūdis Didžiosios Lietuvos lietuviams davė pirmąjį taikingą „masių mobilizacijos“ modelį (religinio turinio, tautinės formos, būtent ekskliuzyvų lietuvių kalbos jame vartojimą). Šalia įspūdingų kolektyvinių priesaikų ir didžiuliais tiražais leidžiamų brošiūrų, jame, „kaip ir visose masių mobilizacijose, būta ir moralinės prievartos, bendruomenei bandant įtikinti nepaklūstančius individus“²⁴³. Blaivybės idėjos ir jai pritariančios liaudies jungtis sudarė blaivybės sąjūdžio jėgą. Ne veltui Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimovas konstatavo, kad „blaivybės idėja smarkiai pasklido plačioje liaudyje“, ir tai „galima laikyti galutinai įvykusiu faktu“²⁴⁴.

Kuo toliau plėtojosi blaivybės sąjūdis, tuo labiau stiprėjo valstietiška jo generacija. Išsivaduojantys iš baudžiavos valstiečiai savo kaimų, seniūnijų ir valsčių sueigose priiminėjo nutarimus dėl girtuoklių tramdymo, trukdė civilinės administracijos pareigūnams diskredituoti blaivybę, dvarininkams ir smuklininkams neleisdavo vėl atkurti karčemų arba jas atidaryti sekmadieniais, šventadieniais, rašė prašymus Valančiui, jei vieni neįstengdavo įveikti blaivybės priešininkų. Įdomu tai, kad Vilniaus gubernijos valstiečiai patys, savo parapijos kunigų neraginami, ėjo į Žemaičių vyskupijos parapijų bažnyčias užsirašyti blaivininkais ir duoti reikiamą priesaiką.

Blaivybės sąjūdžio dalyviai valstiečiai ėmė kurti simbolius, materialinėmis priemonėmis išreiškiančius jiems brangias idėjas. Šie blaivybės meilės ir pagarbos simboliai įamžino jų statytojus, juos heroizavo kaip dvasinio atgimimo, kaip istorinių įvykių dalyvius. Valstiečiai laikė didele garbe savo trobos švariojoje patalpoje, vadintoje seklyčia, arba kamara, pasikabinti blaivybės patentą – pažymėjimą. Plačiai paplito liaudiški medžio raižiniai blaivybės atminimui su tikėjimo simboliais, Sopulingosios Dievo Motinos paveikslu ir laimingos blaivininko mirties bei pragaro vertos girtuoklio žūties vaizdais. Paminklus imta statyti įkopus į penktuosius blaivybės sąjūdžio metus. Kaip žinome, įspūdingiausias toks paminklas stovi Skapiškyje, kelių iš miestelio į Kupiškį ir Salas sankryžoje. Tai aukšta tribriaunė koplyčia, sumūryta iš tašytų akmenų ir plytų su barokinės formos stogu ir kryžiumi. Aplink koplyčią po pat karnizu įmūryti degtinės buteliai, kurių kyšo tik dugnai. Pačiame paminkle pažymėta pastatymo data – 1862 m. Kaip rodė senasis įrašas paminkle, jį statė Andriejus Vinclovas (Venclavas), kuris buvęs grafų Šuazelių Mirabelėlio palivarko viršaitis (staršina)²⁴⁵. Toji žemė, kurioje stovi šis paminklas, tikrai priklausė minėtam palivarkui, šalia stovėjo jo „kontora“ ir ūkiniai pastatai. Tai tie patys Šuazeliai, kurių valda buvo ir Valančiaus gimtieji Nasrėnai. Matyt, A. Vinclovo sumanymą bus parėmus ir palivarkas. Beje, šis valstietis su kitais skapiškėnais pasirašė 1861 m. vasario 18 d. „protesto“ laišką Valančiui, kai bažnyčioje išklausė jo peikiantį už girtavimą ganytojišką laišką. Šį tvirtą ūkininką Valančius palankiai mini savo *Palangos Juzėje*.

²⁴⁰ S. Lanskojaus ir Kitatikų dvasinių reikalų departamento direktoriaus E. Siverso 1859 III 8 raštas V. Nazimovui, LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 228–229.

²⁴¹ Vilniaus generalgubernatoriaus memorandumas, LVIA, f. 378, BS, 1860 m., b. 843, l. 7.

²⁴² S. Chominskio 1858 XI 6 ir 1859 III 10 raštai V. Nazimovui, LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 546, d. 1, l. 10, 201.

²⁴³ V. Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius, 1994, p. 446.

²⁴⁴ V. Nazimovo 1860 VIII 20 raštas finansų ministrui, LVIA, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 2, l. 158.

²⁴⁵ Žaltys (J. Biliūnas ?), Kupiškės parakvijoje, *Varpas*, 1901, Nr. 7, p. 76.

1944 m. pabaigoje sovietinės valdžios pastangomis paminklas buvo nugriautas. 1990 m. skapiškėnai jį vėl atstatė.

Tikras konfliktas su civiline administracija kilo, kai 1862 m. rugpjūčio mėnesį valstybiniai valstiečiai prie įvažiavimų į Anykščius pastatė tris kryžius su užrašu „Paminklas trezwastes nust[oj]ima gierima arielkos 1858 ir wino 1862 metuose“. Vieną šventadienį su procesija, gausiai susibūrus žmonėms, kunigas juos pašventino²⁴⁶. Toks didelis liaudies dalyvavimas sukėlė rusų administracijai nerimą. Įsikišo Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimovas, reikalaujamas Valančiaus pasiaiškinti, kas davė leidimą šiuos kryžius statyti. Mat tokių leidimų reikalavo vienas 1845 m. Peterburgo Romos katalikų dvasinės kolegijos nurodymas, bet faktiškai civilinė administracija ligi tol juo nesidomėjo. Valančius V. Nazimovui atsakė spalio 27 d., tvirtindamas, kad liaudis iš seno turi pagirtiną paprotį statyti kryžius bei koplytėles prie kelių ir savo namų. V. Nazimovas Valančiaus raštą persiuntė vidaus reikalų ministru. Pastarasis Valančiui davė nurodymą, kad būtų laikomasi leidimų sistemos, kuri galinti pašalinti piktnaudžiavimus, riaušes ir prietrus²⁴⁷.

Rūpinimasis leisti laikraštį

Neatskiriama blaivybės sąjūdžio funkcija tapo kultūrinis liaudies ugdymas. Šiam reikalui manyta taip pat leisti pirmąjį lietuvišką laikraštį Didžiojoje Lietuvoje.

Laikraščio idėja sklandė jau ne vienerius metus ligi blaivybės sąjūdžio pradžios. Vos įžengęs į vyskupo katedrą, Valančius ieškojo būdų, kaip gauti vyriausybės leidimą periodiniam leidiniui, matyt, laikraščiui. Mintimis per laiškus dalijosi su arkivyskupu metropolitu I. Holovinskiu. Šis 1852 m. pradžioje patarė: „Teprašyk, kad periodinis leidinys, leidžiamas latvių (lietuvių k. – V. M.) kalba liaudžiai, galėtų būti kaip „Kurjer Litewski“, – be šios sąlygos tavo skundas (prašymas? – V. M.) nedaug laimės.“ Toliau įspėjo, kad saugotųsi užsiminti apie dvikalbius spaudinius²⁴⁸. Mat pusiau oficialus Vilniaus laikraštis *Kurjer Wileński* nuo 1840 m. ėjo lenkų ir rusų kalbomis, tuomet jis gavo šį naująjį pavadinimą vietoje *Kurjer Litewski* (I. Holovinskis nežinojo senąjį pavadinimą). Ar Valančius prašymą dėl laikraščio leidimo įteikė, neaišku. Kaip jau minėta, tuo pačiu metu prasidėjo pirmieji skundai prieš Valančių. Viename anoniminiame skunde, rašytame galbūt Žemaičių kunigų seminarijos mokytojo F. Klevensio, Valančiui inkrimuojamas rūpinimasis žemaičių literatūros raida, S. Daukanto *Būdo* (autorius pavardės skundikas nežinojo) toleravimu ir L. Ivinskio kalendoriaus platinimu. Šį kalendorių Valančius šimtais išdalijęs parapijoms. Kalendorius ypač kenksmingas esąs išspausdinta Lietuvos istorijos chronologija ir maskolio termino rusams vadinti vartojimu. Skundą tikrinęs Vilniaus generalgubernatoriaus ypatingų įpareigojimų valdininkas Emilijus de Robertis raminosi, kad paminėtieji leidiniai yra civilinės cenzūros aprobuoti²⁴⁹.

L. Ivinskio kalendorius Valančius, matyt, laikė bent iš dalies atliekančius periodinio leidinio, skirto lietuvių liaudžiai, funkcijas. Be to, pats L. Ivinskis, aiškiai su Valančiaus pritarimu, ėmė rūpintis leisti savitrašį *Aitvaras*. Šis turėjo pradėti eiti nuo 1857 m. sausio 1 d. Kaip rodo *Aitvaro* programa ir L. Ivinskio laišakai Adomui Zavadskiui, kurio spaustuvė turėjo spausdinti laikraštį, leidinys buvo skiriamas kaimo žmonėms, numatyta skelbti rusų administracijos įsakymus valstiečiams ūkininkams, tautosaką, istorijos ir geografijos aprašymus, duoti žemdirbystės, gyvulininkystės, sodininkystės ir girininkystės, amatų ir verslo, meteorologijos žinių, medicinos ir veterinarijos patarimų. Visas svarbiausias L. Ivinskio pastangas dėl *Aitvaro* leidimo yra išsamiai aprašiusi Danutė Petkevičiūtė²⁵⁰, todėl detaliau norėtume

²⁴⁶ K. Misius, Vyskupo M. Valančiaus santykiai su valdžia (1850–1864 m. Varnių laikotarpis), *Žemaičių praeitis*, Vilnius, 1996, t. 4, p. 97.

²⁴⁷ K. Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, p. 101; vidaus reikalų ministro ir Kitatikių dvasinių reikalų departamento direktoriaus 1862 XII 18 raštas M. Valančiui, *LVA*, f. 1671, ap. 4, b. 112, l. 1–3.

²⁴⁸ I. Holovinskio [1852] I 31 laiškas M. Valančiui, *LVA*, f. 1135, ap. 20, b. 336, l. 61.

²⁴⁹ Minėtasis skundas be datos, *LVA*, f. 378, PS, 1852 m., b. 37, l. 12–14; E. de Roberčio 1852 III 28 pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, *ten pat*, l. 4–10.

²⁵⁰ D. Petkevičiūtė, *Laurynas Ivinskis*, Vilnius, 1988, p. 44, 114–118. „Aitvaro“ programos rankraštis lietuvių ir rusų k. (matyt, skirtas rusų administracijai pateikti) yra ir tarp M. Valančiaus kanceliarijos dokumentų (KAK, b. 13, l. 741–742).

sustoti tik prie Valančiaus vaidmens. Viename savo laiške A. Zavadskiui L. Ivinskis sakosi jau renkęs laikraščio prenumeratą ir tam reikalui esąs paruošęs laiškus Žemaičių vyskupijos parapijoms²⁵¹. Laiškams išsiuntinėti turėjo būti pasinaudota vyskupo kanceliarija ir tarnybiniu paštu. Laikraščio programą parengė žemaičių ir lenkų kalbomis ir A. Zavadskio prašė išspausdinti 500 ir 3000 egzempliorių tiražu atitinkamai. Programą numatė platinti taip, kaip ir paties vyskupo ganytojiškus laiškus. Iš pradžių išsiuntinėti dekanams, dekanai turėjo išdalyti klebonams, o šie iš sakyklų supažindinti žmones su laikraščio sumanymu, raginti jį užsisakyti, ir paskui rinkti prenumeratą²⁵². Paruošęs šių reklaminių leidinių rankraščius, L. Ivinskis juos pristatė Valančiaus sekretoriui O. Praniauskui, prašė išsirūpinti vyskupo aprobatą ir išsiųsti J. Zavadskio spaustuvei. Anot L. Ivinskio, „jei yra Ganytojas namie, tai vardan svetingumo maldauju, kad kanceliarijoje ilgiau neužsigulėtų kaip vieną ar dvi dienas“. O. Praniauskas šiame laiške kaip pastabą ar rezoliuciją užrašė: „Vyskupas neaprobuoja, bet pasirašo dvasinę cenzūrą, kurios čia nereikia.“²⁵³ Greit L. Ivinskis suprato, kad laikraščio leisti be atskiro vyriausybės leidimo neįmanoma, nes cenzūros komitetas tokių leidinių rankraščių neima nė į rankas. Viltis išleisti lietuvišką laikraštį pamažu išblėso.

Prasidėjus blaivybės sąjūdžiui, laikraščio leidimu rimtai susirūpino pats vyskupas Valančius. 1859 m. vasario 21 d. jis vidaus reikalų ministrui pasiuntė šio turinio raštą: „Be abejo, Jūsų aukštajai prakilnybei yra žinoma, kad Kauno gubernijos valstiečiai visiškai atsisakė vartoti stipriuosius gėrimus. Liaudžiai, išsilaisvinusieji iš girtuoklystės – labiausia žeminančio geidulio reikalinga tokia dorinė įtaka, kuri galėtų palaikyti susiturėjimą ir suteiktų vietoje ankstesnių pražūtingų smagumų kilnesnius, maitinančius protą ir širdį. Rusų tauta ir latviai turi savo laikraščius bei įvairios rūšies periodiškai leidžiamas brošiūras, patenkinančias jų poreikius, bet žemaičiai ir lietuviai, taip pat sudarantys maloningojo Valdovo Imperatoriaus ištikimų valdinių dalį, iki šiol be tokio leidinio, per kurį galėtų naudotis pagal savo padėtį švietimo vaisiais.“ Valančius prašė: „Mano tiesioginėje priežiūroje įsteigti redakciją brošiūrėlės, lyg laikraščelio, kurio vienintelė paskirtis, kaip iš pridėtos programos Jūsų aukštoji prakilnybe, teiksėtės matyti, būtų skleisti naudingas, daugiausia dorines ir kaimiečių būvį liečiančias žinias.“ Baigiant dar prašoma, kad „spausdinant brošiūrėlės cenzūra būtų pavesta man pačiam. Šito nuolankiausiai prašau Jūsų, Maloningasis Pone, todėl, kad nelengva rasti cenzorių žemaičių kalbai, – ji yra žemutinio luomo kalba ir svetima mokslininkams, net vietiniams. Kai dėl vyriausybės pasitikėjimo, tai drįstu užtikrinti Jūsų aukštajai prakilnybei, kad jo laikysiuos šventai“.

Laikraščio redaktoriumi Valančius kvietėsi literatą Mikalojų Akelaitį; tai matyti iš jo parašo pridėtoje *Pakeleivingo* programoje. Pastaroji numatė, kad laikraštis eis „žemaičių, arba lietuvių, kalba“, kartą per savaitę vieno spaudos lanko dydžio²⁵⁴.

Lygia greta panašaus turinio prašymą Valančius parašė ir Vilniaus generalgubernatoriui V. Nazimovui²⁵⁵. Kone po mėnesio pastarojo nuomonės atsiklausė ir vidaus reikalų ministras²⁵⁶. Tačiau tuo metu ministerija jau turėjo savo nuomonę, kažkuris aukštas pareigūnas ant Valančiaus prašymo užrašė, kad „gana pageidautina būtų duoti liaudžiai panašaus dorinio ir protinio maisto“, tačiau esą nenaudinga šį leidinį patikėti prašytojui, nes galį būti padaryta žalos viešpataujančiai stačiatikių religijai ir, be to, neparanku esą vyskupą padaryti cenzoriumi, kuriam prasižengus tektų uždėti nelengvas įstatymo numatytas nuobaudas. Rodos, pats V. Nazimovas gautajame vidaus reikalų ministro rašte pažymėjo:

²⁵¹ L. Ivinskio 1856 VIII 14 laiškas A. Zavadskiui, *MAB*, f. 7, b. 647, l. 64 (originalas); L. Ivinskis, *Raštai*, p. 457 (vertimas į lietuvių k.).

²⁵² L. Ivinskio 1856 VIII 31 laiškas A. Zavadskiui, *MAB*, f. 7, b. 647, l. 66 (originalas); L. Ivinskis, *Raštai*, p. 458–459 (vertimas į lietuvių k.).

²⁵³ L. Ivinskio 1856 IX 1 laiškas O. Praniauskui ir pastarojo pastaba. *MAB*, f. 7, b. 647, l. 68 (originalas); L. Ivinskis, *Raštai*, p. 473–474 (vertimas į lietuvių k.).

²⁵⁴ Minėtasis M. Valančiaus raštas ir prie jo pridėtoji *Pakeleivingo* programa; *RVIA*, f. 821, ap. 125, b. 335, l. 1–3.

²⁵⁵ M. Valančiaus 1859 III 7 prašymas V. Nazimovui ir *Pakeleivingo* programa, *LVIA*, f. 378, BS, 1858 m., b. 946, d. 1, l. 395–397; *KAK*, b. 13, l. 739–740.

²⁵⁶ Vidaus reikalų ministro 1859 IV 8 raštas V. Nazimovui, *ten pat*, l. 391.

„Atsakyti, kad nepatogu pažeisti cenzūros taisyklės, ypač todėl, kad ir steigiant blaivybės broliją Volončevskis prasilenkė su teisėta tvarka: neišsirūpino, kaip reikėjo, vyriausybės leidimo, bet pradėjo jos veiklą savo potvarkiais.“ Iš pradžių atsakyme manyta dar akcentuoti, kad Valančius prasižengė įstatymams, išleisdamas blaivybės brolijos nuostatus, bet paskui V. Nazimovas persigalvojo ir sustojo vien prie to, kad tokie laikraščiai kaip *Pakeleivingas* priklauso bendrosios civilinės cenzūros kompetencijai²⁵⁷. Vidaus reikalų ministras V. Nazimovui pranešė, kad Valančiaus prašymas paliktas be pasekmių²⁵⁸. Atsakymo pačiam Valančiui ministerija nedavė, tai, matyt, atliko V. Nazimovas.

Kol šis atsakymas „sirpo“ rusų administracijos įstaigose, Valančius ir Akelaitis per pažįstamus neviešai sekė prašymo eigą, bandė ją pakreipti naudinga sau linkme. Apskritai *Pakeleivingu* rūpinosi visas lietuvių tautinė kultūra suinteresuotų inteligentų būrelis²⁵⁹. Tarp jų buvo ir S. Daukantas. Dar prieš pat paduodant prašymą Liaudies švietimo ministerijos valdininkas Napoleonas Praniauskas (konsistorijos sekretoriaus Otono Praniausko brolis) 1857 m. vasario 14 d. Valančiui rašė: „Ponas Simonas Daukantas man rašo iš Svirlaukio, jog, Šviesiausias Kunige Ganytojau, norėdamas įsteigti periodinį laikraštį žemaičių kalba, skirtą žemdirbystei bei kaimo verslams, manai paduoti prašymą vidaus reikalų ministrui dėl laikraščio leidimo, todėl jis prašo, kad aš Tamstai praneščiau, kaip šį reikalą tvarkyti.“²⁶⁰ Rodos, kovo viduryje Valančius jam atsakė: „<...> aš kreipiausi į p. vidaus reikalų ministrą, o p. generalgubernatorių Nazimovą prašiau paremti šį interesą, prašyčiau ir Tamstą tuo rūpintis, – jei pavyks jį įgyvendinti, užsitarnausi didelę savo tėvynainių padėką.“²⁶¹

Prie Valančiaus prašymo, kaip matėme, rusų administracija prikibo formaliai, iškelddama vien nesuderinamus su cenzūros nuostatais dalykus. Cenzūros teisių reikalavimu Valančius lyg tęsė tas pastangas išsivaduoti iš valdinės cenzūros varžtų, kurias jis prieš keletą metų jau buvo pradėjęs dėl visų katalikiškų lietuviškų knygų ir smulkesnių leidinių išlaisvinimo iš ekskunigo šventiko A. Petkevičiaus ir panašių cenzorių priežiūros. Tačiau prašyme dėl *Pakeleivingo* svarbiausias dalykas buvo pats laikraščio įkūrimas, rusų administracijos leidimas. Nors vidaus reikalų ministras bei V. Nazimovas deklaravo liaudies laikraščio naudingumą, tačiau aiškiai parodė savo neigiamą nusistatymą atiduoti tokį leidinį katalikų vyskupui.

Užsimindama apie laikraščio programą, Vidaus reikalų ministerija paminėjo vien dėmesio vertą „dorinio ir protinio maisto“ turinį. Iš tikrųjų *Pakeleivingo* programa siekė kur kas platesnių tikslų. Jos pirmasis punktas dėstomas taip: „Religija, dora ir įstatymų nagrinėjimas. Šiame skyriuje bus apie žmogaus prievoles Dievui, artimui ir sau pačiam; ištraukos iš Senojo ir Naujojo Testamento su trumpais paaiškinimais; himnai, giesmės (religinė poezija); vyriausybės nuostatai ir potvarkiai, liečių valstiečius.“ Tad šis skyrius numatė, kad laikraštis rūpinsis engiamo katalikų tikėjimo reikalais ir skelbs oficialiuosius vyriausybės įsakus, potvarkius. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad po valstybinių valstiečių reformos, po baudžiavos panaikinimo Užnemunėje, ruošiantis paleisti iš baudžiavos Kauno ir Vilniaus gubernijų privačių dvarų valstiečius, atsirado reikalas leisti įstatymus ir potvarkius tiesiogiai valstiečiams, įtraukiamiems į oficialų visuomeninį gyvenimą.

Pakeleivingas numatė rūpintis išsivaduojančių ir į prekybą gamybą einančių valstiečių ūkiu ir buitimi. Programos antrasis punktas skelbė: „Gamtos mokslai ir pramonė. Čia pateikiamos elementarios gamtos mokslo žinios, siekiant išnaikinti prietarus, niektikus, užkeikimus, lydinčius paprastą liaudį. Čia kalbama apie agronomines priemones, ūkio sutvarkymą, vienu žodžiu, visa tai, kas liečia kaimiečių namų buities pagerinimą.“ Čia matome, kad užsibrėžta tęsti L. Ivinskio kalendorių plėtojamą ekonominio švietimo

²⁵⁷ V. Nazimovo 1859 V 30 raštas vidaus reikalų ministrui, *RVIA*, f. 821, ap. 125, b. 335, l. 5.

²⁵⁸ Vidaus reikalų ministro 1859 VI 24 raštas V. Nazimovui, *LVIA*, f. 378, PS, 1859 m., b. 31, l. 6.

²⁵⁹ Plačiau apie tai žr. V. Merkys, Pastangos leisti Liaudies biblioteką ir laikraštį „Pakeleivingas“ (1858–1859 m.), *Knygotyra*, Vilnius, 1983, t. 9(16), sąs. 1, p. 29–35.

²⁶⁰ J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 7/8, p. 508 (laiško publikacija).

²⁶¹ *Ten pat*, p. 509 (laiško publikacija).

darbą ir *Aitvaro* laikraščio sumanymus. Kitu sluoksniu išsiskiria švietėjiška Valančiaus nuostata prieš gajus burtus bei prietarus, prieš kuriuos jis sakė pamokslą dar būdamas Mozyriuje.

Kiti du *Pakeleivingo* programos punktai išdėstyti trumpiausiai, nors jų reikšmė tautiniam atgimimui svarbiausia. Jie, beje, taip pat papildomai atskleidžia blaivybės sąjūdžio (jam *Pakeleivingas* ir yra skirtas) bei tautinio atgimimo sąsajas ir net jų abiejų vienovę. Trečiajame punkte rašoma: „Šis skyrius skelbs geografijos ir istorijos, ypač tėvynės, žinias.“ Istorija, kaip žinome, tautinės sąmonės pabudimui suvaidino didelį vaidmenį, to siekė ir *Pakeleivingas*, pratęsdamas *Žemaičių vyskupystės* tradiciją. Ketvirtajame punkte sakoma: „Liaudies literatūra: liaudies dainos, pasakos, patarlės, mįslės.“ Tautosaka, kaip ir visų kitų tautų atgimimo praktikoje, turėjo užpildyti grožinės literatūros spragą, pademonstruoti liaudies kultūros indėlį į visą tautos kultūrą.

Apskritai laikraštis *Pakeleivingas* išryškina plačius Valančiaus visuomeninius užmojus, kylančius blaivybės sąjūdžio metu ir iš paties sąjūdžio. Ir vienu, ir kitu atveju liaudį, valstiečius siekiama išugdyti kaip aktyvius ir kultūringus visuomenės narius.

Oficialūs civilinės administracijos motyvai, kodėl laikraščio *Pakeleivingas* neleidžiama steigti, tebuvo tik „pirmam planui“, tik viešam atsikalbėjimui. Krašto politinė padėtis neleido tikėtis lietuviško laikraščio bet kokių atveju, nebent jį būtų įsteigusi valdžios žinyba. Mat 1834 m. caro nurodymu periodiniai leidiniai liaudžiai galį be reikalo išjudinti paprastus žmones ir todėl esą nenaudingi. Apskritai Vakarų gubernijose galėjo eiti vien valdiniai ar pusiau valdiniai periodiniai leidiniai. Čia nebeliko net nė vieno lenkiško laikraščio ar žurnalo, išskyrus dvikalbį pusiau oficiozą *Vilenskij vestnik – Kurjer Wileński*. Konkrečiu atveju, draudžiant leisti *Pakeleivinqą*, siekta slopinti ne tik vyskupo Valančiaus visuomeninę įtaką, bet ir lietuvių liaudies vartimą tauta.

Blaivybės brolijos uždraudimas

Ligi pat 1863 m. sukilimo pabaigos rusų administracija blaivybės sąjūdį vis dar toleravo. Pagrindinės priežastys, kaip mums atrodo, buvo siekimas turėti platesnę socialinę atramą neklusniame krašte. Per blaivybės sąjūdį išaugęs valstiečių visuomeninis aktyvumas neatrodė itin grėsmingas, nes ir baudžios panaikinimas bei valstiečių reforma turėjo tikslą šiuos kaimo gyventojus, dvarininkų ar valstybės nuosavus žmones, pakylėti, kad ir labai ribotai, ligi luominės visuomenės statuso. Be to, blaivininkų valstiečių interesų susidūrimas su dvarininkais, propinacijos teisės naudotojais, rusų administracijai, kaip rodo šaltiniai, nekėlė jokio susirūpinimo. Matyt, „lenkų“ dvarininkų ekonominės galios silpnėjimas šiame krašte Rusijos vyriausybei buvo pageidaujamas dalykas. Ir pagaliau atviras civilinės administracijos susidūrimas su įtakingu Žemaičių vyskupu ir dvasininkija, blaivybės sąjūdžio organizatoriais, galėjo sutrikdyti visuomenės ramybės balansą, itin svarbų didžiųjų reformų ruošimo ir vykdymo metu. Ne veltui Valančius 1862 m. akcentavo, kad blaivybė – vienintelis ramybės ir sėkmingos reformos eigos garantas. Be to, vyriausybė tikėjosi, jog išdo nuostoliai tik laikini, kai bus reformuota akcizo sistema, pajamos vėl padidės. Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimovas manė, kad kėsintis į blaivybės sąjūdį pakenktų tarptautiniam politiniam vyriausybės prestižui, nes sukeltų „visuotinį pasipiktinimą ir papeikimą“, užsienio spauda išpūstų kritiką²⁶².

Rusijos vyriausybė, atsitokėjusi po 1863 m. sukilimo numalšinimo ir nurimusi dėl grėsusios Vakarų valstybių intervencijos, pasuko brutalių priemonių kursu krašto „opozicijai“ likviduoti. Kaip jau minėta, blaivybės sąjūdis, Kauno gubernatoriaus manymu, taip pat veiksmingai prisidėjęs prie sukilimo paruošimo. Be to, politinių bylų tardymo komisija irgi teigė, kad vyskupas Valančius, reikšdamas „klastingą paklusnumą“, pasinaudojęs V. Nazimovo neryžtingumu, kuris, „matyt, norėdamas išvengti

²⁶² V. Nazimovo 1860 m. „Memorandumas apie akcizo atpirkimo žlugimo Kauno gubernijoje priežastis“, LVIA, f. 378, BS, 1860 m., b. 843, l. 8.

liaudies pasipriešinimo“, apie blaivybės sąjūdį vien medžiagą rinkęs²⁶³. Laikinasis Vilniaus lauko auditoriatas inkriminavo tai, kad Valančius pasireiškė kaip uoliausias blaivybės šalininkas²⁶⁴.

Susidarius šiai valdinei nuomonei, dokumentais reiškiamai 1864–1865 m. ir vėliau, Vilniaus generalgubernatorius M. Muravjovas 1864 m. balandžio 18 d. pasirašė aplinkrašį Kauno gubernatoriui N. Muravjovui ir karinių įgulų vadams generolams majorams Kovalevskiui, Pachomovui ir baronui Jegorui Maideliui. Jame sakoma, kad katalikų dvasininkai, siekdami plėsti savo įtaką, vėl ėmė kurti blaivybės brolijas. Jos griežtai uždraudžiamos, kaltininkai baudžiami 100–200 rb bauda. Be to, jie turi būti pristatomi M. Muravjovui, kad šis, krašte esant karo padėčiai, patrauktų teismo atsakomybėn. Be to, reikia pranešti apie dvasininkų vyresnius, kurie nesiėmė reikiamos blaivybės platintojų priežiūros²⁶⁵.

Tą pačią dieną M. Muravjovas pasiuntė Valančiui raštą, kuris savo turiniu iš esmės nesiskiria nuo aplinkraščio generolams, tačiau blaivybės brolijų „kenksmingumo“ motyvacija platesnė ir stipriau politizuota. Konkrečiai tvirtinama, kad blaivybės brolijas platiną kunigai kaimo vietovėse, ir jis, M. Muravjovas, apie tai gavęs žinių. Dar 1858 m. vyriausybė įspėjusi vyskupą nesiimti neteisėto blaivybės skleidimo. Bet kurių draugijų, brolijų ir korporacijų steigimas be valdžios leidimo esąs draudžiamas įstatymais ir įgauna politinį pobūdį. Dabar, kai išaiškėję visos revoliucinės propagandos spyruoklės ir svarbiausi maišto kaltininkai, Valančius įpareigojamas neleisti blaivybės brolijų, nors ir koku pavadinimu jos dangstytųsi. Kaltininkai bus ne tik nubausti pinigais, bet ir perduoti karo teismui, atsakomybės neišvengs nė aplaidūs kaltųjų kunigų vadovai. Karo viršininkai jau gavę įsakymą griežtai stebėti visus katalikų dvasininkus²⁶⁶.

Vyskupas Valančius, norėdamas apsaugoti ir taip jau nukentėjusius kunigus, skubėjo pranešti apie naujas M. Muravjovo priemones prieš blaivybės sąjūdį. Savo gegužės 19 d. aplinkraštyje, išsiuntinėtam visiems dekanams (beje, jau rusų k.), rašė: „Siekdamas savo vadovaujamus dvasininkus apsaugoti nuo griežtų viršininkų bausmių ir prisitaikydamas prie p. Vyriausiojo viršininko nurodymo, prašau Jus, Šventasis Tėve, perspėti klebonus, filialistus ir vikarus, kad toliau priešindamiesi girtavimui nenaudotumėte jokių priešingų įstatymams būdų savo parapijiečiams nuo šios ydos sulaukyti ir neįrašintumėte į brolijos knygas, bet patikėtų ganomųjų moralę palaikytumėte vien švelniais evangeliškais pamokymais.“²⁶⁷

Valančius savo *Vaikų knygelėje*, *Palangos Juzėje* ir *Pasakojime Antano tretininko* ugdė skaitytojus blaivybės sąjūdžio dvasia, tęsė blaivybės akciją. Svarbus šiuo požiūriu ir paskutinis – 1867 m. kovo 8 d. – vyskupo ganytojiškas laiškas Balninkų parapijai, kuriuo ragino gerbti savo nusipelnusį kleboną (jis ėjo ir dekanu pareigas) ir kreipėsi į bažnytinės brolijos narius: „Brostvininkai* vyrai išmintingi, dėlei jūsų onoro** nelaikykite brostvoj pijokų – išmeskit juos iš draugystės savo.“²⁶⁸ Politinėje brošiūroje *Parspieimas apie šventą vierą* (1868 m.) kreipėsi į katalikus: „Sugrįžkite į pirmą blaivystę, o iš tiesų mielaširdingiausias Viešpats Dievas susimils ant mūsų.“²⁶⁹

²⁶³ Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos pirmininko generolo leitenanto Sergejaus Veselitskio pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, be datos, LVIA, f. 378, PS, 1863 m., b. 1785, l. 19–20.

²⁶⁴ Vilniaus karo apygardos Laikinojo lauko auditoriato 1865 X 23 kaltinamoji išvada, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1992, Nr. 3, p. 60.

²⁶⁵ M. Muravjovo aplinkraštis, LVIA, f. 378, PS, 1863 m., b. 1785, l. 36–37; šis aplinkraštis, siųstas generolui majorui Pachomovui (patvirtintas nuorašas), LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 632.

²⁶⁶ M. Muravjovo 1864 V 18 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 378, PS, 1863 m., b. 1785, l. 34–35; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 114–115.

²⁶⁷ M. Valančiaus aplinkraštis ir adresatų sąrašas, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 608; Tas pats aplinkraštis, siųstas Ukmergės dekanui, VUB, f. 207, b. 14, l. 19; M. Brensztejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie...*, p. 37–38.

* Brostvininkas – brostvos (brolybės, draugijos) narys. (Red.)

** Onoras – išdidumas. (Red.)

²⁶⁸ Laiško publikacija, P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 217.

²⁶⁹ M. Valančius, *Maskoliams katalikus persekiojant*, surinko ir paaiškino J. Tumas, Kaunas, 1929, p. 41.

M. Muravjovo aplinkraščių karo viršininkai ir policijos pareigūnai vykdė labai uoliai. Daugelis jų suprato, kad draudžiamos ne tik blaivybės brolijos, bet ir pati blaivybė. Gąsdino žmones, kad blaivininkai turės mokėti specialų mokestį išdui. Atiminėjo ir naikino visus blaivybės simbolius: paveikslus, medalėlius, kryželius. Kunigams neleido viešai nė žodžio prasitarti apie blaivybę, tuoj juos skundė aukštesniajai vadovybei ir dėjo baudas. Nukentėję prašė vyskupo Valančiaus užtarimo. Bene pirmosiomis aukomis tapo Papilio bažnyčios kunigas Vincentas Ulinskas ir Rokiškio klebonas Viktoras Rusteika, turėję sumokėti po 100 rb pabaudos²⁷⁰. Z. Sierakausko ir kun. A. Mackevičiaus sukilėlių mūšių su rusų kariuomene rajonas toliau buvo itin stropiai stebimas. Abiejų kunigų visa kaltė pasireiškė tuo, kad jie per pamokslus ragino negerti degtinės. Padėtį kaitino nauji Vilniaus generalgubernatoriaus (1867 m. balandžio 26 d.) ir po to išplatinti Kauno gubernatoriaus aplinkraščiai, kad karo viršininkai ir policija budriai sektų ir išaiškintų, kurie kunigai skelbia blaivybę.

Vyskupas Valančius bandė viešai priešintis, Kauno gubernatoriui 1867 m. spalio 17 d. rašė: „Paskutiniaisiais keleriais metais mano vyskupijoje žymiai ėmė apsireikšti per didelis vartojimas stiprių gėrimų. Prie to veda pasklidusi visur nuomonė, būk dvasiškijai uždrausta atkalbinėti žmones nuo tos nedorybės. Valstybės vyresnybė neleidžia tiktai steigti blaivybės brolijų. Tuo tarpu gausu žinių, jog žemesnieji valdininkai pavietuose neduoda ramybės kunigams dėlei to, jog jie kartais iš sakyklos draudžia žmones nuo girtybės. Toksai žemesniųjų valdininkų pasielgimas padrąsina neišmintingus žmones dar labiau gerti.“²⁷¹

Blaivybės sąjūdis pamažu geso. Veiviržėnų parapijiečiai vyskupui rašė, kad keletas žmonių mirė nuo girtavimo, „nors kas diena šauk mokytojai dvasiški iš ambonos*, visokiais spasabais** nor paratavot*** skęstančius pragare girtybės ir kitų necnatų****, nieko nebepamačija*****“²⁷². Visas Valančiaus kurtasis blaivybės sąjūdžio darbas ėjo perniek. Jis pats šitai pripažino savo politinėse brošiūrose *Parspieimas apej šventą vierą* (1868 m.) ir *Prajautimas* (1869 m.): „Užmiršę savo pažadus, pradėjote vėl gerti!“ arba: „Buvo Kauno gubernijoje įvesta blaivystė: maskoliai tą šventą dorybę išnaikino, pristatė karčemų, kuriose neakylai žmonės per nelaimę gert pradėjo.“²⁷³

Visi Valančiaus biografai yra vieningos nuomonės, kad blaivybės brolijas pakirto civilinės ir karinės valdžios represijos, kunigų ir paties vyskupo persekiojimas, apskritai fizinis ir dvasinis vietos gyventojų teroras. Matyt, reikėtų dar pridurti, jog šių brolijų kitos veikimo sąlygos taip pat pasikeitė ir dėl baudžiamos panaikinimo bei valstiečių reformos. Svarbiausias valstiečių rūpestis tapo gauti žemę nuosavybėn, nutraukti prievolinius santykius su dvaru. Šiame reformos procese rusų administracija dėjosi valstiečių interesų gynėja ir tuo pelnėsi tam tikrą palankumą. Katalikų kunigai, turėdami minėtais generalgubernatorių aplinkraščiais užrištas burnas, negalėjo prisitaikyti prie pakitusių socialinių sąlygų ir toliau sėkmingai vadovauti blaivybės sąjūdžiui. Valančiaus blaivystės pastatą sugriovė ne tik valdžios represijos, bet ir visuomeniniai pokyčiai.

[...]

²⁷⁰ Inflantų, Zarasų ir Dysnos apskričių karo viršininko 1864 VI 12 pranešimas M. Muravjovui, *LVIA*, f. 378, PS, 1863 m., b. 1785, l. 38; Zarasų aps. karo viršininko 1864 VII 14 raportas Vitebsko gub. 1 skyriaus karo viršininkui, *ten pat*, b. 564, l. 32.

²⁷¹ Cit. iš: A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 116.

* Ambona – sakykla. (Red.)

** Spasabai – būdai. (Red.)

*** Paratavoti – pagelbėti. Čia – išgelbėti. (Red.)

**** Necnata – nedorybė. (Red.)

***** Nebepamačija – nebepadedė. (Red.)

²⁷² Veiviržėnų parapijos įgaliotojo Juozapo Varnelio 1869 XI 28 prašymas M. Valančiui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 107, l. 731.

²⁷³ M. Valančius, *Maskoliams katalikus persekiojant*, p. 31, 41.

Pastangos plėtoti visuomeninę lietuvių kalbos reikšmę

Lietuvių kalbos reikšmę viešajame gyvenime objektyviai didino valstiečių, kaip gausiausio šios kalbos vartotojo, paleidimas iš baudžiamos, atskiro valstiečių luomo sudarymas ir jo įjungimas į visos luominės visuomenės sudėtį. Tokios valstybinės žemutinės administracijos įstaigos kaip valsčių valdybos, valsčių bei seniūnijų susirinkimai ir valsčiaus teismai be lietuvių kalbos apsieiti nebegalėjo, nors raštvedyboje griežtai laikėsi valstybinės rusų kalbos. Išaugus visuomeniniam lietuvių valstiečių statusui, naujai iškilo liaudies lietuvių kalbos santykis su prestižinėmis rusų ir lenkų kalbomis problema. Tiesa, savaiminį šio santykio kitimą politinėmis priemonėmis deformavo autokratinė Rusijos imperijos valdžia. Senąją Lietuvos bajorų „tautos“ kalbą – lenkų kalbą rusų administracija iš pradžių palaipsniui administracijos ir švietimo įstaigose keitė rusų kalba, o po 1863 m. sukilimo numalšinimo drastiškomis priemonėmis ją uždraudė visame viešajame gyvenime, iš dalies net ir bažnyčioje.

Vyskupas Valančius politinės prievartos netoleravo, tačiau suvokė natūralaus istorinio proceso fenomeną, kad negrįžtamai bajorų kalbos, kaip visos Lietuvos teritorijos etniškumo determinantės, vietą užima gyventojų daugumos – pilietėjančių valstiečių kalba. Matyt, vien šituo galima paaiškinti, kaip taikliai pastebėjo V. Trumpa, kad tuomet, kai „M. Muravjovas iš šaknų rové lenkystę Lietuvoje, Valančiui, turbūt, labai širdies neskaudėjo“²⁷⁴. V. Vanagas mano, kad tautinis Valančiaus nusistatymas buvo iš esmės lietuviškas, ne unijinis²⁷⁵. Tačiau iš seno prestižinei lenkų kalbai Valančius jokio priešiško nerodė nei ligi 1863 m. sukilimo, nei po jo. 1864 m. parašytoje ir vėliau slapta išleistoje *Vaikų knygelėje* lenkų kalbos mokymąsi laikė teigiamu dalyku, stiprinančiu vargano žmogaus padėtį visuomenėje, atveriančiu platesnį kultūrinį ir politinį akiratį. Pats Valančius, visiškai taip, kaip ir kiti pirmieji engiamųjų tautų sąjūdžio vadovai, savo asmeniniame gyvenime vartojo tą rašto kalbą, kurios išmoko mokykloje ir kuri vyravo tuometiniame kultūriniame gyvenime. Tad vyskupas savo privačius laiškus, užrašus rašė lenkų kalba. Net į lietuviškus laiškus atsakinėjo lenkiškai²⁷⁶.

M. Muravjovui ir apskritai rusų valdžiai Lietuvoje uždraudus lenkų kalbą, Valančius stengėsi, kad susidariusio vakuomo neužpildytų, kaip siekta, rusų kalba, bet į visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą iškiltų liaudinė lietuvių kalba.

Rūpesčiai dėl lietuviškų mokyklų

Valančius drauge su kitais dviem tikybos dėstyto valdinėse mokyklose ir Mažosios seminarijos steigimo projektais M. Muravjovui įteikė „Kauno gubernijos mokyklų, klebonų steigiamų prie bažnyčių, projektą“.

Nė vienas iš minėtų projektų nėra datuotas, todėl istorinėje literatūroje liko įvairių spėliojimų. Antai A. Alekna rašė, kad, pavyzdžiui, Mažosios seminarijos projektą radęs tarp 1871–1878 m. seminarijos dokumentų. Ir apskritai abejojo, ar jis buvo kokiais nors vyriausybės organizacijai įteiktas²⁷⁷. Iš esmės A. Alekno samprotavimus pakartojo ir P. Puzaras²⁷⁸.

J. Stakauskas neabejojo, kad šiuos projektus rašė Valančius ir juos įteikė M. Muravjovui 1863 m. pabaigoje, po rugsėjo 26–28 d., kai vyskupas lankėsi Vilniuje²⁷⁹. Istorikas Antanas Kulakauskas šiuos Valančiaus projektus datuoja 1864 m. pradžia, nes dėl jų M. Muravjovas vasario 28 d. nuomonės

²⁷⁴ V. Trumpa, Motiejus Valančius – mokyta ir išmintingas žemaitis, A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. XXIII.

²⁷⁵ V. Vanagas, Motiejus Valančius, M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 17.

²⁷⁶ V. Maciūnas, Andrius Ugianskis, *Židinys*, 1936, Nr. 5/6, p. 522.

²⁷⁷ A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 203.

²⁷⁸ P. Puzaras, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*, p. 69.

²⁷⁹ J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 4, p. 205.

paklausė Vilniaus švietimo apygardos globėjo²⁸⁰. Su A. Kulakausku galima sutikti, tačiau reikia atkreipti dėmesį į du papildomus dalykus. M. Muravjovui įteiktieji projektai neturi datų, nėra nė Valančiaus lydraščio. Šitai veda prie minties, kad Valančius juos įteikė asmeniškai. Be to, ieškodami tikslesnės projektų datos, prisiminkime, kad M. Muravjovas dėl dvasininkų adreso carui rengimo Valančių buvo pasikvietęs į Vilnių. Vilniuje, kaip minėta, vyskupas lankėsi 1864 m. vasario 7–12 d.²⁸¹ Visiškai galimas dalykas, kad „mainais“ už adresą carui Valančius tikėjosi ne tik suimtų kunigų išlaisvinimo, bet ir nuolaidų lietuviams švietimo srityje.

M. Valančiaus įteiktasis „Kauno gubernijos mokyklų, klebonų steigiamų prie bažnyčių, projektas“ siūlė:

1. Šiose mokyklose vaikai turi būti mokomi skaityti rusiškai ir žemaitiškai.
2. Šių mokyklų mokytojais skiriami vietiniai Romos katalikų bažnyčios tarnai: zakristijonas arba rūbininkas; jei jie netiktų šioms pareigoms, klebonas turi parinkti kitą tinkamą asmenį, gana gerai mokantį skaityti bei rašyti ir rusiškai, ir žemaitiškai.
3. Mokytojui už mokymą priklausantį atlyginimą turi mokėti auklėjamųjų vaikų tėvai, kiek nustatys klebonas.
4. Tikybą dėsto vietos klebonas arba jo vikaras žemaičių kalba be jokio atlyginimo.
5. Jos vadovėliu turėtų būti pradinis katekizmas, esantis žemaitiškuose elementoriuose; pažangesniems mokiniams – kun. Ženevičiaus parašytasis²⁸², o šventosios istorijos – vyskupo Volončevskio išleistosios knygelės.
6. Skaitymo pradžia vaikams, išėjusiems elementorių, siūlomas vyskupo Volončevskio kūrinys „Pradė“²⁸³.
7. Metines žinias apie mokinių skaičių ir jų pažangumą metų pabaigoje patys klebonai pristato vyskupui švietimo vadovybei pranešti.²⁸⁴

Šis projektas turėjo tikslą atkurti seniau veikusias parapines mokyklas, arba kitaip vadinamas mokyklas prie bažnyčių. Sukilimo malšinimo metu sustiprėjusi politinė reakcija, griežtesnis Bažnyčios persekiojimas skatino vyskupą savo projektą pateikti kaip istoriškai pateisinamą, tradicinį ir kartu konservatyvų. Valančius negalėjo plėsti mokymo turinio. Aiškiai matyti, kad projekto autorius vengė parodyti pasaulietinę šios mokyklos pusę, net skaitiniais siūlė naudoti tikėjimo reikmėms išteistus savo raštus, nors galvoje, rodos, jau nešiojosi kur kas radikalesnę pedagoginę mintį, kad skaitiniai vaikams turi būti įdomūs, pasaulietinio turinio.

Šiuo požiūriu itin reikšmingas Valančiaus 1864 m. gegužės 26 d. laiškas Vilniaus spaustuvininkui A. Zavadskiui, kuriame sakoma: „Norėdamas prisiderinti prie vyriausybės nurodymų ir tuo pačiu padėti mano vyskupijoje besisteigiančioms parapišioms mokykloms, sudariau elementorių, lotynų, rusų ir slavų; jį dabar Jūsų kilnybei siunčiu išspausdinti“²⁸⁵. Vyskupas ragino spaustuvininką paspartinti dar dviejų

²⁸⁰ A. Kulakauskas, M. Valančius ir XIX a. septintojo dešimtmečio švietimo reforma, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, Vilnius, 1987, t. 27, p. 36–40.

²⁸¹ M. Wołonczewski, Wiadomość o czynnościach pasterskich biskupa... *LLTI*, f. 1, b. 4388, p. 139–140.

²⁸² Čia minimas Juozapo Želvavičiaus *Katekizmas katalikų*, kurį lietuviškai išvertė kun. Juozapas Ženevičius, M. Valančiaus bendradarbis (jį išspausdino J. Zavadskio spaustuvė Vilniuje 1854 m., 124 p.).

²⁸³ Čia minima M. Valančiaus knyga *Pradė ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo*, kurios pirmąjį leidimą J. Zavadskio spaustuvė Vilniuje išspausdino 1862 m., II – 1864 m. (311 p.). Pastarasis leidimas buvo paruoštas projekto įteikimo metu; vyskupas jį aprobavo 1864 II 9, civilinė cenzūra – II 24.

²⁸⁴ Projekto originalas, *LVIA*, f. 378, BS, 1864 m., b. 1615, l. 7; siunčiamo projekto nuorašas, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 67, l. 497, jo publikacija: J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 4, p. 247–208; nepatvirtinto nuorašo iš *LVIA*, f. 567, ap. 4, b. 939, l. 2 vertimo publikacija – K. Misius, Vyskupo M. Valančiaus santykiai su valdžia (1850–1864 m.; Varnių laikotarpis), *Žemaičių praeitis*, t. 4, p. 112.

²⁸⁵ Minėtasis M. Valančiaus laiškas, *LLTI*, f. 1, b. 4464, l. 1.

leidinių – *Pradė ir Davatkų knyga* – spausdinimą. *Pradė*, kaip minėta, taip pat buvo numatyta būti vienu iš vadovėlių.

Įvardydamas siunčiamojo elementoriaus rankraštį, Valančius pasivadino jo sudarytoju, bet ne autoriumi. Pasirodo, kad čia yra ta pati S. Daukanto *Abėcėlė*, jos trečiasis variantas, kurį vyskupas aprobavo 1864 m. ir kurio rankraštis išliko. Valančiaus laiško A. Zavadskui ir rankraščio aprobavimo datos sutampa. Elementoriaus antraštė šiek tiek pakeista: *Abėcėlė lietuvių ir žemaičių kalbos*, ji atitinka Valančiaus įprastą etninį jo vyskupijos gyventojų įvardijimą. Tačiau pačiame S. Daukanto tekste, imant jo pirmąjį leidimą, pakeitimų padaryta gana nedaug – sutrumpintas žodžių skaidymas skiemenimis, praleistas kai kurių dorybių išvardijimas, išimtas dešimtadalis patarlių bei priežodžių – vulgaraus turinio arba pajuokiančių bajorus ir todėl galėjo užkliūti civiliniams cenzoriams. Deja, tuo metu, kai Valančius įteikė šį elementorių A. Zavadskui, Vilniaus generalgubernatoriaus ir apygardos švietimo apygardos globėjo paskirti žmonės jau gamino pirmąjį lietuvišką elementorių rusišku raidynu. Tad S. Daukanto elementoriui cenzoriai užkirto kelią į mokyklą. Tiesa, ir pačios mokyklos prie bažnyčių liko vien gražus projektas, nors Valančius, matyt, buvo gavęs kažkokius, kad ir demagoginius, M. Muravjovo pažadus.

Rusų administracijai lenkų kalbą pašalinus iš viešojo gyvenimo, Valančius praktiškai viską darė, kad jos vietą daug kur užimtų lietuvių kalba, ypač mokyklose ir visų pirma mokyklose prie bažnyčių. Vos įteikęs projektą dėl pastarųjų, vyskupas 1864 m. kovo 10 d. išleido aplinkraštį dekanams. Jame rašoma: „Mane pasiekė žinios, kad ne vienas klebonas, gavęs valdžios potvarkį, draudžiantį vaikus tikybos pagrindų mokytį lenkų kalba, bijodamas atsakomybės, nustojo net ir lietuviškai katekizmą vaikams aiškinti; dėl to jaunoji karta netenka būtino išganymui mokslo.“ Vyskupas dekanams liepė paskelbti kunigams, kad bažnyčioje ir legaliai įsteigtose mokyklėlėse drąsiai mokyti vaikus religijos dalykų lietuvių kalba. Jei kas negalėtų tokių mokyklėlių per šią gavėnią įsteigti, turi kviesti vaikus šiokiadieniais į bažnyčią ir altoriaus globoje juos mokytį²⁸⁶.

Šį Valančiaus projektą (drauge su kitais dviem) M. Muravjovas 1864 m. vasario 28 d. persiuntė Vilniaus švietimo apygardos globėjui Ivanui Kornilovui ir paprašė, kaip tokiais atvejais įprasta, pareikšti nuomonę. I. Kornilovas, teisindamasis, jog jis neseniai (prieš savaitę) atvyko į šį kraštą ir ką tik užėmė savo pareigas, atsiliepimų paprašęs tų valdininkų, kurie geriau pažįsta kraštą ir patį Valančių. Didžiausias viltis dėjo į ilgai Telšių apskritinėje mokykloje dirbusį mokytoją Vasilijų Kuliną, neseniai paskirtą apygardos inspektoriumi. Kas be ko, globėjas projektą pasiuntė ir stačiatikių Kauno vyskupui Aleksandriui.

Lygiai po dviejų mėnesių globėjas gavo atsakymus, kuriuos drauge su savo nuomone tuoj perdavė M. Muravjovui²⁸⁷.

V. Kulinas visų pirma Valančiaus projektą supriešino su naująja švietimo sistema Šiaurės vakarų krašte po 1863 m. sukilimo numalšinimo. Valančiaus projektas esąs vertas didelio dėmesio, nes jį rašė įtakingas kunigams ir liaudžiai žmogus. Jei jam būtų leista, tai darbas mokyklose prie visų Žemaitijos bažnyčių užvirtų per 2–3 savaites. Tačiau vyskupui reikią neleisti valstybinės švietimo sistemos ardyti. Juk jo projektuojamoje mokykloje mokysią nemokšos ir politiškai nepatikimi žmonės, visokie zakristijonai. Pasak V. Kulino, „baisu ir skaudu darosi dėl to likimo, kurį žemaičių liaudžiai ruošia jos dvasiniai ganytojai“. Ir toliau: Žemaitijai reikią ne bažnytinių mokyklų, o „tikrų liaudies mokyklų su jų veikliais ir patikimais vadovais rašais“. Liaudį nuo tokios blogybės, kaip maištai, galėsianti apsaugoti tik rusiška mokykla²⁸⁸.

²⁸⁶ Minėtasis 1864 III 10 aplinkraštis Batakių dekanui, *MB*, f. 108, b. 2, l. 72.

²⁸⁷ I. Kornilovo 1864 V 3 raštas M. Muravjovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1864 m., b. 1615, l. 2–4; šio rašto nuorašą I. Kornilovas pasiuntė ir liaudies švietimo ministrui – *LVIA*, f. 567, ap. 4, b. 939, l. 6–8.

²⁸⁸ V. Kulino 1864 IV 30 atsiliepimas, *LVIA*, f. 378, BS, 1864, b. 1615, l. 18–21.

V. Kulinas, nepripažindamas lietuvių liaudžiai jokio etnopolitinio subjekto vaidmens, ją per švietimo sistemą subordinavo* rusų kultūros sferai. Valančiaus projektuotoji mokykla buvo priimama kaip kėsinimasis apsaugoti lietuvių liaudį nuo rusifikacijos ir paruošti ją naujų lenkiškų maištų palydove.

Stačiatikių vyskupo Aleksandro atsakymas²⁸⁹, lyg pritariamai atsiliepdamas apie žemaičių ir lietuvių liaudį, kaip rusų ir lenkų tautinio ginčo objektą, Valančiaus mokyklų projekte matė toli siekiančias politines Katalikų Bažnyčios užmačias. Juk vietos kunigai, daugiausia kilę iš valstiečių, esą labai įtakingi ir maištingi, „klebonų įsteigtos mokyklos taip apšvies liaudį, kad po kelerių metų Žemaitija taps rusų vyriausybei ne mažiau priešiška kaip Lenkija“. Rusų valstybingumo labai vyskupas Aleksandras ragino remti tik administracijos steigiamas ir rusų stačiatikių vadovaujamas mokyklas.

Abu atsiliepimo autoriai, galbūt laikydamiesi skirtingos taktikos (V. Kulinas buvo linkęs įtraukti ir kunigus į valdinės mokyklos funkcionavimą), kalbėjo apie tuos pačius rusifikavimo tikslus ir Valančiaus projektą priėmė vienareikšmiškai.

Gavęs šiuos atsiliepimus, I. Kornilovas sukūrė savąjį, pritinkantį globėjo pareigoms. Beje, jis, siūsdamas Valančiaus projektą atsiliepimams, dar pasirūpino surinkti duomenis apie vyskupo laikyseną sukilimo metu. Nežinomo tarnautojo surašytame rašte dėl šio sukilimo sustojama prie Valančiaus tendencingo tikybos mokytojų parinkimo gimnazijoms. I. Kornilovas daug ką savaip paryškino, pritaikė savo vykdomai švietimo ir apskritai krašto rusifikavimo politikai argumentuoti. Anot jo, praėjusį maištą sukėlę ne ponai, o kunigai, pasėję liaudyje katalikišką fanatizmą ir atsiribojimą nuo rusų. Daug ką papūgiškai kartojo ir iš vyskupo Aleksandro, ir iš V. Kulino atsiliepimų, pridurdamas, jog Valančius, projektuodamas mokyklas prie bažnyčių, nori stiprinti katalikybę, kuris „suartina liaudį su lenkų visuomene“. Vadinas, net per dėstomąją lietuvių kalbą! Jokio trečiojo – lietuviškojo – tautiškumo globėjas tradiciškai nepripažino. Pasak jo, „Žemaičių liaudies švietimas turi tarnauti ankstesniesiems broliškiems santykiams su rusais atstatyti, o šį uždavinį tegali dabar atlikti rusiškos mokyklos, be kunigų įsikišimo“. Minsko, Gardino ir Vilniaus gubernijose kunigai ir lenkai jau esą pašalinti iš švietimo sistemos. Taip reikią padaryti ir Kauno gubernijoje, kunigams tepaliekant tikybos mokymą.

Tuo I. Kornilovas dėl Valančiaus mokyklų prie bažnyčių projekto padėjo tašką. M. Muravjovas atskirai vyskupui nesiteikė nė atsakyti.

Dėl tikybos mokykloje

1938–1939 m. įsiplieskus V. Biržiškos ir J. Stakausko diskusijai dėl Valančiaus lietuviybės, V. Biržiška metė teiginį, kad po 1863 m. vyskupas „kovojo ne už mokyklų lietuviškumą, bet tik už katalikybę, kadangi su rusų kalba lengvai galėjo skverbtis ir pravoslavija“²⁹⁰. Drauge su tuo atmetė J. Stakausko nuomonę, kad Valančius M. Muravjovui padarė juntamą įtaką dėl lietuvių kalbos įsileidimo į liaudies mokyklas katalikų tikybos mokytį. Lyg tęsdamas J. Stakausko mintį, vėliau V. Trumpa rašė: „Valančius ir kiti švietėjai džiaugsmingai pasitiko galimybę vietoje lenkiškosios pradžios mokyklos steigti lietuviškas. Tačiau, kai į tą mokyklą valdžia ėmė kišti ne tik rusišką abėcėlę, bet ir rusų kalbą, ir net rusišką tikėjimą, visi klebonai ir kunigai tiesiog piestu stojo.“²⁹¹ Beje, pakoreguodami pridursime, jog 1863 m. sukilimo išvakarėse visos Kauno gubernijos valdinės mokyklos jau buvo rusiškos, lenkų kalba palikta vien katalikų tikybai dėstyti.

Šioje diskusijoje matome savotišką religinių ir tautinių dalykų supriešinimą, nekreipiant dėmesio į Bažnyčios demokratėjimą ir naujus religinio liaudies ugdymo metodus. Ieškodami didesnio Valančiaus veiklos supratimo, sustokime prie jo programos tikybai liaudies mokykloje mokytį.

* Subordinuoti – padaryti priklausomą, pavaldų. (Red.)

²⁸⁹ Minėtasis atsiliepimas, be datos, nuorašas, *ten pat*, l. 25–26; originalas, *LVIA*, f. 567, ap. 4, b. 939, l. 9–12.

²⁹⁰ V. Biržiška, *Iš vysk. Valančiaus veiklos* (Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 7), p. 385.

²⁹¹ V. Trumpa, *Lietuva XIX-tame amžiuje*, Chicago, 1989, p. 102.

Drauge su savo katalikų parapinių mokyklų projektu Valančius M. Muravjovui pateikė savo „Kauno gubernijos parapinių mokyklų projektą“, kuriame rašoma:

„ 1. Vyriausybės nurodymu įsteigtose parapinėse mokyklose tikybą turi dėstyti vietos klebonas arba jo vikaras žemaičių kalba.

2. Kaip vadovėliu reikėtų vadovautis žemaičių kalba išleistu kun. Ženevičiaus „Katekizmu“ ir vyskupo Volončevskio dviem knygelėmis išleista Senojo ir Naujojo testamento istorija.

3. Parapinių mokyklų mokytojai, kurie skiriami Švietimo vadovybės, būtinai turi mokėti žemaičių kalbą ir, be programos nustatytų dalykų rusų kalba, privalo taip pat mokyti vaikus žemaitiško rašto.

4. Pradiniams žemaitiškiems skaitiniams tiktų vyskupo Volončevskio kūrinys „Pradė“.²⁹²

Valančiaus projektas susideda lyg iš dviejų dalių. Pirmieji du punktai liečia vien tikybės mokymą, kuriuo turi rūpintis kunigai, o antrieji du punktai reglamentuoja rusų administracijos skiriamų mokytojų veiklą, nurodant jų cenzo reikalavimus (mokėti lietuviškai) ir jų pareigą mokyti lietuviškai, netgi rekomenduojant jiems būtinus vadovėlius. Tikybės ir lietuviško rašto mokymo reikalai sudaro bendrą rūpestį, kad valdinė liaudies mokykla, Valančiaus vadinama parapine, taptų ne tiek rusiška, kiek lietuviška, sprendžiant iš rekomenduojamų vadovėlių, panaši į projektuotą katalikišką parapinę mokyklą prie bažnyčių. Jau vien šis platus požiūris į pradinio mokymo sistemą koreguoja minėtąjį biografo teiginį, jog Valančius kovojo tik už katalikybę.

Dabar pažiūrėkime, kaip Valančiaus projektą priėmė rusų administracija. Vilniaus švietimo apygardos inspektorius V. Kulinas, kuris nagrinėjo ir kitus Valančiaus pateiktuosius projektus, apie pastarąjį atsiliepė palyginti palankiai. Jis pripažino, kad kunigai turi teisę tikybės mokyti žemaitiškai, tačiau reikia neleisti, kad pati mokykla įgytų žemaitišką pobūdį. Mokykla turi būti rusiška, o gimtoji kalba reikalinga tik iš pradžių, kad mokinys apsiprastų su rusų kalba palengva, išmoktų poterių, katekizmo, šventosios istorijos, išmoktų skaityti bei rašyti rusiškai ir žemaitiškai, keturių aritmetikos veiksmų ir jau galėtų paskaityti bei suprasti kiekvieną savo išsilavinimą atitinkančią rusišką knygelę²⁹³.

Antrojo „recenzento“ – stačiatikių Kauno vyskupo Aleksandro atsiliepimas buvo įsakmesnis. Jis reikalavo, kad liaudies mokykla griežtai atitiktų vyriausybės politiką šiame krašte. Vyskupas siūlė akylai stebėti, kad su katalikų tikybės mokymu į valdines mokyklas negrįžtų lenkų kalba ir kad mokykloms vadovautų stačiatikiai. Tiesa, katalikų tikybės dėstymą žemaičių kalba vyskupas rado leistinu dalyku²⁹⁴.

Gavęs šiuos atsiliepimus, Vilniaus švietimo apygardos globėjas I. Kornilovas M. Muravjovui išdėstė savo nusistatymą: kunigams palikti tik tikybės mokymą ir neleisti jiems kištis į kitus dalykus ir į mokyklos darbą apskritai. Toliau globėjas įsipareigojo pristatyti Kauno gubernijos parapinių mokyklų pertvarkymo į liaudies mokyklą projektą²⁹⁵.

Beje, pats I. Kornilovas dėl mokyklų reformos kažko originalaus negalėjo sugalvoti. Jam teko 1863 m. kovo 23 d. įstatymo „Laikinių taisyklių Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Mogiliovo ir Vitebsko gubernijų liaudies mokykloms“ vykdytojo vaidmuo. Šiose taisyklėse nurodoma, kad vienaklasėje liaudies mokykloje, kuri buvo labiausiai paplitusi, dėstomi 4 dalykai, būtent tikyba (trumpas katekizmas ir šventoji istorija), rusų kalba (skaitymas ir rašymas), keturi aritmetikos veiksmai ir 4) cerkvinės giesmės. Dviklasėse mokyklose mokoma to paties, tik plačiau.

Laikinosios taisyklės liaudies mokyklą įteisino kaip išimtinai valstybines ir rusiškas. Vien tikyba galėjo būti dėstoma vietinėmis „tarmėmis“. Visos nevaldinės mokyklos likviduojamos. Šias taisykles

²⁹² Minėtasis projektas (originalas), LVIA, f. 378, BS, 1864 m., b. 1615, l. 8; projekto nuorašas, LVIA, f. 567, ap. 4, b. 939, l. 3; J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 4, p. 206–207 (siunčiamo projekto nuorašo publikacija); projekto nuorašo (iš f. 567) vertimo publikacija – K. Misius, Vyskupo M. Valančiaus santykiai su valdžia (1850–1864 m.; Varnių laikotarpis), *Žemaičių praeitis*, t. 4, p. 112.

²⁹³ Minėtasis V. Kulino 1864 IV 30 atsiliepimas, LVIA, f. 378, BS, 1864 m., b. 1615, l. 21–22.

²⁹⁴ Minėtasis vysk. Aleksandro atsiliepimas, be datos, *ten pat*, l. 26.

²⁹⁵ I. Kornilovo 1864 V 3 raštas M. Muravjovui, *ten pat*, l. 4.

vykdydamas, M. Muravjovas 1864 m. sausio 1 d. išleido aplinkraštyje gubernatoriams liaudies mokyklose įvesti rusų kalbą, uždrausti lenkų kalbą ir leisti mokytojauti tik stačiatikių dvasininkams ir švietimo žinybos patvirtintiems mokytojams (tvirtindavo tik rusus). Apie tikybos dėstymą aplinkraštyje pasakyta: „Kauno gubernijos žemaitiškose apskrityse ir tose vietovėse, kuriose ištiesai gyvena lietuviai ir žemaičiai, leidžiama šalia rusų kalbos mokytis ir žemaičių kalbos, kaip vietinės tarmės, taip pat katekizmo šia kalba“²⁹⁶.

Tad V. Kulinas, atsiliepdamas apie Valančiaus projektą dėl lietuvių kalbos vietos šioje pradinėje mokykloje, nieko originalaus nepasakė; jam, be jokios abejonės, M. Muravjovo aplinkraštis buvo žinomas ir privalomas. Jei imsime konkretų Valančiaus projektą, tai jis chronologiškai buvo vėlyvesnis už minėtąjį M. Muravjovo aplinkraštyje. Tačiau tam tikro lietuvių kalbos vaidmens pradinėje mokykloje pripažinimas, J. Stakausko nuomone, galėjo būti anksčiau įtaigotas Valančiaus asmeniškai. Nors, beje, šitai, kaip tikėtina, išplaukė iš pačios M. Muravjovo politikos, jos taktinių veiksmų; generalgubernatoriui magėjo lošti lietuvių valstiečių, lietuvių „genties“ korta, norint susilpninti lenkų įtaką Lietuvoje ir paruošti lietuvių integraciją į rusų tautą.

Nei M. Muravjovo aplinkraštis, nei Laikinosios taisyklės tiksliai nenurodė lietuvių kalbos vietos mokykloje, tikybos dėstymo vietos „tarme“ trukmės. Matyt, kunigai lietuviškai tikybos mokė visose pradinės mokyklos pakopose, nes kokių nors konfliktų su rusų administracija nežinome. Šitai pat naujo Vilniaus generalgubernatoriaus Konstantino fon Kaufmano paskyrimo 1865 m. balandžio 17 d.

Perėmęs iš M. Muravjovo vadovavimą, toliau tęsė jo politinę liniją Šiaurės vakarų krašte. Stiprindamas lenkų persekiojimą, jis ėmėsi į teisinti ir lietuvių rusifikacijos programą – visiškai uždrausti lietuvių spaudą lotynišku raidynu ir išstumti lietuvių kalbą iš liaudies mokyklų. Jis tuoj nurodė, kad Vilniaus švietimo apygardoje katalikų tikyba visose mokyklose būtų dėstoma rusų kalba, švietimo apygardos globėjui leidus, išimtis galėjo būti daroma tik toms Kauno gubernijos liaudies mokykloms, į kurias ateina lietuvių valstiečių vaikai, visiškai nesuprantantys rusiškai. Jie iš pradžių tikybos galėjo mokytis „žemaičių ir lietuvių tarmėmis“. Prasidėjus 1865/66 mokslo metams, daugelis kunigų tikybos mokytojų atsisakė mokytis rusiškai, kol negaus vyskupo nurodymo²⁹⁷.

Valančius, šitai sužinojęs, nuvyko pas Kauno gubernatorių ir žodžiu pareiškė, kad šis K. Kaufmano įsakymas „negali būti įvykdytas“. Spalio 16 d. parašė ir atskirą raštą, šio rašto rasti nepavyko. Vyskupo protesto esmė ir jo motyvavimas matyti iš vėlesnių raštų gubernatoriui ir generalgubernatoriui. Anot Valančiaus, negalima tikybos mokytis rusų kalba, kurios mokiniai nesupranta ir todėl pats mokymas tampa bevaisis. Juk pats caras norįs, kad tikyba giliai įeitų į jaunąją kartą. Dėl to rusų kalbos įvedimas neatitinkąs monarcho valios ir buvusio generalgubernatoriaus M. Muravjovo instrukcijos, kuri dėl mokymo lietuvių kalba neprieštaravusi. Be to, patys mokytojai kunigai liaudies mokyklose patenką į dviprasmišką padėtį. Mokyklų vedėjai tikybos mokytojus laiką savo eiliniams valdiniais, juos prižiūrį, tikriną pamokas, net draudžia jiems kaip kunigams (t. y. kapelionams) kreiptis į mokinius. Mokinius katalikus šios mokyklos mokančios stačiatikių giesmių (cerkvinio giedojimo). Šitai matydami, valstiečiai nenorį savo vaikų leisti mokytis. Liaudies mokyklose turi būti besąlygiškai leista tikyba mokytis lietuviškai, tikybos mokytojas turi likti nepriklausomas nuo vedėjo (suprantama, nuo ruso stačiatikio), mokyklos turi būti steigiamos miesteliuose, netoli bažnyčių, kad kunigai lengvai galėtų jas pasiekti²⁹⁸.

²⁹⁶ *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, parengė A. Tyla, Vilnius, 1973, p. 65–67 (aplinkraščio publikacija).

Atsiradus vakansijai, tikybos mokytojus galėjo parinkti vyskupas. Jų kandidatūras švietimo vadovybė su savo atsiliepimais dėl politinio patikimumo ir moralinių savybių pateikdavo gubernatoriui. Jei šis duodavo sutikimą, švietimo apygardos globėjas paskirdavo eiti pareigas. Tokia tvarka buvo 1838–1840 m., tokia liko ir vėliau (Vilniaus švietimo apygardos globėjo 1870 VI 25 aplinkrašties gimnazijų direktoriams, progimnazijų inspektoriams, gubernijų liaudies mokyklų direktoriams, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 67, l. 819–820).

²⁹⁷ Vilniaus švietimo apygardos inspektorius N. Novikovo 1866 IV 13 raštas apygardos globėjui, LVIA, f. 567, ap. 6, b. 1530, l. 1

²⁹⁸ M. Valančiaus 1866 VI 8 raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 67, l. 389–390; J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 4, p. 210–211 (rašto publikacija). M. Valančiaus 1866 XI (diena ir numeris nepažymėti)

1865 m. lapkričio mėnesį K. Kaufmanas lankėsi Kaune. Gubernatorius šia proga taip pat išdėstė Valančiaus protestą. K. Kaufmanas iš dalies atsitraukė, žodžiu leido, „kad pirmaisiais metais vaikai būtų maldų mokomi gimtąja kalba, o nuo antrųjų metų, kai išmoks suprasti rusų kalbą, ja mokyti šv. istorijos ir katekizmo“. Manyta, kad tikybos vadovėliu tiks rusiškas Dominyko Stacevičiaus katekizmas, skirtas kareiviams katalikams²⁹⁹. Po to Kauno gubernatorius raštu Valančiui pranešė, kad Žemaitijoje, kur liaudis dar neišmoko rusiškai, K. Kaufmanas leido tikyba mokyti žemaičių kalba, bet kiekvienu atveju dėl to vietinis taikos tarpininkas turi paduoti prašymą švietimo apygardos globėjui³⁰⁰.

Šiuo raštu Valančius ir vadovavosi, nors gubernatorius K. Kaufmano nurodymą, matyt, perdavė ne iki galo. Gal ir pats K. Kaufmanas dar kategoriškai nereikalavo lietuvių kalbą tikybai palikti tik pirmaisiais metais. Tačiau šiems mokslo metams baigiantis, 1866 m. liepos 2 d. Kauno gubernatorius gavo platesnį ir labai griežtą nurodymą. Jis, K. Kaufmanas, lankydamas Kauno gubernijos kaimo mokyklas, patyręs, jog mokiniai jau po metų mokslo gerai supranta rusiškai. Dėl to įpareigojęs gubernatorių Valančiui pranešti, kad tikybos lietuviškai arba žemaitiškai galima mokyti tik pirmaisiais metais³⁰¹. Vėliau švietimo žinyba šito griežtai laikėsi, kilo daugybė konfliktų su vyskupu ir su tikybos mokytojais kunigais. Valančiaus pozicija liko tvirta ir aiški. K. Kaufmanas viename memorandumė vyriausybei rašė: „Iš Kauno jis ėmė kliudyti rusiškoms liaudies mokykloms ir šitai gudriai tęsia ligi šiol.“³⁰²

Valančius praktiškai stengėsi laikytis nuostatų, kurias išdėstė savo parapinių – liaudies mokyklų projekte. Visų pirma vyskupas reikalavo, kad klebonai ir filijalistai stropiai mokytų tikybos, nepraleistų nė vienos pamokos. Juolab kad ir rusų administracija priekaištavo vyskupui, jog jis pakenčias klebonų abejingumą ir net mokyklų boikotą³⁰³.

Dėl uolios tikybos mokymo yra įdomios Valančiaus instrukcijos kunigams. Antai Taujėnų filijalistui jis išdėstė visą tikybos kurso programą: „1) Vaikus žodis žodin išmokyti visą knygelę „Aktas ir poterej“. Jeigu jos negalima vaikams duoti, kaip spausdintos lotyniškais raidėmis, reikia perrašyti rusiškais; 2) katekizmą dėstyti iš valdžios duotos lietuviškos knygelės rusiškais raidėmis. Jei tokios neduota, tai imti katekizmą iš katalikiško elementoriaus; 3) Senojo testamento istoriją pasakoti iš knygelės „Istorije szwenta Senoje istatima“; 4) Pagaliau Naujojo įstatymo istoriją pasakoti iš knygelės „Ziwatas Wieszpaties Jezaus“. Šių knygelė užsisakyti negalima, nes niekas jų neparduoda.“³⁰⁴ Pasilikęs šio laiško nuorašą, Valančius pasižymėjo, kad tokią pačią instrukciją siuntė į Renavą, Plungę, Nevarėnus, Jurbarką, Ramygalą, Luokę, Platelius.

Dar turime analogišką vyskupo raštą Šiluvos administratoriui, tačiau jame įspėjama, kad vadovaujantis *Trumpu katekizmu* (Vilnius, 1865, spausdintu kirilica), reikia atkreipti dėmesį į valdžios cenzorių įbruktą stačiatikišką žegnonę ir ją ištaisyti kaip dera katalikams³⁰⁵. Tą patį 1866 m. pakartotojo Breslaujos liaudies mokyklos mokytojui vikarui Jurgiui Zubrickiui. Valančius pridūrė, jog teks laikytis K. Kaufmano nurodymų, antraisiais mokslo metais, jei vaikai jau pakankamai mokės rusiškai, mokyti iš D. Stacevičiaus rusiško katekizmo. Jei mokiniai dar nepakankamai mokės rusų kalbą, pranešti jam,

rašto Vilniaus generalgubernatoriui nuorašas, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 67, l. 625–627; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 70, 289–290 (1866 XI rašto publikacija).

²⁹⁹ Inspektoriaus N. Novikovo 1866 IV 13 raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui, LVIA, f. 567, ap. 6, b. 1530, l. 1–2.

³⁰⁰ Kauno gubernatoriaus N. Muravjovo 1865 XI 27 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 67, l. 398–399; J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 4, p. 208–209 (rašto publikacija).

³⁰¹ N. Muravjovo 1866 VII 21 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 401. A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 70; J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 4, p. 211–212 (rašto publikacija).

³⁰² K. Kaufmano 1867 X 27 memorandumas „Apie šiaurės vakarų gubernijų Romos katalikų dvasiškiją“, LVIA, f. 378, PS, 1867 m., b. 603, l. 50.

³⁰³ Kauno vicėgubernatoriaus 1865 III 6 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 76; M. Valančiaus 1865 III 18 raštas Kauno gubernatoriui, iš LVIA, f. 378, BS, 1865 m., b. 1396, l. 13.

³⁰⁴ Minėtasis M. Valančiaus raštas, be datos, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 57, l. 2–3.

³⁰⁵ Minėtasis raštas, be datos, *ten pat*, b. 67, l. 498.

Valančiui, ir jis rūpintis, kad būtų galima toliau tikybos mokytis lietuviškai³⁰⁶. Matyt, tokie raštai 1866 m. buvo išsiuntinėti visiems liaudies mokyklų katalikų tikybos mokytojams, nes jo raštinės bylose yra išlikęs atitinkamas trafaretinis tekstas be konkretaus adresato, tenurodant „tikybos mokytojui NN“³⁰⁷. Analogiška Valančiaus 1866 m. spalio 27 d. instrukcija įrašyta taip pat Joniškėlio parapijos bažnyčios gaunamųjų raštų knygoje³⁰⁸.

Švietimo žinybos pareigūnai, sužinoję apie šiuos Valančiaus nurodymus tikybos mokytojams, pavadino juos slaptais. Kauno liaudies mokyklų direktorius Nikonoras Saveljevas priekaištavo vyskupui, kad Kvetkų liaudies mokyklos tikybos mokytojas klebonas Martynas Petkevičius lietuviškai mokąs neturėdamas švietimo vadovybės leidimo, be to, pats į pamokas atsinešęs lietuviškų knygų lotynišku raidynu ir dar pačius mokinius raginęs jų atsinešti³⁰⁹.

Tikybos mokymą lietuviškai Valančius gynė kaip galėdamas. Jis labai susirūpino, kad lietuvių kalbą manoma išguiti iš Dotnuvos ir Jonavos liaudies mokyklų. Dotnuvos parapijos administratorius pranešė, kad vietos mokyklos vedėjas reikalauja tikybos mokytis rusiškai, nes mokiniai geriau supranta rusų kalbą nekaip žemaičių. Administratoriaus nuomone, vaikai pakankamai moka žemaitiškai, kad šia kalba suprastų katekizmą³¹⁰. Valančius atsakė, kad reikia vadovautis M. Muravjovo aplinkraščiu ir tikybos mokytis žemaitiškai³¹¹.

Šiuo atveju vyskupas tiesiog ignoravo K. Kaufmano žodinius nurodymus. Dėl vėlesnio Jonavos atveju pasielgė kiek kitaip. Kaip Valančius sužinojo, Jonavos liaudies mokyklos vedėjas savo vyresnybę tikino, jog mokiniai, kaip jie patys pareiškę, moką rusiškai ir tikybos esą galima juos mokytis ne žemaitiškai, o rusų kalba³¹². Klebonas Valančiui teisinosi, jog jis mokinių klausinėjęs kalbos mokėjimo norėdamas įsitikinti, kad jie rusiškai dar nesupranta. Mokyklos vedėjo reikalavimu mokąs tikybos rusų kalba, o lietuviškai teduoda paaiškinimus. Apie Valančiaus nurodymą tikybos mokytis žemaitiškai vedėjui nepasakęs (matyt, nediršo)³¹³. Po to vyskupas pasiuntė raštą Kauno liaudies mokyklų direktoriui, kad, vadovaujantis K. Kaufmano liepos 2 d. nurodymu, pirmaisiais metais liaudies mokyklų mokiniai turi tikybos mokytis žemaitiškai, o tik toliau – rusiškai³¹⁴.

Šiuo atveju tolesnį tikybos dėstymą rusiškai Valančius pripažino tik iš reikalo, bet norėjo įtvirtinti pradinį mokymą lietuviškai. Rusų kalbos brovimasis į tikybos mokymą ir apskritai į visą liaudies mokyklos gyvenimą vyskupui buvo nepriimtinas. Į kovą dėl mokinių gimtosios kalbos teisių jis įtraukė daugelį klebonų ir parapijų administratorių. Antai 1870 m. Skapiškio tikybos mokytojas kunigas Vincetas Kurtinskis, pateikdamas Valančiui reikalingus argumentus, pranešė, kad ir antrųjų metų mokiniai rusiškai nesupranta, todėl reikia gauti leidimą tikybos mokytis lietuviškai³¹⁵.

Tuos kunigus, kurie nepaisė valdžios nurodymų, kaip tikybą dėstyti mokyklose, Valančius užstojo ir atkakliai gynė. Antai 1865 m. rudenį Tauragnų klebonas Andriejus Boreika atsisakė mokytis tikybos rusų kalba. Pasak mokyklos vedėjo, jis pareiškęs, kad jo pareiga esanti tikybos, o ne rusų kalbos mokymas. Kaip pridūrė Zarasų apskrities karo viršininkas, šis kunigas „yra vienas veikiausių visų slaptų vyskupo Volončevskio sumanymų bendražygių“³¹⁶. Kauno gubernatorius klebonui uždėjo 100 rb baudą. Šis ją

³⁰⁶ Minėtasis raštas, be datos, *ten pat*, l. 391.

³⁰⁷ Minėtasis raštas, *ten pat*, l. 400.

³⁰⁸ Minėtoji instrukcija (raštas), *VUB*, f. 201, b. 18, l. 32.

³⁰⁹ N. Saveljevo 1866 XI 1 raštas M. Valančiui (V. Biržiškos nuorašas), *MAB*, f. 163, b. 172, l. 1.

³¹⁰ Šio administratoriaus 1865 X 8 raštas M. Valančiui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 67, l. 488.

³¹¹ M. Valančiaus 1865 X 11 raštas Dotnuvos parapijos administratoriui, *ten pat*.

³¹² M. Valančiaus 1866 X 27 raštas Jonavos klebonui, *ten pat*, l. 516.

³¹³ Šio klebono 1866 XII 5 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 516–517.

³¹⁴ Minėtasis M. Valančiaus 1866 XII 10 raštas, *ten pat*, l. 529.

³¹⁵ Kun. V. Kurtinskio 1870 XI 15 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 828.

³¹⁶ Zarasų aps. karo viršininko 1865 X 31 pranešimas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1862 m., b. 629b. l. 506.

sumokėjo. Įsikišo Valančius. Jis Kauno gubernatoriui N. Muravjovui įrodė, jog klebonas yra senas, kurčias ir visiškai nemoka rusiškai. Administracijai teko nusileisti ir baudą panaikinti³¹⁷.

Religinis liaudies švietimas Valančiui buvo neatsiejamas nuo gimtosios kalbos, su kuria, beje, buvo galima pasiekti geriausių sielovados rezultatų. Lietuvių liaudį, viešajame religiniame gyvenime besinaudojančią savąja kalba, vyskupas traktavo kaip reikšmingiausią katalikų bendruomenės subjektą. Vilniaus vyskupijos lietuviškosios dalies mokyklose, vyskupijos vadovybei nesirūpinant, lietuvių kalba iš mokyklos buvo visiškai išguita.

Palaidydamas lietuvių kalbą liaudies mokyklose, Valančius nesiribojo vien kunigų bendravimo su liaudimi tikslais. Valančius norėjo lietuvių kalbą pakelti ligi viešojo bendravimo funkcijų vietoj uždraustosios lenkų kalbos, pastatyti ją šalia valstybinės rusų kalbos.

Valančiui atrodė, kad bent iš dalies šitai pasiekti yra visiškai įmanoma. Mat malšindama 1863 m. sukilimą, rusų administracija ieškojo „priėjimo“ prie lietuvių liaudies. Beje, lietuvius ji netgi laikė slavais arba visiškai artima slavams gentimi. Valančius turėjo žinoti Kauno gubernijos mokyklų direkcijos vadovo I. Šulgino nuostatą apie lietuvių suartinimą su rusais. 1863 m. pabaigoje jis siūlė lietuvių kalbą dėstyti Kauno gimnazijoje. Anot jo, stačiatikiai ir žydai lieka laisvi, kai kiti mokiniai turi lenkų kalbos pamokas (jas dar turėjo 1862/63 m. m.). Laisviems mokiniams užimti reikią atskiroje klasėje mokyti žemaičių kalbos, kaip tai daroma Prūsijoje, pavyzdžiui, Tilžėje, kur gyvena lietuvių gentis. Šiuo būdu esą galima naudingai paruošti rusus valstybės tarnautojus ir liaudies mokyklų mokytojus. Jei jo projektas būsiąs priimtas, tai mokytoju sutikęs ateiti „tikras žemaitis“ Šiaučyla (Siavcillo), jam teiksią mokėti 300 rublių algos per metus³¹⁸.

Tad galutinai šalinant lenkų kalbą iš gimnazijų, net iš tikybos dėstymo jose, Valančius 1864/65 m. m. išvakarėse raštu kreipėsi į švietimo apygardos globėją I. Kornilovą. Mat būdamas Kaune sužinojęs, kad nuo naujųjų mokslo metų gimnazijų mokiniams tikyba bus dėstoma rusų kalba. Vyskupas tam nepritarė ir prašė leisti tikybos mokyti žemaitiškai, šia kalba jau esą pakankamai cenzūros patvirtintų vadovėlių. M. Muravjovui leidus liaudies mokyklose vartoti vietines „lietuvių tarmes“, šie vadovėliai buvę priimti.

I. Kornilovas, kaip įprasta, tokiu svarbiu reikalu atsiklausė M. Muravjovo. Šis nesvyruodamas pareiškė, kad Kauno gubernijos gimnazijose ir progimnazijose tikyba turi būti be jokių išimčių dėstoma rusų kalba³¹⁹.

Valančiaus pastangos praplėsti lietuvių kalbos funkcijas daugiausia bajorams skirtose mokyklose buvo nesėkmingos.

Mažoji seminarija

Jau iš 6-ojo dešimtmečio susirašinėjimo dėl Žemaičių vyskupijos seminarijos klierikų lietuvių ir lenkų atskyrimo matėme, jog naujų klierikų priėmimą turėjo nulemti valstybinės gimnazijos (šitai įrašyta ir seminarijos statute). Jaunuolių seminarijai nebegalėjo paruošti nė apskričių bajorų mokyklos, nes iš jų buvo pašalinta lotynų kalba. Vyskupas Valančius susirūpino, nes pradėjo stigti kandidatų į klierikus, be to, į seminariją galėjo visiškai užsidaryti durys valstiečiams, kuriems mokyti gimnazijose apskritai buvo draudžiama.

Valančius su tuo sutikti negalėjo, jis ieškojo išeities. Viename 1854 m. skunde civilinei administracijai seminarijos rusų k. ir istorijos mokytojas P. Feoktistovas rašė, kad seminarijose be leidimo veikia

³¹⁷ N. Muravjovo 1865 XI 27 ir 1866 I 15 raštai Vilniaus generalgubernatoriui ir šio 1865 XII 9 ir 1866 II 17 atsakymai, *ten pat*, b. 629c, l. 17–18, 504–505, 508.

³¹⁸ I. Šulgino 1863 XI 8 raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui, *LVIA*, f. 567, ap. 1, b. 171, l. 1.

³¹⁹ J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 7/8, p. 503 (M. Valančiaus rašto publikacija), 504 (M. Muravjovo 1864 VIII 19 rašto I. Kornilovui publikacija).

„lotyniška mokykla“, kurią baigę jaunuoliai priimami į klierikus arba net pasaulietines mokyklas³²⁰. Šios „lotyniškos mokyklos“ pobūdis labiau paaiškėja iš Valančiaus prašymo Vilniaus generalgubernatoriui, kad šis leistų seminarijoje laikyti parengiamąją klasę lotynų kalbos mokytis. Jos tikslas jaunuolius, nelankiusius gimnazijos, paruošti stoti į seminariją. Generalgubernatorius leidimo nedavė formaliai motyvuodamas tuo, jog tokių klasių neturinčios ir kitos seminarijos³²¹.

Atrodytų, kad kunigų seminarija valstiečių vaikams tapo nebeprinama. Iš tikrųjų taip nebuvo. Imkime kad ir Antano Baranausko pavyzdį, kuris į seminariją įstojo 1856 m., teturėdamas trijų žiemų parapinės ir dvejų metų raštininkų mokyklos mokslą. Jis, kaip valstybinis valstietis, gavo atleidimo raštą iš gubernijos valstybinių turtų rūmų ir už 10 rublių įsigijo Telšių apskrities bajorų mokyklos 4 klasių pažymėjimą³²². Per stojamuosius egzaminus neužkliuvo, nors lotynų kalbos, rodos, niekad nesimokė. Tokių klierikų kasmet prisirinkdavo daug, pirmajame kurse tekdavo juos „patempti“, ypač iš lotynų kalbos, kad galėtų klausyti teologijos dalykų, dėstomų lotyniškai.

Šitokia sunki padėtis, grėsusi seminarijos mokslo lygiui ir klierikų rengimui, susidarė dėl rusų administracijos politikos. Valdžia, siekdama kištis į kunigų rengimą, baiminosi, jog katalikų dvasininkų luomas pasipildys iš demokratinių – žemutinių visuomenės sluoksnių. Valančiui rūpėjo, kad kunigai būtų artimi liaudžiai, gausiausiai katalikų bendruomenės daliai.

Tridento bažnytinio susirinkimo dekretas nurodė, kad seminarijos gali būti kuriamos ne tik teologijos mokytis ir tiesiogiai kunigams ruošti, bet ir duoti berniukams bendrąjį išsilavinimą, kad jie galėtų studijuoti Šv. Raštą, Bažnyčios tėvų veikalus, apskritai teologiją ir kanonų teisę bei patirtų savo pašaukimą kunigystei. Ši vidurinė mokykla buvo vadinama mažąja seminarija – seminarium puerorum. Ji turėjo rengti jaunuolius didžiąjai seminarijai – seminarium clericale. Iš visų katalikiškų kraštų mažosios seminarijos daugiausia išplito Prancūzijoje. 1859 m. tokią seminariją nesėkmingai bandyta įsteigti ir Varšuvoje prie Šv. Jono kunigų seminarijos.

Parengiamoji lotynų kalbos klasė Žemaičių kunigų seminarijoje virto mažosios seminarijos prototipu.

Kai 1862 m. Valančius nusiuntė popiežiaus kurijai savo pranešimą apie vyskupijos padėtį, gavo pastabą, kad Žemaičių kunigų seminarijoje reikia įsteigti „žemutines klases“, kuriose jaunuoliai, ruošdamiesi būti klierikais, geriau apsaugotų nuo šio pasaulio ydų³²³. Tačiau atėjo labai nepalankus metas šiam nurodymui įgyvendinti.

1863 m. sukilimo metu rusų administracijai ėmus drastiškai kištis į kunigų seminarijos vidaus reikalus ir varžyti klierikų priėmimą, Valančius parengė „Mažosios seminarijos, steigiamos Varniuose, projektą“³²⁴, kurį, kaip minėta, įteikė M. Muravjovui drauge su kitais dviem savo mokyklų projektais.

Kadangi Mažosios seminarijos projektas išreiškia Valančiaus katalikiškosios universaliosios minties ir tautinės orientacijos suderinamumą ir yra svarbus švietimo bei kultūros istorijai, pateikiame visą jo tekstą (versta iš rusų k.):

Mažosios seminarijos, steigiamos Varnių mst., projektas.

Kadangi per praėjusį maištą vyriausybė įsitikino, jog jaunimas, auklėjamas gimnazijose bei apskričių mokyklose, jaučia jai priešišumą ir daugelis net aktyviai dalyvavo buvusiam sąmyšyje, o dvasinės seminarijos auklėtiniai pasirodė esą svetimi šiems siekimams, todėl, norėdami ir toliau apsaugoti jaunuolius [būsimuosius] dvasininkus nuo abejotinių žmonių įtakos, manome, kad bus labai naudinga

³²⁰ P. Feoktistovo 1854 V 5 raštas Vilniaus generalgubernatoriui, LVIA, f. 378, PS, 1854 m., b. 107, l. 17.

³²¹ Vilniaus generalgubernatoriaus 1854 XII 17 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 76, l. 347.

³²² R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 39.

³²³ *Relationes status dioecesium Magno Ducato Lithuaniae*, vol. I, p. 471.

³²⁴ Minėto projekto originalas, pasirašytas M. Valančiaus, LVIA, f. 378, BS, 1864 m., b. 1615, l. 5–6; siunčiamo rašto nuorašas (juodraštis, be M. Valančiaus parašo), LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 110, l. 535–538; nepatvirtintas nuorašas, LVIA, f. 567, ap. 4, b. 939, l. 4–5; vertimas iš nepatvirtinto nuorašo – K. Misius, Vyskupo M. Valančiaus santykiai su valdžia (1850–1864 m.; Varnių laikotarpis), *Žemaičių praeitis*, t. 4, p. 113.

Varnių mst. steigti parengiamąją šešių klasių mokyklą vaikams, norintiems stoti į dvasininkų luomą, vadinamą Mažąją seminariją, kurioje patys Romos katalikų dvasininkai rengtų Didžiąjai seminarijai auklėtinius be civilinių mokyklų pagalbos. Projektui įgyvendinti yra būtina:

1. Mažosiose seminarijose turi būti dėstomi tie patys dalykai, kaip ir gimnazijose, būtent: 1) tikyba, 2) rusų literatūra, 3) rusų kalba, 4) geografija, 5) visuotinė istorija, 6) gamtos istorija, 7) matematika, 8) kalbos – lotynų, 9) žemaičių, 10) prancūzų, 11) vokiečių.

2. Kiekvienam išvardytajam dalykui reikia skirti atskirą mokytoją.

3. Skirti ir atleisti mokytojus leisti vyskupijos vyskupui, o šis apie kiekvieną auklėtojo pakeitimą praneša atitinkamai aukštesniajai vyresnybei.

4. Kadangi nelaiminga patirtis pakankamai parodė, jog mokytojai, parenkami iš studentų, baigusių mokslą universitetuose, ne visuomet savo mokiniams skiepia ištikimybę sostui, be to, turint galvoje, kad Mažosios seminarijos auklėtiniai bus ruošiami stoti į dvasininkų luomą, todėl manome, kad būtina reikalingais šios įstaigos mokytojais skirti Romos katalikų dvasininkus, daugiausia parinkus juos iš Sankt Peterburgo R. k. dvasinės akademijos auklėtinių.

5. Rusų literatūrai ir Rusijos istorijai dėstyti skirti rusus dėstytojus.

6. Mokomoji Mažosios seminarijos kalba turėtų būti žemaičių, kaip vietinė Telšių vyskupijos tarmė, todėl labiau už kitas reikalinga dvasininkų luomui.

7. Šioje įstaigoje dėstomuosius dalykus reikėtų paskirstyti taip: tikyba, rusų literatūra, kalbos ir matematika mokoma visose klasėse; Rusijos istorija – trijose paskutinėse; visuotinė istorija pradedama nuo trečiosios imtinai, ir pagaliau gamtos istorija – trijose paskutinėse.

8. Vidaus tvarkos taisyklės taikomos tos pačios, kaip ir vyriausybės duotosios Didžiąjai seminarijai.

9. Dėl to vietos vyskupijos vyskupas, kaip pridera, yra vyriausias abiejų seminarijų viršininkas, antruoju laikomas rektorius, kuris abiem seminarijoms gali būti tas pats.

10. Suteikti seminarijos vadovybei teisę priiminėti į dvasininkų luomą jaunuolius iš mokyklų, kol pasiroš Mažosios seminarijos auklėtiniai, nes antraip pasijustų didelis dvasininkų stygius vyskupijoje.

11. Būtų pageidautina gauti iš vyriausybės lėšų Mažosios seminarijos auklėtiniams išlaikyti, nes šešis kursus mokytis šioje įstaigoje ir paskui dar keturis kursus Vyriausiojoje seminarijoje ne visi pajėgs kasmet už savo išlaikymą mokėdami po 60 rublių.

12. Suteikti vietos vyskupui teisę priimti į Mažąją seminariją vaikus virš nustatyto komplekto, [išsilaikant] savo lėšomis, kol jie parodys esą pasirošę stoti į dvasininkų luomą, kad, atleidus iš mokyklos etatinius auklėtinius, galima būtų juos tuoj pat priimti į atsiradusias vakansijas.

13. Kiekvienam mokytojui skirti 300 rublių metinės algos, inspektoriui, kuris būtų ir mokytojas, – bent 400 rb.

14. Visai įstaigai išlaikyti, t. y. namų remontui, apkūrenimui, tarnams, apšvietimui ir kitiems reikalams, vyriausybė, tikėtina, duos lėšų, kiek šioms reikmėms būtina.

15. Mažoji seminarija galėtų užimti namą su visa sodyba, priklausančią prelatui kun. Smigelskiui Varnių mst., ir atitinkamai perstatyti savo reikalams.

16. Mažosios seminarijos name būtina turėti 6 kambarius tokiam pat klasių skaičiui ir pakankamai būtų 120 mokinių ir vienam vedėjui bei patarnautojams apgyvendinti.

17. Reikia pastatyti atskirus namus mokytojams, nes Varnių mst. visiškai nėra būtų jiems apgyvendinti.

Telšių vyskupas M. Volončevskis

Norėdami suprasti esminius šio Valančiaus projekto dalykus, turime susipažinti ir su rusų administracijos reakcija. Juk įvadinėje projekto dalyje, preambulėje, Valančius savo sumanymą deklaratyviai derina su vyriausybės tikslais apsaugoti kraštą nuo antivalstybinės gyventojų orientacijos ir ugdyti jų oficialiąją pilietinę savimonę.

Kaip jau minėta, M. Muravjovas, nereikšdamas jokio savo nusistatymo, projektą pasiuntė Vilniaus švietimo apygardos globėjui Ivanui Kornilovui. Šis rinko duomenis iš rusų senbuvių. Su projektu supažindino stačiatikių Kauno vyskupą Aleksandrą ir švietimo apygardos inspektorių Vasilijų Kulina³²⁵. Beje, Kulinas, kaip ir jo viršininkas I. Kornilovas, priklausė slavofiliškos orientacijos M. Muravjovo laikų tarnautojų grupei, kuriai tuo metu brendo mintis įvesti lietuviškai spaudai rusišką raidyną.

Ir vyskupo Aleksandro, ir V. Kulino atsakymai visiškai atitiko I. Kornilovo, ir, matyt, paties M. Muravjovo lūkesčius. Visų pirma vyskupui Aleksandru užkliuvo projekto preambulė. Jis įžvelgė apsimestinį Valančiaus pilietinio lojalumo ir net savotiškos partnerystės demonstravimą. Suprantama, Valančius žinojo politinę konjunktūrą ir bandė ja pasinaudoti savo projektui įgyvendinti. Juoba kad ir M. Muravjovas angažavosi kaip valstiečių, liaudies gynėjas nuo lenkų dvarininkų ir polonizatorių. Šios Muravjovo klastos tikslai dar nebuvo pakankamai aiškūs galbūt net ir Valančiui. Juk rengdamas projektą jis tikėjo, kad liaudiška ir kartu lietuviška Mažoji seminarija bus priimtina tos politikos tęsėjams, kurių pirmtakai 1852 m. kėlė sumanymą atskirti mokyklose lietuvius nuo lenkų. Juoba kad Muravjovas leido Kauno gubernijos liaudies mokyklose šalia rusų kalbos mokyti ir lietuviškai, katekizmą dėstyti šia kalba.

Tad grįžkime prie oficialių šio projekto vertinimų. Vyskupas Aleksandras daugiausia pasipiktino, kad apskritai katalikai ieško savo pilietinio lojalumo pripažinimo. Juk katalikų kunigai tikybės mokytojai prisidėję prie jaunimo paruošimo sukilimui („maištui“). Valančius iš tikybės mokytojų šalinęs tuos kunigus, kurie buvę pagarbūs vyriausybei ir stačiatikybei. Sukilime dalyvavę ir seminarijų, ir Peterburgo Romos katalikų dvasinės akademijos auklėtiniai. Varnių klierikai net iš savo seminarijos langų šaudę į rusų kareivius (šito, beje, nepatvirtino nė rusų pareigūnai). Net akademijos rektorius Aleksandras Beresnevičius dėl pritarimo sukilimui buvęs pašalintas iš pareigų. Ar tokie mokytojai auklėsia jaunimą ir Mažajoje seminarijoje? Mažosios seminarijos tikslas esąs „ruošti atkaklius fanatikus, priešiškus ne tik Stačiatikių Bažnyčiai, bet ir rusų vyriausybei“. Neaiškus esąs ir noro mokyti žemaitiškai tikslas, nes mokiniai jau patys moką šią kalbą (valdinės logikos pavyzdys!). Iš pradžių vadovėlius teksią versti iš lenkų kalbos, o paskui ir ši kalba seminarijoje atgausianti vyraujančią vietą. Neleistina esą seminariją atiduoti katalikų vyskupo kontrolei³²⁶.

V. Kulino atsiliepimas, lyg susitarus, kartojo vyskupo Aleksandro „ideologines“ nuostatas dėl kunigų bei klierikų dalyvavimo sukilime ir dėl seminarijos subordinavimo Valančiui pavojingumo. Žinoma, reikia pripažinti, kad V. Kuliniui daugiau reišė konkretūs argumentai. Valančiaus projektai esą reikšmingi tuo atžvilgiu, kad juos pateikė įtakingas kunigams ir liaudžiai žmogus. Čia esą reiškama jo pažiūra į švietimo sistemą Žemaitijoje, todėl reikią turėti tai galvoje, kai pertvarkomos krašto mokyklos.

Mažosios seminarijos projektą V. Kulinas laikė žalingu, nes išaugsianti vyskupo įtaka, jis tapsiąs net šios mokyklos mokytojų rusų vadovu. Mokytojai rusai būsią tikri kankiniai tarp kito katalikiško personalo, kurį priiminėti ir atleidinėti norįs pats vyskupas. Visoje imperijoje nė viena mokykla, turinti gimnazijos lygį („kursą“), nesanti atiduota dvasininkams vadovauti. O Mažoji seminarija liktų be jokios pasaulietinės rusų administracijos kontrolės, ji būtų uždara ir, be to, Varniuose toli nuo bendrosios ir mokyklų valdžios įstaigų priežiūros. Ypač tai esą nepakenčiama, kai kitų mokyklų vadovais skiriami rusai, o senieji nepatikimi mokytojai šalinami. Į Mažąją seminariją būsią priimami katalikų akademijos auklėtiniai, prisigėrę „lotyniškų lenkiškų pradų“, neparuošti gimnazijos disciplinoms dėstyti. Nežinia kodėl esą seminarijoje nenumatyta mokyti tokių dalykų kaip dailyraštis, braižyba, piešimas. Tačiau daugiausia V. Kuliniui užkliuvo slavų kalbos pašalinimas, nes čia įžiūrėjo Valančiaus kėslus priešintis rusinimo politikai. Mat slavų kalba „tarnautų kadaise dviejų draugiškų rusų ir lietuvių tautybių

³²⁵ I. Kornilovo 1864 V 3 raštas M. Muravjovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1864 m., b. 1615, l. 2.

³²⁶ Stačiatikių Kauno vyskupo Aleksandro atsiliepimas apie M. Valančiaus Mažosios seminarijos projektą, be datos, originalas, *LVIA*, f. 567, ap. 4, b. 939, l. 9–12; nuorašas; *LVIA*, f. 378, BS, 1864 m., b. 1615, l. 23–25.

suartėjimui, kurios dabar atskirtos dėl ilgai trukusio lietuvių pajungimo lenkų elementui, svetimam bei priešiškam toms abiem tautybėms“.

„Saugodamas“ lietuvius nuo „lenkų elemento“ viešpatavimo, V. Kulinas susidūrė su kebliu Valančiaus sumanymu lietuvių kalbą iškelti į dėstomosios kalbos lygmenį. Vėlgi taip, kaip vyskupas Aleksandras, išvedžiojo, jog nesą žemaitiškų vadovėlių, teksią juos versti, mokslas būsiąs spraudžiamas į „dirbtinius siaurus religinio tautinio nepakantumo rėmus“. Be to, Mažojoje seminarijoje įvedus žemaičių kalbą, teksią keisti ir kunigų seminarijos kalbą. Pati kunigų seminarija liksianti be pasaulietinių disciplinų ir virsianti „žemaitiška dvasine akademija“. Šalia katalikybės autonomiškumo pavojaus V. Kuliną ypač baugino lietuvių kalbos vartojimo sferos plėtra. Jis šį klausimą ragino grąžinti į vyriausybės duotas vėžes. Mažajai seminarijai, jei tokia būtų, reikėtų visus mokytojus, išskyrus katalikų tikybos, skirti rusus, baigusius universitetus, ir viską, išskyrus tikyba, mokyti rusiškai, kad per šią kalbą mokiniai suartėtų su rusais ir įgytų „meilę ir atsidavimą sostui ir tėvynei“. Toliau V. Kulinas darė išvadą, jog seminarijos steigimu norima „atskirti žemaičių liaudį (narod)“, todėl reikia to neleisti, kad „būtų apsaugoti vyriausybiniai ir tautiniai interesai rusiškoje Lietuvoje“³²⁷.

Gavęs vyskupo Aleksandro ir V. Kulino atsiliepimus, švietimo apygardos globėjas I. Kornilovas susidarė savo nuomonę, kurią išdėstė gegužės 3 d. rašte generalgubernatoriui³²⁸ ir nuorašą pasiuntė liaudies švietimo ministrui³²⁹.

I. Komilovo „nuomonė“ iš esmės nesiskyrė nuo abiejų gautųjų atsiliepimų. Galbūt tik ryškiau formulavo politines nuostatas dėl Mažosios seminarijos. I. Kornilovas, pavyzdžiui, akcentavo, jog žemaičių katalikams kunigų įtaka esanti nepaprastai didelė, dvasininkai palaiką nepaprastą liaudies svetimumą rusams, jie, o ne ponai, įtraukę liaudį į sukilimą. Anot jo, „Ponas Volončevskis dabar uoliai stengiasi dėl žemaičių kalbos, o [seniau] rūpinosi vyskupijoje platinti lenkų kalbą (ypač ankstesniais metais ligi maišto)“. Valančiaus projektas turįs tikslą tarnauti „moraliniam liaudies pavergimui“ bei įtvirtinti katalikų dvasininkų viešpatavimą. „Žemaičių liaudies švietimas, – rašė I. Kornilovas, – turi tarnauti ankstesniųjų broliškų santykių su rusais atstatymui, o šį uždavinį dabar gali atlikti tik rusiškos mokyklos, be kunigų kišimosi.“ Vėl kartojo, kad Kauno gubernijoje iš mokytojų reikią tuoj pat pašalinti kunigus (išskyrus tikybos mokytojus) ir lenkus, kaip tai jau padaryta Minsko, Gardino ir Vilniaus gubernijose.

Tuo visas Mažosios seminarijos projekto svarstymas baigėsi. Savo „nuomonės“ M. Muravjovas raštu nepareikšė nei aukštesnėms institucijoms, nei Valančiui. Jis čia, visame Šiaurės vakarų krašte, jautėsi esąs vyriausias caro vietininkas. Šis ilgai brendęs Valančiaus religinės, kultūrinės ir pedagoginės minties blyksnis užgeso ryškia šviesa nušvietęs paties projekto autoriaus esybę. Juk lietuviškos katalikiškos mokyklos sukūrimas užtruks dar daugiau kaip ketvertą dešimtmečių, kol bus pirmą kartą realizuotas „Žiburio“ draugijos Marijampolės progimnazijos forma.

Lietuvių kalba seminarijoje

Skirtingai nuo kitų mokyklų, Žemaičių kunigų seminarijoje lietuvių kalbos padėtis sustiprėjo. Vyriausybei priėmus griežtą kursą išstumti iš visuomeninės-politinės sferos vietinę bajoriją, kaip senojo Lenkijos–Lietuvos valstybingumo tradicijų nešėją, lenkų kalbos likimas seminarijoje buvo galutinai nulemtas. Valančius civilinės administracijos tikslą gerai suprato, tačiau stengėsi ginti Bažnyčios interesus ir katalikų teises. Istoriografijoje ne kartą yra pareikšta, jog Valančius lietuvių kalbą nenoriai įsileidęs į seminariją, net gavęs K. Kaufmano nurodymą, dar bent ketvertą metų delsęs jį įvykdyti.

³²⁷ V. Kulino 1864 IV 30 atsiliepimas, originalas, *LVA*, f. 378, BS, 1864 m., b. 1615, l. 9–17.

³²⁸ Minėtasis raštas, *ten pat*, l. 4–6; siunčiamo rašto nuorašas, *LVA*, f. 567, ap. 4, b. 939, l. 6–8

³²⁹ I. Kornilovo 1864 V 3 lydraštis, *LVA*, f. 567, ap. 4, b. 939, l. 13. Be savo rašto generalgubernatoriui nuorašo, pridėjo ir trijų M. Valančiaus projekto nuorašus.

Susilaukęs net pakartotinių vyriausybės įsakymų³³⁰. Manytume, kad šis tvirtinimas yra perdėm tiesmukas, kilęs dėl nepakankamo įvykių eigos pažinimo.

1866 m. sausio 18 d. Kauno gubernatoriui N. Muravjovui paklausus, kaip stiprinamas rusų kalbos vaidmuo seminarijoje, Valančius nurodė, kurie dalykai dėstomi rusiškai, kurie lotyniškai. Homiletikos* pratimai, remiantis 1843 m. seminarijų statuto 27 paragrafu, esą atliekami žemaičių ir lenkų kalbomis³³¹.

N. Muravjovo reakcija į šį Valančiaus raštą buvo griežta. Jis vyskupo raštą pasiuntė K. Kaufmanui pridurdamas, jog Valančius, kaip ir apskritai kunigai, nenori vykdyti caro ir vyriausybės valios „surusinti Vakarų kraštą“. Dėl to greta rusų kalbos vengia duoti „pilietines teises“ žemaičių, latvių ir lietuvių tarmėms. Jų varžymo ir visų „pilietinių teisių“ nepripažinimo įkalčiu laikė lenkų kalbos toleravimą seminarijoje ir bažnyčiose³³².

K. Kaufmanas Valančiaus raštą perskaitė atidžiai ir prie N. Muravjovo tvirtinimo pridūrė: jis sutinkąs su vyskupo nuomone, kad Dievo žodį reikia skelbti vietos kalbomis ir homiletikos, remiantis caro valia, t. y. jo patvirtintu seminarijų Statutu, mokyti vyskupijos gyventojų kalbomis. Tačiau K. Kaufmanas pabrėžė, kad šiame krašte tėra dvi kalbos: rusų ir žemaičių. Lenkų kalba neleidžiama ne tik dėstyti homiletikos, bet ir kalbėtis seminarijoje, nes ją pripažino užsienio kalba³³³.

Valančius su K. Kaufmano įsakymu turėjo skaitytis ir lenkų kalbos per homiletikos užsiėmimus atsisakyti. Tad negalime pritarti J. Stakausko nuomonei, jog per homiletikos dėstymą lenkų kalba per daug respektuota* ligi 1875 m.³³⁴ Nėra jokio pagrindo netikėti Valančiumi, jog 1866 m. pradžioje šalia lenkų kalbos homiletikos pratybos vyko ir lietuvių kalba. Ir tai nebuvo kokia naujovė, o kaip labai tikėtina, bent 20-ies metų tradicija (gal kartais ir trūkinėjanti). Jau 1864 m. Valančius, pateikdamas Mažosios seminarijos projektą su dėstomąja lietuvių kalba, turėjo aiškią nuostatą, kad ir aukštesnioji pakopa – kunigų seminarija nebeapsieis be reikšmingo lietuvių kalbos vaidmens.

Kai buvo pareikalauta lenkų kalbą pašalinti iš seminarijos (ne tik iš homiletikos paskaitų ir pratybų), joje mokėsi tik III ir IV kurso klierikai, t. y. tie, kuriuos reikėjo mokyti homiletikos. Apie šio dalyko dėstymą rusiškai negalėjo būti nė kalbos, nes jos Valančius į bažnyčių neįsileido. Ar visiškai pereita prie lietuvių kalbos, tvirtai atsakyti dar negalime. Šiokį tokį pagrindą gali turėti ir Jono Mačiulio-Maironio tvirtinimas, kad Valančius po lenkmečio seminarijoje įvedė „lietuviško liežuvio išguldyimą vietoje buvusio lenkiško“³³⁵. Gaila, kad Maironis nenurodė tikslesnės datos, todėl galima galvoti ir apie tuos metus, kai seminarija vėl atsikūrė.

Kai 1867 m. pavasarį seminarijos mokomasis darbas sustojo, apie Valančiaus kokį nors lietuvių kalbos kelio į seminariją trukdymą kalbėti nėra prasmės. Atvirkščiai, homiletiką dėstyti šia kalba buvo ruošiamasi iš anksto, rūpinamasi gauti kvalifikuotą profesorių. Juo tapo Antanas Baranauskas, į kurį, kaip artimą lietuvišką sielovadinio ir kultūrinio darbo pagalbininką, Valančiaus akys krypo jau seniai. Dar seminarijoje jį pastebėjo kaip lietuvių poetą. Mat 1858 m. per vyskupo vardadienį klierikai pirmą kartą sveikino lietuviškomis eilėmis. Valančius turėjo jomis, kaip neįprastu dalyku, susidomėti ir sužinoti, kad jų autorius A. Baranauskas. Juolab kad sveikintojai vyskupą pripažino savo tautiniu vadovu: „Žemaičiai, Lietuva po sparnu Tavo / Atgijo, pražydo ir vaisius gavo, / Senuolių, prabočių puikus liežuvis, / Kad ne tu

³³⁰ J. Stakauskas, Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių kunigų seminariją, *Tiesos kelias*, 1937, Nr. 7/8, p. 348; R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 181; E. Vidmantas, *Katalikų Bažnyčia ir nacionalinis klausimas Lietuvoje XIX a. antroje pusėje–XX a. pradžioje*, p. 20 ir kt.

* Homiletika – mokslas apie pamokslų esmę. (Red.)

³³¹ M. Valančiaus 1866 I 18 raštas (Nr. 182) Kauno gubernatoriui N. Muravjovui, originalas, *LVIA*, f. 378, BS, 1865 m., b. 1923b, l. 21.

³³² N. Muravjovo 1866 I 29 raštas K. Kaufmanui, *ten pat*, l. 19–20.

³³³ K. Kaufmano 1866 II 10 raštas N. Muravjovui, *ten pat*, l. 22–23; J. Stakauskas, Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių kunigų seminariją, *Tiesos kelias*, 1937, Nr. 7/8, p. 345–346 (rašto publikacija).

* Respektuoti – gerbti, vertinti. (Red.)

³³⁴ *Ten pat*, p. 344.

³³⁵ *Lietuvių literatūros istoriografijos chrestomatija*, p. 316.

gelbėjęs, būtų pražuvęs.”³³⁶ Ne veltui Valančius įdėjo 5 A. Baranausko giesmes į savo giesmyną *Kantyczkas arba knyga giesmiu* (1860). Kaip pasižymėjusį klieriką Valančius A. Baranauską siuntė tęsti mokslo Peterburgo Romos katalikų akademijoje. Paskui, 1862 m., A. Baranauskas Valančiui rašytu laišku pranešė, kad akademija savo lėšomis jį siunčia dar dvejiems metams į Miuncheną teologijos ir senųjų kalbų studijuoti, Europos įžymybių aplankyti³³⁷. Valančius džiaugėsi, kad Baranauskas „galėjo matyti užsienio mokslininkus“³³⁸. Žinodamas, jog akademija jį pasiliko savo dėstytoju, vyskupas įspėjo, kad „būdamas užsiėmęs aukštesniaisiais reikalais nepamirštum Lietuvos. Juk ši šalis nuo neatmenamų laikų neturi rašytojo, dėl to gi tenykštė liaudis naudojasi vien žemaitiškėmis knygomis“.

A. Baranauskui greit apkarto profesorius duona, nesutarė su civilinės valdžios pastatytu rektoriumi Dominyku Stacevičiumi. Likimas tiesiog ištiesė gelbėtojo ranką: 1865 m. pabaigoje Valančius įsakmiai nurodė jam grįžti į Žemaičių vyskupiją³³⁹. Tuoj po Naujųjų metų Baranauskas atvyko į Kauną, kunigavo naujojoje katedroje, o gruodžio 22 d. buvo paskirtas, kaip minėta, moralinės teologijos dėstytoju. Galbūt tuomet jis prisidėjo ir prie homiletikos pratybų lietuvių kalba, nors homiletikos profesorius A. Zaukevičius pats gerai mokėjo lietuviškai³⁴⁰.

Oficialiai homiletikos dėstytoju A. Baranauskas tapo tik seminarijai atnaujinus mokymą. 1870 m. gruodžio 31 d. Valančius jam pasiuntė raštišką įsakymą: „Siūlau Jums dėstyti homiletiką Telšių seminarijoje lietuvių, arba žemaičių, kalba ir šia kalba lavinti auklėtinius ruošti pamokslus“³⁴¹.

Gali kilti klausimas, kodėl Valančius A. Baranauską homiletikos dėstytoju paskyrė taip vėlai, juk mokslo metai jau buvo prasidėję. Iš tikrųjų skubėti su šiuo skyrimu nereikėjo, nes homiletikos mokymas prasidėdavo tik vyresniuose kursuose. Tad homiletikos paskaitas jam teko skaityti, rodos, tik nuo 1873/74 mokslo metų. Ligi tol Baranauskas liko nevisiškai užimtas. Matyt, dėl to 1871 m. kovo 3 d. vyskupas jį paskyrė dar ir Kauno kalėjimo kapelionu³⁴². Tačiau šioms paskaitoms A. Baranauskas ėmė ruoštis iš anksto, bendravo su klierikais ir juos mokė lietuvių kalbos. Šiuo reikalu svarbių duomenų randame A. Baranausko 1875 m. spalio 4 (16) d. laiške vokiečių filologui Hugo Vėberui. Jis rašė: „Aš, nabašnyko vyskupo Volončevskio lieptas mokyti lietuviškai mokslo Šventosios iškalbos (Homileticum), 1870 m. perverčiau lietuviškon kalbon Šleicherio kalbamokslį. Matydamas nemažas spragas, ėmiau patsai klierikus, iš visos Kauno gubernijos susirinkusius, klausinėti, kaip kurioje vietoje tuos ir tuos žodžius žmonės ištaria ir kaip juos tokiai ir tokiai misliai išversti kalbon sudaro. Ir iš tų visų žinių sulygintų šitą, kaip Tamsta matai, rašybą intaisiau, ir patsai ėmiau rašyti lietuvišką kalbamokslį.“ Jis buvęs reikalingas klierikams mokyti. Jei H. Vėberis norėsiąs geriau tarmes pažinti, tai jam galėsią patalkinti keletas seminarijos klierikų, kurie geriau už kitus moka savo kalbą ir pažįsta A. Baranausko kalbamokslį – gramatiką³⁴³. Vienas tokių tuometinių A. Baranausko mokinių buvo klierikas Kazimieras Jaunius (seminariją baigė 1875 m.), vėliau iškilus lietuvių kalbininkas.

Beje, A. Baranausko biografė Regina Mikšytė kelia mintį, kad tuomet seminarijoje „su M. Valančiumi jam suartėti nepavyko“. Matyt, dėl abiejų skirtingo amžiaus ir hierarchinio statuso nebuvę peržengti oficialieji rėmai³⁴⁴. Visa tai, kas anksčiau mūsų apie Valančiaus ir Baranausko bendravimą pasakyta, lyg ir neduoda pagrindo jų santykiams mesti kokį nors šešėlį. Kai seminarija pradėjo veikti, A. Baranauskas senu papratimu vėl rašė lietuviškus sveikinimus vyskupui vardinių proga. Atėjęs su klierikais, deklamavo

³³⁶ A. Baranauskas, *Raštai*, Vilnius, 1995, t. 1, p. 176.

³³⁷ A. Baranausko 1862 XII 8 laiškas M. Valančiui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 103, l. 813–814.

³³⁸ M. Valančiaus 1865 I 8 laiškas A. Baranauskui, *LLTI*, f. 1, b. 594, l. 1. Lietuva, kaip minėjome, Valančius vadino Aukštaitiją.

³³⁹ A. Baranausko 1865 XII 20 laiškas M. Valančiui, *KAK*, b. 13, l. 813; M. Valančiaus 1865 XII 24 laiškas A. Baranauskui, *ten pat*, b. 178, l. 1.

³⁴⁰ J. Stakauskas, Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių kunigų seminariją, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 1, p. 17.

³⁴¹ *Ten pat*, p. 18–19 (minėtojo rašto publikacija); M. Valančiaus 1870 XII 31 įsakymas A. Baranauskui, *LLTI*, f. 1, b. 177, l. 1.

³⁴² M. Valančiaus 1871 III 3 raštas A. Baranauskui, *LLTI*, f. 1, b. 180, l. 1.

³⁴³ A. Baranauskas, *Raštai*, Vilnius, 1970, t. 2, p. 177–179 (minėtojo laiško publikacija).

³⁴⁴ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 227.

naujas politines aplinkybes atitinkančias eiles: „Šturmais ir vėjais Bažnyčia suspausta, / Mylistos Jūsų prakaito nuplausta, / Vargus iškentus iš Dievo galybės / Laukia su vilte pakajaus, linksmybės“ (1871 m.) arba, kad Lietuva „Tvanuos nelaimių ne tik nepaskendo, / Bet dar ir skaistesnė, ir šventesnė liko“ (1872 m.), „Tegul žemaičiai Vyskupo pasilgę, / Tegul lietuviai Piemens patroškę / Ir vėl suslaukia susrinę, susbloškę, / Ašarom džiaugsmo vieškelius apvilgę“ (1873 m.)³⁴⁵.

Homiletikos dėstytojo ir vyskupo santykius stiprino bei šildė abiejų uolus tarnavimas Bažnyčiai ir lietuvybei. Rusų administracijos nuomone, jų abiejų bendravimas buvo toks stiprus, kad pasidarė net politiškai įtartinas. Kauno gubernatorius M. Obolenskis, tiesiog per padidinamąjį stiklą stebėjęs seminarijos gyvenimą, 1870 m. rašė, kad A. Baranauskas „labai išmintingas, vienas geriausių pamokslininkų, labai vyskupo mylimas...“³⁴⁶ 1874 m. šį A. Baranausko apibūdinimą pakartojo, bet dar pridūrė, jog profesorius įtariamas, kad prieš keletą metų prisidėjo prie slaptai Prūsijoje spausdinamų žemaitiškų brošiūrų rašymo³⁴⁷, t. y. talkininkavimo šiai Valančiaus akcijai.

Valančiaus ir Baranausko pastangomis lietuvių kalba seminarijoje giliau įleido šaknis. Nėra abejonės, kad jų plėtimąsi varžė civilinės administracijos rusifikacinės priemonės ir pakankamai stiprios konservatyvios dvasininkų elito nuostatos dėl „tautos“ ir „liaudies“ kalbų funkcijų visuomenėje.

Tuo metu seminarija ir jos globėjas vyskupas Valančius savo lietuvių kalbos puoselėjimu taip pat atkreipė užsienio filologų dėmesį. 1872 m. pavasarį, norėdamas užmegzti mokslinius ryšius su Valančiumi, parašė jam laišką Karaliaučiaus universiteto profesorius, žymus lietuvių leksikografas ir gramatikos tyrinėtojas Fridrichas Kuršaitis. Jis sakėsi norįs aplankyti Didžiąją Lietuvą, susipažinti su lietuvių tarmėmis³⁴⁸. Valančius greit atsiliepė ir entuziastingai pritarė šio mokslininko atvykimui, nes jį jau pažinojo iš jo mokslinių darbų ir sakėsi daug ką iš jų suvokęs apie lietuvių kalbos dalykus; apytikriai nurodė lietuvių kalbos arealą ir jos tarmes bei šnektas³⁴⁹. F. Kuršaitis Kaune lankėsi ne tik 1872 m., bet ir 1874 bei 1875 m. Jis susitiko su Valančiumi ir seminarijos profesoriumi A. Baranausku, gavo iš jo duomenų apie lietuvių kalbos gramatikos ypatybes³⁵⁰.

Tuo metu senovinės kalbos fonetikos tyrinėjimais pasižymėjo Prahos universiteto docentas Leopoldas Geitleris. Jis slavų kalbos faktus lygino su lietuvių kalbos reiškiniais, stengėsi geriau pažinti tarmes. Tad 1873 m. išsiruošė į Lietuvą. Pirmiausia pagalbos kreipėsi į Valančių, gavo jo rekomendacinį laišką, kuriuo vyskupijos kunigai prašomi mokslininką priimti ir padėti jam pažinti liaudies, t. y. lietuvių, kalbą³⁵¹.

L. Geitleris žinojo, koks Lietuvoje politinis režimas, net paprasčiausio užsieniečio keliavimas be specialaus leidimo buvo neįmanomas. Tad čekų mokslininkas iš pradžių apsirūpino Peterburgo universiteto profesoriaus istoriko bei slavotyrininko Vladimiro Lamanskio ir čekų istoriko bei filosofo Františko Palackio (Palacky) rekomendacijomis, o paskui, rodos, nesusiorientavęs, kad didžioji lietuvių tautos teritorijos dalis priklauso Vilniaus švietimo apygardai, kreipėsi į Varšuvos švietimo apygardos globėją Fiodorą Vite (Vitte). Pastarasis L. Geitlerio prašymą nusiuntė į Vilnių. Drauge L. Geitlerį apibūdino palankiai, kaip gabų filologą. Vilniaus apygardos globėjas Nikolajus Sergijevskis susitarė, kad mokslininką „globos“ Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos vedėjas. N. Sergijevskis L. Geitleriui patarė kreiptis į jo pažįstamus lietuvių kalbos žinovus, pasireiškusius diegiant rusiškąjį raidyną, būtent grafo Zubovo dvare prie Šiaulių gyvenantį L. Ivinskį, Vilniaus realinės mokyklos mokytoją Joną Krečinskį,

³⁴⁵ A. Baranauskas, *Raštai*, t. 1, p. 299–301.

³⁴⁶ M. Obolensko 1870 III 23 raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1869 m., b. 1023, l. 8.

³⁴⁷ M. Obolensko 1874 I 19 raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ten pat*, 1874 m., b. 1139, l. 2.

³⁴⁸ F. Kuršaičio 1872 IV 3 (n. s.) laiškas M. Valančiui vokiečių k.; *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 13, l. 7–8.

³⁴⁹ M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 520–521 (1872 IV 3 (15) laiško F. Kuršaičiui publikacija).

³⁵⁰ A. Baranauskas, *Raštai*, t. 2, p. 177.

³⁵¹ M. Valančiaus 1873 V 28 rekomendacinis laiškas L. Geitleriui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 13, l. 11.

šventiką A. Petkevičių ir Panevėžio mokytojų seminarijos mokytoją Zachariją Liackį³⁵². Valančius ir A. Baranauskas buvo ignoruojami, nors jie tuomet buvo geriausi savo kalbos žinovai.

Lietuviškų pamokslų išplitimas

Pakitusiomis visuomeninėmis ir politinėmis sąlygomis, kai lenkų kalba palaipsniui prarado savo turėtąjį vaidmenį Lietuvoje, Valančius pasinaudojo lietuviškiems pamokslams bažnyčiose plėsti. Gautą M. Muravjovo 1865 m. vasario 5 d. nurodymą, kad pamokslai turi būti sakomi vietinių žmonių kalba, Valančius suprato vienareikšmiškai: šia kalba kaimo vietovėse pripažino vien lietuvių kalbą. Tiesa, vėliau, lyg papildydamas M. Muravjovą, Vilniaus generalgubernatorius E. Baranovas taip pat sukonkretino, kad lietuviškose vietovėse pamokslai turi būti sakomi tik lietuviškai. E. Baranovo įsakymas, rodos, nelietė gubernijos ir apskričių miestų.

Jau 1865 m. pradžioje, tuoj po M. Muravjovo įsakymo, Valančius vyskupijos kunigams nurodė, kad lenkiškai pamokslai gali likti tik ten, kur nėra „žemaičių“ gyventojų³⁵³. Tačiau visais atvejais vyskupas buvo atidus ir lenkiškai kalbantiems katalikams. Antai Zarasų apskrities karo viršininkas ir ispravnikas uždraudė visus lenkiškus pamokslus. Po to Drūkšių parapijos administratorius Pranciškus Lukaševičius Valančiui rašė, kad parapija yra paribyje ir lietuviškai nesupranta du trečdaliai katalikų, o lenkiškai supranta visi. Valančius atsakė, kad Vilniaus generalgubernatorius pamokslus lenkiškai leidęs sakyti ten, kur ištisai gyvena lenkai. Tad ir Drūkšiuose vyskupas liepė sakyti pamokslus pakaitomis lietuviškai arba lenkiškai kas antrą sekmadienį arba šventadienį³⁵⁴.

Visiškai kitaip vyskupas žiūrėjo į bajorų, gyvenančių Lietuvoje, norą toliau kai kuriose parapijose išlaikyti vien lenkiškus pamokslus. Antai Kėdainiuose filijalistas Pranciškus Levickis pamokslus sakė tik lenkiškai, nors Kėdainių miestelyje ir apylinkėse visi katalikai, išskyrus bajorus, kalbėjo lietuviškai. Į tai Valančiaus dėmesį atkreipė ir Kauno vicegubernatorius, nurodydamas, kad kaimyninėse Josvainių, Pernaravos, Apytalaukio ir kitose bažnyčiose pamokslai lietuviški³⁵⁵. Šiuo atveju Valančius civilinei administracijai neprieštaravo, Kėdainių kunigui P. Levickiui pranešė vicegubernatoriaus rašto turinį ir liepė pamokslus sakyti lietuviškai³⁵⁶.

Netgi ten, kur bajorų luomo katalikai galbūt sudarė daugumą parapijiečių, vyskupas į jų norą išlaikyti bažnyčioje „bajorišką“ kalbą neatsižvelgė. Antai Panoterių filijalistas Juozapas Sakalauskas prašė vyskupą kas antrą savaitę leisti lenkiškus pamokslus, nes tik ketvirtadalis jo parapijiečių esą valstiečiai, o visi kiti – bajorai. Be to, daug jų prisirenka net iš 5 gretimų parapijų, kuriems čia arčiau negu ligi savųjų bažnyčių. Vyskupui aiškino, kad jų bajorai esą kitokie nekaip žemaičių, nes visiškai nesuprantą lietuviškai³⁵⁷. Vyskupas, matydamas filijalistų „bajorišką“ tendenciją ir žinodamas Panoterių tautinę padėtį, atsakė: „<...> aš laikau tinkamesniu dalyku, kad Panoterių bažnyčioje pamokslai būtų sakomi vien lietuvių kalba.“³⁵⁸

Lietuviški pamokslai Valančiaus laikais įsigalėjo visose Lietuvos parapijose, kurios priklausė Žemaičių vyskupijai. Išimtis tebuvo kai kurios miestų ir Zarasų apskrities rytinio paribio bažnyčios.

Lietuvių kalbos vartojimo per pamaldas gynimas

³⁵² Varšuvos Švietimo apygardos globėjo 1873 V 31 raštas N. Sergijevskui ir šio VI 2 atsakymas, *LVIA*, f. 567, ap. S, b. 4189, l. 1–4.

³⁵³ M. Valančiaus 1865 II 18 raštas konsistorijai, *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 858, l. 238.

³⁵⁴ P. Lukaševičiaus 1868 III 21 raštas M. Valančiui ir šio atsakymas (be datos, Nr. 31), *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 385–386.

³⁵⁵ Kauno vicegubernatoriaus 1867 VI 26 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 374.

³⁵⁶ M. Valančiaus 1867 VII 2 raštas P. Levickiui, *ten pat*, l. 375.

³⁵⁷ J. Sakalausko 1868 V 19 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 388.

³⁵⁸ M. Valančiaus 1868 VI 24 raštas J. Sakalauskui, *ten pat*, l. 389.

Rusų administracija, šalindama lenkų kalbą iš viso viešojo gyvenimo ir netgi iš kunigų pamokslų, visiškai nerodė politinio palankumo lietuvių kalbos vartojimui visuomenėje. Visą laiką valdžios pareigūnams rūpėjo ją išstumti ne tik iš mokyklos, bet ir Bažnyčios, kurioje ji imta plačiau vartoti.

Lyg paruošiamasis pastarosios akcijos darbas buvo katalikų tikybos mokymo rusų kalba įvedimas mokyklose. Antai nuo 1864/65 m. m. pradžios įsakyta visose Vilniaus švietimo apygardos gimnazijose, progimnazijose, bajorų ir apskritinėse mokyklose naudoti vien Dominyko Stacevičiaus „dogminį ir moralinį katekizmą“ rusų kalba. Seniau, nuo 1854 m., iš jo katalikai buvo mokomi karo mokyklose. Dabar šį katekizmą peržiūrėjo ir jį rekomendavo Lietuvos stačiatikių seminarijos rektorius ir Vilniaus gimnazijos stačiatikių tikybos mokytojas³⁵⁹. Atsiklausti pačių katalikų dvasininkų nematyta jokio reikalo.

Netrukus šį vadovėlį papildė katalikams skirta stačiatikių autoriaus parašyta rusiška *Šventojo Senojo ir Naujojo testamento istorija*³⁶⁰.

Ryškos pastangos su rusų kalba brautis į katalikų liturgines apeigas prasidėjo šiek tiek vėliau. Revizijos komisija katalikų sutvarkymo reikalams svarstė rusų kalbos įvedimo į papildomas pamaldas klausimą ir dėl to visiškai vieningos nuomonės nesusidarė. Rodos, visi sutarė, kad, panaikinus lenkiškas civilines įstaigas, iki šiol Katalikų Bažnyčia „lieka tautine lenkiška institucija, kuri čionykščius katalikus atskiria nuo Rusijos“. Dauguma komisijos narių manė, kad šiai „blogybei“ pašalinti reikia „apginti“ bažnyčioje rusų teises, kurių jie ligi šiol neturį. Šio tikslo tikėjosi pasiekti įvedus rusų kalbą į visas papildomas pamaldas bažnyčioje. Verčiant atitinkamas maldas, himnus ir kitas giesmes, būsianti galimybė perkošti juos per cenzūros sietą ir atmesti visa tai, kas tarnauja neleistinai politinei propagandai. „Pagaliau rusų kalbos įvedimas į bažnyčią, – sakoma Revizijos komisijos memorandume, – žada didelę naudą stačiatikybei. Visa tai, kas šiame krašte stiprina rusų tautą bei įgalina ją triumfuoti, stiprina stačiatikybę ir padeda jos sėkmei <...> Priimdami rusų kalbą, čionykščiai katalikai suartės ir su stačiatikybe.“³⁶¹ Atviriau rusų kalbos katalikų bažnyčioje tikslų, rodos, neįmanoma apibūdinti. Tačiau revizijos komisija nebuvo savarankiška, ji vykdė tai, ko norėjo Peterburgas.

Laipsnišką rusų kalbos įvedimą į bažnyčias manyta pradėti nuo privalomų maldų už carą. Kaip žinoma, kiekvienos dienos mišių laikymo, ypatingų apeigų atlikimo, taigi ir maldų už carą tvarką nurodydavo kasmetiniai liturginiai kalendoriai, vadinami rubricėlėmis. Jei imsime Žemaičių vyskupijos rubricėles, tai jų pirmąją dalį sudarydavo liturginis kalendorius lotynų kalba, po jo buvo dedamos maldos už carą lotynų ir lietuvių (kirilica) kalbomis. Toliau ėjo antroji rubricėlių dalis, informuojanti apie administracinį vyskupijos pasiskirstymą ir jos vadovybę – kapitulą, konsistoriją, dekanatus, parapijas ir filijas, suteikiama žinių apie visas bažnyčias ir koplyčias bei jų kunigus, apie kunigų seminarijos profesorius ir klierikus.

Rubricėles, kaip jau minėta sudarydavo seminarijos rektorius, bet jas patikrindavo ir aprobuodavo vyskupas. Nors šie kalendoriai buvo skirti bažnytiniais reikalams, tačiau nuo 1863 m. juos visą laiką griežtai kontroliavo ne tik civilinė cenzūra, bet ir gubernatorius, generalgubernatorius bei jų pareigūnai ir Peterburgo Romos katalikų dvasinė kolegija. Pirmą kartą jiems rubricėlės rimtai užkliuvo, kai jose, kaip įprasta, 1865 m. nurodant neseniai mirusius kunigus (paprastai praėjusiais metais), buvo pažymėti ir mirtimi nubausti sukilėliai kunigai Antanas Mackevičius ir Antanas Gargasas³⁶². Už tai Vilniaus laikinasis lauko auditoriatas kaltę vertė Valančiui. Tačiau rimčiausias vyskupo susikirtimas su civiline administracija įvyko dėl Bažnyčios rusinimo per rubricėles. Vilniaus generalgubernatorius E. Baranovas 1867 m.

³⁵⁹ Vilniaus švietimo apygardos globėjo I. Kornilovo 1864 V (diena nepažymėta) raštas M. Muravjovui, LVIA, f. 567, ap. 3, b. 1329, l. 147.

³⁶⁰ E. Vilniaus liaudies mokyklų direkcijos direktoriaus p. 1865 IV 15 raštas I. Kornilovui, *ten pat*, ap. 3, b. 1444, l. 3.

³⁶¹ Revizijos komisijos memorandumas, 1868 m. pradžioje perduotas Vilniaus generalgubernatoriui, LVIA, f. 378, BS, 1866 m., b. 1340, l. 177–178.

³⁶² *Directorium horarum canonicarum et missarum pro diecesi telsensi seu samogitiensi in annum Domini MDCCCLXV*, Wilno, 1864, p. 141.

rugpjūčio 22 d. išleido aplinkraštį Vilniaus, Kauno ir Minsko gubernatoriams, kad rubricėlės toliau būtų leidžiamos ne tik lotynų kalba, bet ir su vertimais į rusų kalbą, nes jos duodančios oficialių civilinei valdžiai reikalingų žinių apie vyskupiją. Atskiru raštu vidaus reikalų ministrui prašė, kad taip būtų leidžiama ir Mogiliovo arkivyskupijos rubricėlė³⁶³. Šį reikalavimą Valančiui pranešė Kauno gubernatorius. Vyskupas pasiduoti nemanė. Jis aiškino, kad pirmoji rubricėlių dalis reikalinga tik kunigams, ji pilna liturginės kalbos techninių ženklų ir terminų, todėl jų išversti į rusų kalbą nėra neįmanoma. Vien lotynų kalba ši rubricėlių dalis spausdinama ir užsienio šalyse. Valančius E. Baranovo prašė savo nurodymą atšaukti³⁶⁴.

Vietoj teigiamo atsakymo Valančius per Kauno gubernatorių gavo E. Baranovo įspėjimą, kad vyskupas „privalo savo ganomiesiems duoti pavyzdį tiksliai viršinių nurodymų vykdymu ir paklusnumu paskirtajai valdžiai“³⁶⁵.

1868 m. rubricėlės rankraštį Valančius cenzūrai pristatė su reikalaujama pirmosios dalies vertimu į rusų kalbą, nors, beje, šis vertimas buvo labai suprastintas. Rubricėlė neužkliuvo.

1868 m. sausio 31 d. Peterburgo Romos katalikų dvasinė kolegija išleido įsaką ir jį nusiuntė Valančiui, kad maldas už carą atliktų tik rusiškai. Valančius su šiuo įsaku nesutiko, jis tvirtai atsakė, kad Kauno gubernijos miestiečiai vartoja lenkų ir lietuvių kalbą, o kaimiečiai – lietuvių, ir tik kur ne kur kalba lenkiškai. Tad maldos už carą miestuose turį būti atliekamos lotyniškai, jei bus draudžiama lenkiškai, o jei nebūtų leidžiama lotynų kalba, tai lietuviškai, nes ją „supranta ir tie, kurie kasdieniniame gyvenime kalba lenkiškai“. Už miestų, kaimo parapijose maldos už carą turinčios būti vien lietuviškos. Valančius siekė neįsileisti rusų kalbos į bažnyčias ir Kuršo gubernijoje. Ten miestų bažnyčiose siūlė šias maldas atlikti vokiškai, o kaimo parapijose – latvių kalba. Šį savo atsakymą Valančius išvertė lotyniškai ir išsiuntė Apaštaliniam Sostui³⁶⁶. Iš Romos, kaip jau minėta, Valančius slaptais ryšių keliais gavo pagyrimą, kad į bažnyčią neįsileidžia rusų kalbos, kaip destruktivios politinės priemonės.

Jau atrodė, kad po šio bandymo maldomis už carą prakišti rusų kalbą į bažnyčią civilinė administracija atlėgo. Tačiau taip tik atrodė. Tuo metu vyriausybės atstovai, ypač Kitatikių dvasinių reikalų departamentas rūpinosi gauti caro pritarimą. Mat, kaip minėta, 1848 m. caras, bijodamas katalikybės plitimo tarp rusų, uždraudė bažnyčioje vartoti rusų kalbą. 1869 m. gruodžio 25 d. caras Aleksandras II panaikino ankstesnįjį Mikalojaus I paliepimą ir leido rusų kalbą vartoti visų kitatikių religiniams reikalams, vadinasi, ir pamokslams bei papildomoms pamaldoms katalikų bažnyčiose. Šį caro paliepimą Valančiui pranešė Kauno gubernatorius M. Obolenskis³⁶⁷.

Tačiau Valančius šią naujieną, rodos, sužinojo gerokai anksčiau, tiesiai iš Peterburgo. Aprobodamas 1870 m. rubricėlę, vyskupas pašalino maldas už carą ir jo giminę rusų kalba, nors 1869 m. rubricėlėje jas buvo palikęs³⁶⁸. Matyt, tuo Valančius norėjo apsidrausti nuo rusų kalbos brovimosi į Bažnyčią, nes kunigai gali pamanyti, kad vyskupas tai leidžia, nes pats rubricėlę aprobavo. Vyskupo būgštavimas turėjo visiškai tikrą pagrindą. Antai Žeimelio filijalistas 1869 m. pradžioje maldas už carą ėmė giedoti rusiškai. Paskui jis, Valančiaus prispirtas dėl tokio išsišokimo, aiškinosi, kad buvęs paveiktas rubricėlės³⁶⁹.

³⁶³ E. Baranovo 1867 VIII 22 aplinkraštis ir raštas vidaus reikalų ministrui, LVIA, f. 378, BS, 1867 m., b. 1367, l. 1–2.

³⁶⁴ M. Valančiaus 1867 IX 4 raštas E. Baranovui, *ten pat*, l. 4.

³⁶⁵ Kauno gubernatoriaus 1867 IX 19 raštas M. Valančiui, LVIA f. 1671, ap. 4, b. 107, l. 563.

³⁶⁶ Minėtasis vertimas – *Codex mednicensis seu Samogitiae dioecesis*, pars II, p. 694–695; P. Jatulis, Motiejus Valančius – idealus vyskupas, *Aidai*, 1975, Nr. 5, 206 (rašto vertimas į lietuvių k.).

Pirmą kartą šį raštą Vatikano archyve surado ir paskelbė Z. Olszamowska-Skowrónska, *Tentatives d'introduire la linque russe dans les églises latines de la Pologne Orientale (1865–1903)*, Roma–London, 1967, t. XI, p. 81.

³⁶⁷ M. Obolenskio 1870 III 8 pranešimas M. Valančiui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 493; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 233.

³⁶⁸ M. Obolenskio 1870 III 10 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 497.

³⁶⁹ A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 237.

Į tai, kad Valančius rusiškas maldas išmetė, civilinė cenzūra dėmesio neatkreipė. 1870 m. rubricėlė buvo išspausdinta ir išsiuntinėta kunigams. Kažkas apie tai pranešė Kauno gubernatoriui, o šis pareikalavo vyskupą dėl to pasiaiškinti. Valančius atsakė, kad vyskupijoje už carą bažnyčiose meldžiamasi tik lietuviškai arba lotyniškai, todėl ir rubricėlėje šios maldos spausdinamos minėtomis kalbomis. Rusiškai maldų spausdinti nesą jokio reikalo, nes gyventojai rusų kalbos nevartoja. O caro paliepiamą reikia suprasti, kad rusams katalikams bažnyčioje taip pat leidžiama vartoti savo gimtąją kalbą³⁷⁰.

Vilniaus generalgubernatorius A. Potapovas šį naująjį caro paliepiamą suprato kitaip ir iš Valančiaus pareikalavo kunigams išsiuntinėti 1870 m. rubricėlės papildymą. Dėl to valdžios lėšomis išspausdino 1050 egzempliorių maldų už carą ir visą tiražą perdavė Valančiui³⁷¹. Valančius šį priedą išsiuntinėti atsisakė paaiškindamas, kad spaudinys vyskupijos katalikų papildomoms pamaldoms nereikalingas³⁷².

Vyskupas dėl rubricėlių nusileisti nemanė, juoba kad ir kiti imperijos katalikų vyskupijų valdytojai caro paliepimo įgyvendinti nesiruošė, vienintelė išimtis – Vilniaus vyskupijos administratorius P. Žilinskis. Tad Valančius 1871 m. rubricėlės rankraštį vėl pateikė ne tik be rusiškų maldų už carą, bet ir analogiškas maldas lietuvių kalba parašytas lotynišku raidynu. Tai sužinojęs Vilniaus generalgubernatoriaus pavaduotojas (A. Potapovas tuomet buvo išvykęs) įsakė rubricėlę ištaisyti ir, jei Valančius neklausys, uždėti jam 1000 rublių baudą. Vyskupui teko paklusti, nors jis vėl įrodinėjo, kad rusiškas maldų tekstas nereikalingas³⁷³. Netrukus Vidaus reikalų ministerija, norėdama įvesti sistemingą rubricėlių kontrolę, vyskupijos vadovybei griežtai įsakė jų rankraščius būtinai iš anksto pateikti Peterburgo Romos katalikų dvasinės kolegijos kontrolei. Valančius manė, kad kolegija nebus labai atidi ir todėl 1872 m. rubricėlės rankraštyje lietuviškas maldas už carą vėl pateikė lotyniškais raidėmis. Deja, rubricėlę cenzūravo minėtas Vilniaus šventikas A. Petkevičius³⁷⁴.

A. Potapovas netrukus suprato tikrąją Valančiaus pasipriešinimo rusiškoms maldoms už carą prasmę. Anot jo, vyskupas šias maldas iš rubricėlių šalina „norėdamas nutraukti visus kunigų bandymus papildomas pamaldas laikyti rusų kalba“³⁷⁵. Rusų administracija tikėjosi, kad atsiras kunigų, kurie be atodairos vykdys caro paliepiamą, nors formaliai nerusiško krašto jis nelietė. Ypač stengėsi Šiauliuose stovėjusio 110-ojo Kamos pėstininkų pulko vadas pulkininkas Feliksas Mračkevičius. Anot jo, Šiauliuose ir jų apylinkėse esą daug rusiškai suprantančių katalikų. Be to, Šiauliuose, Vieکشniuose, Papilėje, Kuršėnuose, Gruzdzėnuose ir Šeduvoje esančios išdėstytos kariuomenės įgulos, kuriose tarnauja katalikų, nemokančių žemaitiškai. Jiems visiems reikią pamaldų rusų kalba. Pats Kauno gubernatorius skatino, kad gyventojai dėl to paduotų prašymus, tačiau tokių prašytojų neatsirado³⁷⁶.

Tą pačią dieną, kai Kauno gubernatorius Valančiui pranešė apie naująjį caro paliepiamą, A. Potapovas vyskupą „pradžiugino“ naujiena, kad, susitarus su vidaus reikalų ministru, 2000 egzempliorių tiražu išleistas katalikų ritualas (Rituale Sacramentorum) rusų kalba. Ritualą patvirtinusi Romos katalikų kolegija ir Mogiliovo arkivyskupijos valdytojas J. Stanevskis. A. Potapovas perdavė Valančiui 744 egzempliorius ir nurodė po vieną egzempliorių išdalyti kapitulos nariams, klebonams, vikarams, filijalistams³⁷⁷.

Šį ritualą kunigai laikė Bažnyčios rusinimo priemone. Vilniaus dekanato kunigas Stanislovas Piotrovičius raštu (aplinkraščiu) kreipėsi į kitus kunigus, pasmerkė vyskupijos valdytoją P. Žilinskį, kuris

³⁷⁰ M. Valančiaus 1870 III 28 raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 503.

³⁷¹ A. Potapovo 1870 VI 7 raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 378, BS, 1867 m., b. 1367, l. 55; spausdintas maldų tekstas rusų k., *ten pat*, l. 56–58.

³⁷² M. Obolensko 1870 VIII 16 pranešimas A. Potapovui, *ten pat*, l. 69.

³⁷³ M. Valančiaus 1870 IX 28 raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 522.

³⁷⁴ A. Petkevičiaus 1871 X 14 raštas Vilniaus vidaus cenzūros atskirajam cenzoriui, LVIA, f. 1241, ap. 1, b. 44, l. 33–34.

³⁷⁵ A. Potapovo 1870 V 11 raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 378, BS, 1867 m., b. 1367, l. 53.

³⁷⁶ A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 234–235.

³⁷⁷ A. Potapovo 1870 III 8 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 492; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 235.

nurodė priimti valdžios išleistąjį ritualą. Per pamokslą Šv. Rapolo bažnyčioje šią knygą sudegino, dėl to iš rusų administracijos gaudamas tremtinio kelialapį. Valančius pasipriešino mažiau demonstratyviu, bet veiksmingesniu būdu. A. Potapovui vyskupas atsakė, kad negali šios ritualų knygos priimti, jos platinti ir kunigams leisti ja naudotis. Mat Bažnyčios įstatymai neduoda vyskupams teisės liturgines knygas keisti, skelbti naujus rusiškus vertimus. Tokie pakeitimai yra išimtinė popiežiaus kompetencija³⁷⁸.

A. Potapovas supyko. Liepė Kauno gubernatoriui M. Obolenskiui grąžinti atsiųstąjį vyskupo raštą ir, vengiant tolesnio susirašinėjimo, išsikviesti vyskupą pas save ir jį paakinti, kam ritualas išleistas, ir įspėti, kad būtų apdairesnis plikais žodžiais pasiremdamas Bažnyčios kanonais. Jei randa kokių nors vertimo netikslumų, tai turi nurodyti konkrečiai³⁷⁹. Valančius nenusileido. A. Potapovas iš Peterburgo gavo ir per M. Obolenskį Valančiui pateikė Mogiliovo arkivyskupijos generalinio vikaro aplinkraštį ir jo ganytojišką laišką, kad bažnyčiose per pridėtines pamaldas vartotų rusų kalbą. M. Obolenskis bandė vyskupui užkalbėti dantį, esą vyriausybė katalikus ir jų dvasininkus globojanti, kol pastarieji „religijos nepaverčia pagrindiniu lenkų revoliucinės propagandos ginklu“. Caro paliepimas esąs tolerantiškas ir rusų kalbą siekiąs bažnyčioje įvesti ne prievarta. „Į visa tai, – rašo M. Obolenskis, – vyskupas Valančius man atsakė nenutrūkstamais nusiskundimais dėl tariamo religijos persekiojimo ir ketinimų Rusijoje katalikus paversti stačiatikiais. Už katalikų tikėjimą jis pasirengęs atiduoti savo gyvybę.“³⁸⁰ Prisiminkime, kad tuomet buvo laikas, kai pareigūnai svarstė, kaip vyskupą pašalinti iš pareigų ir ištremti iš Lietuvos.

Tuo tarpu Karo ministerija per Rygos generalgubernatorių bandė ritualą platinti Kuršo gubernijoje. Karo viršininkai šias knygas įteikė Jekabspilio ir Ilūkstos klebonams, tačiau Jekabspilio klebonas atsisakė ritualą priimti, nes negavo dvasinės vyresnybės leidimo. Vidaus reikalų ministras iš Valančiaus reikalavo, kad jis tokį nurodymą duotų. Vyskupas atsakė taip, kaip buvo atsakęs ir A. Potapovui: liturginiams leidiniams reikalinga popiežiaus aprobacija. Kadangi siuntinėjamas rusiškas ritualas turi daug pakeitimų, tai jis, vyskupas, kunigams negalys leisti vadovautis. Šiaip jau caro paliepimas esąs vykdomas, nes kareiviams pamokslai sakomi ir papildomos pamaldos laikomos ne tik lietuvių, bet ir rusų kalba³⁸¹.

Po to, matyt, vidaus reikalų ministro lieptas, Kauno gubernatorius dar bandė Valančių įtikinėti, kad ritualas rusų kalba niekuo nesiskiria nuo 1864 m. leidimo lenkų kalba. Tačiau kai Valančius nurodė įvairius praleidimus ir pakeitimus³⁸², gubernatorius daugiau prie šios temos nebegrįžo, nors kai kuriuos kunigus dar stengėsi palenkti (pvz., gana sėkmingai Vaškų kleboną Julijoną Rukuižą).

Gindamas lietuvių kalbos teises bažnyčioje, Valančius saugojo lietuvių tautos identitetą ir kartu rūpinosi Katalikų Bažnyčios egzistavimu, siekė neutralizuoti Stačiatikių Bažnyčios ekspansiją Lietuvoje. Universalieji Katalikų Bažnyčios bei tautiniai lietuvių interesai žymia dalimi sutapo ir iš to sėmėsi savo stiprybės.

Lietuvių kalba Valančiaus kanceliarijoje

Savitą Valančiaus orientaciją lietuviybės kryptimi rodo ir jo kanceliarijoje vartotos kalbos. Įsiplieskus minėtajai V. Biržiškos ir J. Stakausko diskusijai, pirmasis jų metė Valančiui priekaištą, kad ligi Muravjovo vyskupas lietuviškai neparašė nė vieno oficialaus rašto. Net ir Muravjovo laikais Valančius lietuviškai neatsakinėjęs į kunigų lietuviškai rašytus raštus³⁸³. Ganytojiškų laiškų, skirtų daugiausia liaudžiai,

³⁷⁸ M. Valančiaus 1870 III 30 raštas A. Potapovui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 508.

³⁷⁹ V. Biržiška, Vyskupo M. Valančiaus bylos, *Mūsų senovė*, t. 1, Nr. 1, p. 14.

³⁸⁰ M. Obolenskio 1871 III 29 visiškai slaptas raštas A. Potapovui, *LVIA*, f. 378, PS, 1865 m., b. 497, l. 91–92.

³⁸¹ Vidaus reikalų ministro 1871 II 16 raštas M. Valančiui ir šio III 15 atsakymas, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 196–198.

³⁸² Kauno gubernatoriaus 1871 IV 24 raštas M. Valančiui ir šio V 17 atsakymas, *ten pat*, l. 199, 201–204.

Siekiant rusinti katalikus – valdinių mokyklų mokinius, rusų administracija jiems išleido Vilniaus vyskupijos administracijos aprobutus „Воскресные и праздничные чтения из евангелистов“ (Sekmadienio ir šeštadienio skaitymus iš evangelijų). Valančius pareikalavo juos pašalinti iš mokyklų kaip Apaštalinio Sosto nepatvirtintus (M. Valančiaus 1870 IV 15 raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui).

³⁸³ V. Biržiška, *Iš vysk. Valančiaus veiklos* (Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 7), p. 375–376.

oficialiais raštais nepripažino, be to, juos laikė daugiausia vyskupo sekretorių darbo vaisiumi. J. Stakauskas atsakė: „Teisybė, Valančius vartojo lenkų kalbą, kaip ir visi kiti jo amžiaus patriotai. Bet jis kalbėjo lenkiškai ne iš paniekos lietuvių kalbai. Visuotinis lietuvių kalbos vartojimo persilaužimas yra vėlesnių laikų darbas. Valančiaus laikais lietuvių kalbos vartojimas šviesuomenėje, galima sakyti, buvo pradėjęs pirmąją savo raidos fazę.“³⁸⁴

Iš tikrųjų baudžiavinės santvarkos laikais viešojo elitinių luomų kalba determinavo ir Valančiaus kanceliarijos kalbą. Visuomenės santvarka ir oficialioji kultūra buvo tokia veiksminga, kad individuali vieno žmogaus, kad ir vyskupo, valia čia nieko negalėjo pakeisti.

Reikėjo kur kas galingesnių jėgų, kurios turėjo subręsti pačioje visuomenėje. Be to, tuo metu valingo vyskupo priemonės išstumti prestižinę dvasininkų ir bajorų kalbą vargu ar būtų davusios naudos lietuvių kalbos vartojimui, bet visiškai aišku, kad būtų padėję rusų kalbos ekspansijai. Juk 1840 m. caro įsaku visose oficialiose įstaigose pareikalauta visą raštvedybą tvarkyti rusų kalba. Vyskupijos administracija, kaip minėta, buvo laikoma visos valstybinės sistemos dalimi, todėl šis reikalavimas galiojo ir jai, nors pastaroji siekė kiek galint šio įsako nesilaikyti. Kai 1853 m. Vilniaus generalgubernatorius I. Bibikovas paklausė Valančiaus, kiek lenkų kalba vartojama jo ir konsistorijos kanceliarijose, vyskupas žinojo, kaip atsakyti: iš kai kurių dvasininkų priimami raštai lenkų kalba, nes jie, kaip anksčiau baigę mokyklas, gerai nemoka rusiškai ir šalia neturi rusų raštininkų. Tačiau visi konsistorijos formalių kvotų protokolai rašomi rusiškai³⁸⁵. Iš tikrųjų Valančius rusiškai susirašinėjo su civilinės administracijos įstaigomis. Beje, kaip minėta, kai kada net Kauno gubernatoriui S. Chominskiui siuntinėjo lenkiškus raštus. Su dekanais ir kitais kunigais visada susirašinėjo lenkiškai. Tuo reiškėsi vyskupo pastangos atsispirti slenkančiai rusifikacijai.

Būtume visiškai neteisūs, jei manytume, jog Valančiaus kanceliarija ligi Muravjovo naudojosi tik lenkų ir rusų kalbomis. Anaiptol ne. Čia vėlgi prisimintina lietuvių kalba, kaip vienintelė vyskupo bendravimo su liaudimi kalba. Jau ne kartą minėtieji ganytojiški laišku, siuntinėjami iš vyskupo kanceliarijos, liaudžiai sudarė visiškai pagrįstą įspūdį, kad Valančius yra jos tautietis, todėl dera jam ir jo kanceliarijai siųsti savo asmeninius arba kolektyvinius prašymus lietuvių kalba. Antai mums šiose kanceliarijos bylose pavyko rasti 10 tokių prašymų, rašytų 1852–1861 m., būtent: Leckavos (1852), Šilalės, Vieksnių (abu 1853 m.), Svėdasų (1854) parapijiečių, Vieksnių parapijos Tučių kaimo valstiečio Pranciškaus Grušo (1860), Skapiškio, Brunaviškio, Palangos, Lieplaukės parapijų ir Vieksnių parapijos Tučių kaimo valstiečių (visi 1861 m.). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad lietuviškai į Valančių kreipėsi net latviškos Brunaviškio parapijos gyventojai. Baudžiavos pabaigoje ir jos panaikinimo metu valstiečių aktyvumas sustiprėjo ir jų lietuviškų prašymų Valančiaus kanceliarijoje padaugėjo.

Antrasis lietuvių kalbos skverbimosi į Valančiaus kanceliariją etapas prasidėjo po 1863 m. sukilimo. Iš viso mums pavyko surasti 18 po sukilimo rašytų ir Valančiaus gautų valstiečių prašymų, būtent: Pumpėnų (1863), Batakių, Švėkšnos, Kupiškio, Šateikių parapijiečių, tarnaitės Marijonos Brazdauskaitės iš Šateikių parapijos (visi 1865 m.), Žiobiškio, Biržų (abu 1866 m.), Kurtuvėnų, Gintališkės (abu 1867 m.), Pasvalio (1868), Tverų (1869), Leliūnų, Laukžemės, du Aleksandravėlės, Gintališkės (visi 1870 m.), Rudiškių (1871), Medingėnų ir Senųjų Varnių (abu 1872 m.) parapijiečių. Šiuo metu valstiečių aktyvumas aiškiai išaugo, ypač 1865 ir 1870 m. Valstiečių noro, kad jų lietuvių kalba taptų viešojo gyvenimo komunikacijos priemone, kalbant apie Valančiaus kanceliariją, išleisti iš akių negalima. Šis valstiečių nusistatymas buvo lemiamas veiksnys, kad ir patys kunigai Valančiui ėmė rašyti lietuviškai. Žinoma iš dalies veikė ir tos rusų administracijos priemonės, apie kurias rašysime toliau. Iš viso J. Stakauskas mini 6 kunigų raštus Valančiui, rašytus 1864 m.³⁸⁶ Mums pavyko rasti dar du klebonų raštus. Tad 1864 m. vyskupui lietuviškai rašė (pradedant nuo 1864 m. gegužės 18 d.) Šilalės klebonas ar administratorius

³⁸⁴ J. Stakauskas, Valančiaus lietuviybės klausimas, *Židinys*, 1939, Nr. 1, p. 57.

³⁸⁵ I. Bibikovo 1853 VI 2 raštas M. Valančiui ir šio VI 16 atsakymas, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 65, l. 180–181.

³⁸⁶ J. Stakauskas, Valančiaus lietuviškasis darbas, *Židinys*, 1939, Nr. 1, p. 60.

Kazimieras Ciechanauskas (?), Kulių klebonas Kazimieras Skrodzki, Raudėnų parapijos administratorius Pranas Mažeika, Papilio vikaras Stanislovas Žaba, Tryškių klebonas Adolfas Daugėla, Anykščių administratorius Juozapas Orda (parašė du raštus) ir Žiobiškio klebonas Pranciškus Levickis. Tačiau nė vienas Valančiaus biografų nepaminėjo, kad lietuviškus raštus vyskupui kunigai siuntinėjo ir vėliau. Antai 1865 m. atsiuntė Kamajų administratorius Juozapas Laukavičius, Lenkimų klebonas Vincentas Jazdauskas, Rokiškio kunigas Lionginas Rekstis, Švėkšnos administratorius Petras Stašauskas ir Ukmergės klebonas Henrikas Balevičius, 1866 m. – Salų filijalistas Kazimieras Aleksandravičius ir Didkiemio filijalistas Leonas Skapas. Po pastarojo 1866 m. gegužės 5 d. rašto daugiau lietuviškų kunigų raštų, siųstų Valančiaus kanceliarijai, nežinome.

Dabar atidžiau sustokime prie politinių aplinkybių, kodėl šie lietuviški kunigų raštai legaliai pasirodė ir kodėl jie išnyko. Pats pasirodymas, kaip jau pastebėjo V. Biržiška, sietinas su griežtu lenkų kalbos uždraudimu visoje raštvedyboje. 1863 m. rugsėjo 7 d. Kauno gubernatorius visoms savo pavaldžioms civilinėms įstaigoms nuo aukščiausiųjų gubernijos centre ligi pat valsčių ir seniūnijų įsakė nutraukti visą susirašinėjamą lenkų kalba. Gubernatorius rėmėsi M. Muravjovo rugsėjo 3 d. aplinkraščiu³⁸⁷. 1864 m. vasario 12 d. aplinkraščiu M. Muravjovas lenkų kalbos draudimą išplėtė ir vyskupijos raštvedybai. Per susitikimą su Valančiumi asmeniškai nurodė, kad vyskupas atsako už lenkų kalbos pašalinimą ir rusų kalbos įvedimą. Net metrikų ir kitų dokumentų nuorašuose iš lenkiškų raštų tekstas turėjo būti verčiamas į rusų kalbą. Kai M. Muravjovas per Kauno gubernatorių sužinojo apie 1864 m. vasario 14 d. Valančiaus lenkiškai rašytą raštą dėl Ariogalos vikaro Adomo Rokickio perkėlimo, vyskupą griežtai įspėjo primindamas gresiančias baudas nuo 10 iki 50 sidabro rublių³⁸⁸. Kažin ar Valančius, rašydamas raštą dėl vikaro perkėlimo, galėjo žinoti apie paskutinįjį M. Muravjovo aplinkrašį, nes nuo jo išsiuntinėjimo buvo praėjusios vos dvi dienos³⁸⁹. Kai M. Muravjovas balandžio 11 d. Valančiui davė įsakmų nurodymą su šiuo draudimu supažindinti visus kunigus, tai atlikti vyskupas įpareigojo konsistoriją³⁹⁰. Lenkų kalbos draudimą vyskupas turėjo vykdyti. Antai per Kėdainių filijalistą gavęs vienos parapijietės prašymą dėl skyrybų, jį gražino pridūręs, kad rašyti lenkiškai yra uždrausta³⁹¹. M. Muravjovas, baigdamas savo valdymą, lyg testamentą paliko 1865 m. kovo 15 d. aplinkrašį gubernatoriams, kad šie budriai prižiūrėtų lenkų kalbos pašalinimą iš raštvedybos, kaltininkus bausti po 25 rb ir jų pavardes pranešti į Vilnių³⁹². Šį draudimą patvirtino ir vidaus reikalų ministras bei Peterburgo Romos katalikų dvasinė kolegija (V. 6).

Valančius, siekdamas lenkų kalbą pakeisti ne rusų, bet lietuvių kalba, pastarąja 1864 m. balandžio 15 ir rugsėjo 14 d. išleido kunigams du aplinkraščius³⁹³. Lietuvių kalba buvo paranki dar ir todėl, kad jos nesuprato M. Muravjovo iš Rusijos gilumos atsikviestieji valdininkai. Antai kunigui Adomui Rimavičiui Valančius patarė „rašyti jam žemaitiškai, nes niekas, be paties vyskupo, nežinos, apie ką rašoma“³⁹⁴. Deja, ši praktinė lietuvių kalbos legalizacija Valančiaus kanceliarijoje truko gana neilgai. Kauno gubernatorius N. Muravjovas į Žemaičių vyskupijos konsistoriją pasiuntė Kauno gubernijos valstiečių reikalų įstaigos tarnautoją Michailą Smolenskį, kad patikrintų, kaip tvarkoma raštvedyba rusų kalba. Per tikrinimą M.

³⁸⁷ Minėtasis Kauno gubernatoriaus aplinkraštis, KAA, f. 50, ap. 1, b. 19864, l. 3.

³⁸⁸ M. Muravjovo 1864 IV 11 raštas M. Valančiui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 229–230.

³⁸⁹ Valančius savo atsakomajame 1864 m. rašte (jis be tikslesnės datos) M. Muravjovui teisinosi, kad tuomet, kai rašė Ariogalos vikarui dėl perkėlimo, buvo ką tik grįžęs iš Vilniaus ir prasižengė ne iš piktos valios, bet iš didelio nuovargio (minėtasis M. Valančiaus raštas, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 672).

³⁹⁰ M. Valančiaus 1864 IV 23 raštas Telšių Romos katalikų dvasinei konsistorijai, LVIA, t. 669, ap. 3, b. 887, l. 14.

Netrukus apie lenkų kalbos draudimą Valančiaus kanceliarijoje priminė ir Kauno gubernatorius savo 1864 IV 13 raštu (*ten pat*, l. 15).

³⁹¹ M. Valančiaus 1864 V 14 d. raštas Kėdainių filijalistui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 619.

³⁹² M. Muravjovo aplinkraštis, LVIA, f. 378, BS, 1865 m., b. 1423 a., l. 1, 4.

³⁹³ M. Valančiaus 1864 IV 15 aplinkraštis, išsiųstas Rietavo, Batakių ir Šiluvos dekanams, LVIA, t. 1671, ap. 4, b. 83, l. 587–588. M. Valančiaus 1864 IX 14 aplinkraštis visos vyskupijos kunigams, *ten pat*, l. 644–645; jo publikacija – J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 7/8, p. 511–512.

³⁹⁴ Vilniaus laikinojo lauko auditoriato 1865 X 23 M. Valančiaus ir kitų kaltinamoji išvada – *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1992, Nr. 3, p. 56.

Smolenskis rado kun. Vincento Jazdausko žemaitišką raštelį Valančiui, kuriame klausė, kaip naudoti kun. Jono Krizostomo Gintilos palikimą – 1050 sidabro rublių. Tiesa, ant šio raštelio Valančiaus rezoliucija buvo uždėta rusų kalba. Apie šį radinį N. Muravjovas 1865 m. gegužės 31 d. pranešė naujam Vilniaus generalgubernatoriui K. Kaufmanui³⁹⁵. Pastarasis neabejodamas manė, kad Valančius, priimdamas raštus žemaičių kalba, nori išvengti rusų kalbos, nes lenkų yra uždrausta. „Aš siūlau Jums, Maloningasis Pone, – birželio 13 d. rašė K. Kaufmanas N. Muravjovui, – dar kartą Romos katalikų dvasininkams patvirtinti, kad oficialiam susirašinėjimui draudžiama vartoti bet kokią kitą kalbą, išskyrus rusų. Tad prašau Jus vyskupą Volončevskį įspėti, kad už šito nevykdymą bus baudžiamas ir jis, ir tas, kas jam siųs raštus, pažeisdamas nurodytąsias taisykles.“³⁹⁶ K. Kaufmano įsakymą Valančiui pranešė N. Muravjovas³⁹⁷.

Valančius teisindamasis rašė, kad M. Muravjovas žemaičių tarmės (narečija) nedraudė, todėl kunigai, nemokėdami rusiškai, savo oficialius raštus rašė žemaitiškai. Dabartinis K. Kaufmano draudimas nepaliko vietos nė lotynų kalbai, kuri reikalinga leidimams dėl kanoninių kliūčių vedyboms, kunigų įšventinimo diplomams, pamaldų indultams, sąžinės teismų byloms³⁹⁸. K. Kaufmanas leido grynai bažnytinius raštus rašyti ir lotynų kalba³⁹⁹. Netrukus vidaus reikalų ministras ne tik rusų, bet ir lotynų kalbą leido bažnytiniuose antspauduose⁴⁰⁰.

Tad kunigų oficialieji raštai Valančiaus kanceliarijai ėmė rasti tuoj po lenkų kalbos vyskupijos raštvedyboje uždraudimo. Man rodos, kad nėra abejonės, jog šiuos lietuviškus raštus paskatino paties Valančiaus pavyzdys – pirmasis lietuviškas aplinkraštis trimis Žemaitijos dekanatams. Kaip matėme, vyskupas patarinėjo ir kitiems kunigams rašyti lietuviškai. Tai, kad dauguma kunigų buvo lietuviai, kad jie sielovados darbą dirbo lietuviškai, perėjimas prie raštvedybos Valančiaus toleruojama kalba jiems tapo visiškai priimtinas – kaip visiškai pribrendęs dalykas. Deja, lietuvių kalbos vartojimas Valančiaus susirašinėjime truko vos vienerius metus, tol, kol šitai uždraudė K. Kaufmanas. Dėl to iš 1865 m. antrosios pusės Valančiaus kanceliarijoje randame tik vieną Ukmergės klebono Henriko Balevičiaus lietuvišką raštą. 1866 m. tokius raštus, kaip minėta, atsiuntė dar du filijalistai. Galimas dalykas, kad kunigų lietuviškų raštų vyskupo kanceliarija gaudavo ir daugiau, tačiau juos, kaip rašytus „uždraustą kalbą“, naikino. Rašytiniu žodžiu lietuvių kalbai kanceliarijoje liko atstovauti kolektyviniai lietuvių valstiečių prašymai, kurių siuntėjus rusų administracija neturėjo kaip sulaukyti. Lyg atsiliepdamas į valstiečių lietuviško žodžio ir rašto reikmes, vyskupas jiems paskyrė savo slaptai parašytus beletristinius kūrinius ir religines politines brošiūras.

Slaptasis lietuviškas darbas

Priešinimasis spaudos draudimui

Lietuvių spaudos draudimas buvo sudėtinė Rusijos valdžios politinės sistemos Lietuvoje dalis. Šiuo draudimu siekta spręsti ir rusų bei lenkų politinį susidūrimą dėl įsiviešpatavimo Lietuvoje ir lietuvių liaudies įtraukimo į savo tautos sudėtį. Kadangi, kaip minėta, lietuvių liaudžiai, arba lietuvių ir žemaičių „gentims“, nepripažįstama teisė sudaryti atskirą tautą, Rusijos politikai įsivaizdavo, kad lietuviai turi tapti

³⁹⁵ Minėtasis N. Muravjovo raštas ir kun. V. Jazdausko 1865 III 8 raštelio nuorašas, *LVIA*, f. 378, BS, 1865 m., b. 1423 a, l. 8–9.

³⁹⁶ Minėtasis K. Kaufmano raštas, *ten pat*, l. 10.

³⁹⁷ N. Muravjovo 1865 VI 17 raštas M. Valančiui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 248.

³⁹⁸ M. Valančiaus 1865 VI 21 raštas N. Muravjovui, *ten pat*, l. 252.

³⁹⁹ N. Muravjovo 1865 VIII 11 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 267. K. Kaufmano raštas su minėtuju leidimu datuotas 1865 VIII 8.

⁴⁰⁰ K. Kaufmano 1865 X 21 raštas Vilniaus gubernatoriui, *LVIA*, l. 380, ap. 22, 1865 m., b. 321, l. 1.

rusų tautos dalimi, ir tai brutaliomis priemonėmis įgyvendino. Tad reikia visiškai sutikti su istoriko Simo Sužiedėlio pasakymu, kad „kova iš esmės buvo vedama dėl tautos, ne dėl raidės“⁴⁰¹.

Istorinėje literatūroje galime užtikti priekaištų, kad Valančius iš pradžių nesuvokęs lietuviškos spaudos lotynišku raidynu draudimo prasmės ir iš pradžių tapęs savotišku šio draudimo vykdytojų talkininku (Juozas Tumas, Jonas Matusas, Juozas Jakštas). Jonas Šliūpas 1890 m. netgi tvirtino, kad Valančius „davė savo parašą, žinoma, per prievartą, kad jis pristoją ant spausdinimo lietuviškų raštų maskoliškoms litaromis“ ir parėmė valdinius lietuviškų pamokslų leidimus, kuriuos „kožnas kunigas buvo prispirtas tokią knygą nusipirkti!“⁴⁰² Kaip jau prisimename iš mūsų aprašymo, šių M. Bialobžeskie pamokslų tomų, išverstų į lietuvių kalbą, vyskupas ne tik neplatino, nevertė kunigus juos įsigyti, bet ir įstengė jau išspausdintus atmesti.

Valančiaus ryšiai su lietuvių spaudos lotynišku raidynu draudimo vykdytojais nebuvo tokie vienareikšmiai, kaip gali atrodyti iš aukščiau minėtų autorių pareiškimų. Tiesa, kai kuriuos kirilicos įvedimo talkininkus Valančius gerai pažinojo. Vienas jų buvo Stanislovas Mikuckis, kuris pritaikė rusišką raidyną lietuvių kalbos fonetikai. Su juo vyskupas susipažino dar 1853 m. Jį kaip neseniai Maskvos universitetą baigusį filologą, tyrinėjantį slavų–rusų kalbas, rekomendavo I. Holovinskis⁴⁰³. Mikalojus Akelaitis į S. Mikuckį dėjo viltis, kad parengs vertingą žodyną, tokį kaip Samuelio Bogumilo Lindės *Lenkų kalbos žodynas*⁴⁰⁴. Rodos, S. Mikuckis Varniuose lankėsi kelis kartus apie 1853–1856 m., kol ten tebegyveno S. Daukantas. Vėliau šis filologas laiške Valančių malonino, kad lietuvių kalba „turtingesnė už visas draugėn sudėtas slavų tarmes“. Atsiliepdamas į Valančiaus pastabą, kad pribrendo reikalas parengti lietuvių kalbos žodyną, sakė, jog tai pareikalautų kelių dešimčių mokslininkų darbo⁴⁰⁵.

Šie ryšiai su S. Mikuckiu ir kitais rusų administracijos reikmėms dirbusiais lietuvių kalbos žinovais bei pačiomis kirilicos įvedimą organizavusiomis įstaigomis radosi priklausomai nuo vis naujų ir naujų draudimo etapų, kurie draugėn sudėti truko bent 16 mėnesių. Iš pradžių M. Muravjovo įsakymu Vilniuje buvo išleistas lietuviškas elementorius rusiškais raidėmis. Tuoj po to, 1864 m. birželio 5 d., generalgubernatorius Vilniaus cenzūros komitetui nurodė, kad toliau spaudai aprobuotų vien kirilica rašytus lietuviškus elementorius. Vėliau, nuo liepos mėnesio, Vilniaus švietimo apygardos globėjo I. Kornilovo nurodymu Laurynas Ivinskis savo 1865 m. kalendorių turėjo rengti rusiškais raidėmis. Vilniaus cenzūros komitetas, gavęs Valerijono Ažukalnio rankraštį „Raštai lietuviški“, jį persiuntė M. Muravjovui. Šis lapkričio 11d. atsakė, kad spausdinti leidžia ne kitaip, kaip tik kirilica. Šis nurodymas reiškė ir visų pasaulietinio turimo lietuviškų raštų lotyniškais raidėmis uždraudimą.

Kol kas Valančius spaudos draudimą stebėjo lyg iš šalies. Pavyzdžiui, žinojo, kokio darbo dirbti pakviestas L. Ivinskis. Jaudinosi, kad senieji lietuviški elementoriai uždrausti mokykloje, tad prarado viltį, kad bus naujai išleista jo aprobuotoji S. Daukanto *Abėcėlė*. Netrukus spaudos draudimo organizatoriai savo smūgį nukreipė į religines knygas ir paties vyskupo raštus. Mat iš surinktų cenzoriaus A. Petkevičiaus kritiškų atsiliepimų apie lietuviškas knygas išryškėjo kai kurių Valančiaus ir įvairių kitų religinių knygų „kenksmingumas“, nes jose yra nelojalių pasisakymų vyriausybės, Stačiatikių Bažnyčios atžvilgiu ir Katalikų Bažnyčios aukštinimo. Tad 1865 m. vasario 5 d. M. Muravjovas uždraudė ne tik Valančiaus *Žemaičių vyskupystę*, bet ir dar 5 religines knygas, tarp kurių buvo vyskupo *Istorija šventa Senojo įstatymo* (1852 m. leidinys). Jas įsakyta išimti iš knygynų; jų laukė sunaikinimas. Nuo to laiko nebeišėjo nė viena nauja lietuviška religinė knyga senuoju raidynu. Vėliau M. Muravjovo įpėdinis K. Kaufmanas netgi tvirtino, kad jau M. Muravjovas buvo davęs žodinį nurodymą cenzoriams praleisti tik tas lietuviškas ir latviškas knygas, kurios bus perrašytos kirilica. Šiaip ar taip, M. Muravjovas savo

⁴⁰¹ S. Sužiedėlis, Lietuvių tautos kova dėl raidės, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, Roma, 1969, t. 6, p. 32.

⁴⁰² J. Šliūpas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1977, p. 87.

⁴⁰³ I. Holovinskio 1853 IX 18 raštas M. Valančiui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 66, l. 459.

⁴⁰⁴ M. Akelaičio 1856 X 15(27) laiškas M. Valančiui, *LVIA*, f. 1135, ap. 20, b. 336, l. 4.

⁴⁰⁵ S. Mikuckio 1858 XII 19 laiškas M. Valančiui iš Varšuvos, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 103, l. 215–216.

formaliu raštišku aplinkraščiu lietuvių spaudos draudimo nespėjo įforminti, todėl vėliau Valančius pagrįstai galėjo tvirtinti, jog šalia rusiško raidyno dar buvo leidžiama vartoti ir lotyniškąjį.

Tiesa, Švietimo apygardos vadovybės įsakymu L. Ivinskis 1864 m. pabaigoje–1865 m. vasario mėnesį Kaune rusiškais raidėmis perrašinėjo Tado Juzumo ir Jeronimo Kiprijono Račkausko *Seną aukso altorių*. Valančius iš to suprato, kad jau artėja ir religinių knygų uždraudimas. Vyskupas, perkeltas į Kauną, turėjo daug progų susitikti su savo senu pažįstamu L. Ivinskiu ir aptarti visas kirilicos įvedimo bėdas. Šitai liudija ir tiesioginio L. Ivinskio viršininko švietimo apygardos inspektoriaus Nikolajaus Novikovo raštas I. Kornilovui, kuriame skundė L. Ivinskį, kad šis, rengdamas maldaknygę spaudai, blogai atlieka savo darbą ne tik dėl menko filologinio pasiruošimo, bet ir dėl nenoro dirbti taip, kaip reikalaujama. Anot N. Novikovo, L. Ivinskį „savo dešinėje rankoje laiko Volončevskis, kuris ligi šiol visiems trimituoja, kad rusiškos raidės nereikalingos, kad aš iš kvailumo įvedu jas, kad liaudis jų nenori, kad jomis net mokytis negalima, nes jų neužtenka žemaičių – lietuvių fonetikai“⁴⁰⁶.

Galima būtų ir suabejoti, ar šias eilutes N. Novikovas rašė žinodamas, kokie Valančiaus ir L. Ivinskio santykiai dėl kirilicos įvedimo. Galima būtų įtarti, kad N. Novikovas galėjo šitai išsigalvoti, norėdamas sureikšminti savo vaidmenį ir pasiteisinti, kodėl ši maldaknygė, kaip prikišo ją cenzūravęs šventikas A. Petkevičius, rusišku raidynu perrašyta blogai ir turi nepageidautinų teiginių. Žinodamas civilinės administracijos požiūrį į Valančių kaip atkaklų katalikybės gynėjų ir neloyalų vyriausybei vyskupą, N. Novikovas galėjo tikėtis išsitarnauti budraus valdininko opiniją. Vis dėlto ką rašė šis inspektorius, būta daug tiesos. Argi vyskupas galėjo pasitikėti tais valdžios žmonėmis, kurie kišo savo rankas prie katalikiškos maldaknygės? Be to, Valančius, kaip matysime toliau, buvo visiškai įsitikinęs, kad kirilica liko nepritaikyta lietuvių kalbos fonetinėms ypatybėms. Be to, turime reikšmingą to paties laiko Valančiaus laišką A. Baranauskui, kuriame vyskupas išsiduoda esąs apsisprendęs valdinių leidinių kirilica priešininkas. Jis rašo, kad reikėtų išleisti pilną žemaitišką katekizmą. „Bet Vilniuje išspausdinti negalima, – rašo Valančius, – nes lietuviškas knygas spausdinti leidžiama tik rusiškais raidėmis. O kas gi pirks ir skaitys šitaip leidžiamas knygas?“⁴⁰⁷

Tuo pačiu metu rusišku raidynu buvo perrašinėjamos trys seniau išleistos knygos: Kazimiero Klimavičiaus *Pavinastes krikščioniškas, arba katechizmas* (1767), Vincento Valmiko *Kantyčkos žemaitiškos* (1831) bei evangelijos, imtos iš Juozapo Arnulfo Giedraičio *Naujo Įstatymo*. Norėta išleisti ir Valančiaus *Istoriję šventa Senoje ir Naujoje įstatyma*, tačiau autorius, matyt, šio leidimo nenorėdamas, nurodė, kad savo teises yra perleidęs spaustuvininkams Zavadskiams. Kadangi Zavadskiai, kaip lenkai, buvo didelėje valdžios nemalonėje, todėl su jais nė nebandyta derėtis.

Tad rusų administracija, kirilica rengdama ir leisdama elementorius, kalendorius ir svarbiausias religines knygas, manė, kad šios literatūros lietuvių liaudžiai visiškai pakanka.

Po M. Muravjovo jo pareigas pradėjęs eiti K. Kaufmanas ėmėsi galutinio tradicinės – lietuvių – spaudos uždraudimo. Jo rūpesčiu 1865 m. rugsėjo 23 d. vidaus reikalų ministras išleido savo garsųjį aplinkrašį apie tai, kad draudžiama lietuviškas knygas lotynišku raidynu spausdinti, įvežti iš užsienio ir jas platinti.

Istoriografijoje Valančiui priekaištaujama, kad jis lietuviškiems leidiniams kirilica duodavo dvasinės cenzūros aprobatą. Iš tikrųjų jam prieš spausdinimą buvo siunčiami visi tie leidiniai, kurie turėjo religinių tekstų, net ir kalendoriai su savo katalikiška kalendorine dalimi. Kitos išėities Valančius neturėjo, nes jo, kaip vyskupo, buvo tokia prievolė. Jei nieko priešiško katalikų tikėjimui nerasdavo, tai jokio teikiamo leidinio atmesti negalėjo. Mat švietimo apygardos pareigūnai, sumanę rusiškais raidėmis perrašyti kurią nors religinę knygą, vyskupo klausdavo, kurį jos leidimą pasirinkti. Antai N. Novikovas iš pradžių siūlė perspausdinti 1848 m. Jono Jaknavičiaus evangelijas, tačiau Valančius paaiškino, kad jose daug

⁴⁰⁶ Minėtasis N. Novikovo 1865 II 12 raštas, RVIA, f. 970, ap. 1, b. 761, l. 1.

⁴⁰⁷ Minėtojo 1865 III 2 laiško lotynų k. ir jo vertimo į lietuvių k. publikacija – M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 318–319.

klaidų, todėl reikia evangelijas imti iš vyskupo J. A. Giedraičio *Naujo Įstatymo*⁴⁰⁸. Valančius taip pat nepritarė pasenusio K. Klimavičiaus katekizmo leidimui ir pateikė savo iš lenkų kalbos versto *Trumpo katekizmo* rankraštį (suprantama lotyniškėmis raidėmis). Vyskupas jį rengė kaip vadovėlį liaudies mokykloms⁴⁰⁹.

Po to rusų administracija vyskupui teikdavo tvirtinti pirminius transponuotojų, sudarytojų ar redaktorių parengtus tekstus. Jau tuomet Valančius pastebėjo teksto netikslumų ir svarbiausia – įvairių pastabų, kuriomis kėsintasi pakeisti senąjį tekstą. Antai iš Vilniaus cenzūros įstaigos gavęs giesmyną, katekizmą ir maldaknygę, savo atsakyme rašė: „Aš pamačiau juose pastabas: pakeisti, praleisti, taip pat daugelyje vietų yra pažymėti kryžiuokai, kurių reikšmės aš nesuprantu. Kadangi pažymėtose vietose nėra nieko, kas prieštarautų R. katalikų tikėjimui, tai aš bijau aprobuoti šias knygas, nes dėl numatomų pakeitimų ir praleidimų gali susidaryti prasmė, priešinga R. katalikų Bažnyčios mokymui, – šiai Bažnyčiai aš turėsiu atsakyti kaip dvasinis cenzorius.“⁴¹⁰ Gautuosius tekstus vyskupas ištaisydavo (*Sename aukso altoriuje* ištaisė 15 vietų) ir juos aprobuodavo. Tačiau vyskupo pateiktų pastabų niekas nepaisė. Neliestą palikdavo vien aprobatą. Švietimo apygardos pareigūnai, cenzoriai ir šventikai toliau keisdavo tekstą taip, kaip rasdavo reikalinga. Ypač tuo pasižymėjo šventikas A. Petkevičius. Antai gavęs cenzūruoti *Trumpo katekizmo* rankraštį, netgi katalikišką žegnonę pakeitė stačiatikiška. Panašūs iškraipymai palietė bene visas katalikų religines knygas. Su tuo vyskupas taikstyti negalėjo ir nenorėjo. Antai iš spaudos išėjus jo *Kantičkoms*, Kauno gubernatoriui rašė pastebėjęs, kad giesmėse praleistas Išganytojo kankinimo motyvas (matyt, cenzoriams kėlęs aliuzijų su persekiojamų katalikų kančiomis). Visur žodis katalikas pakeistas krikščionimi. Viskas išbraukta apie krašto globėjus šv. Kazimierą ir šv. Stanislovą, todėl likęs atitinkamų giesmių tekstas neteko savo prasmės. Toliau vyskupas pabrėžė, kad, anksčiau aprobuodamas giesmyno tekstą, ištaisė ir tik paskui išsiuntė Vilniaus švietimo apygardos globėjui. Kadangi jo aprobuotasis tekstas liko sudarkytas, todėl vyskupas pareiškė, kad šis naujai išspausdintas giesmynas negali būti platinamas⁴¹¹.

Protestuodamas dėl išleistų evangelijų iškraipymų, vyskupas drauge įrodinėjo kirilicos netinkamumą lietuvių raštui, tuo norėdamas argumentuoti viso spaudos draudimo beprasmiškumą. Valančius rašė: „Pasirodo, kad kai kuriuos žemaičių kalbos garsus išreikšti rusiškėmis raidėmis neįmanoma, nes rusiškas raidynas neturi tokių raidžių kaip lenkiškos ą ir ę, kuriomis baigiasi daugelis žemaitiškų žodžių galininko linksnyje ir dėl to dažnai kalba praranda savo prasmę, arba įgauna visiškai kitą reikšmę.“ Toliau šią mintį vyskupas susiejo su evangelijų autentiškumo reikalavimais. Perrašant jas žemaičių kalbai netinkama kirilica, evangelijose atsirado įvairių dviprasmybių. Be to, jose tyčia kai kurios vietos praleistos, sukeistos. Vyskupo pareiga esanti žiūrėti, kad evangelijų leidimai visiškai atitiktų lotyniškąją vulgatą. Tad šis naujasis evangelijų leidimas Bažnyčios reikalams yra visiškai netinkamas. Be to ateityje jis, Valančius, negalėdamas trukdyti kitų lietuviškų knygų kirilica leidimo, evangelijų perspausdinimui prieštarauja⁴¹².

Tuo Valančius iš dalies sužlugdė valdinių lietuviškų religinių leidinių leidimą ir civilinę administraciją atgrasė nuo atitinkamų tolesnių pastangų. Turint galvoje, kad ir anksčiau minėtų Bialobžeskie pamokslų platinimą vyskupas sustabdė, tai šie visi leidiniai, kuriems buvo išleista daug lėšų, tapo bevaisiai, neturėję skaitytojų. Kauno liaudies mokyklų direktorius Nikonoras Saveljevas Švietimo apygardos globėjui aliarmavo, kad iš Vilniaus gautos ir direktijos išsiuntinės j knygu sandėlius bei mokyklas

⁴⁰⁸ M. Valančiaus 1865 VI 9 raštas N. Novikovui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 243; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 184.

⁴⁰⁹ N. Novikovo 1865 VII 6 raštas M. Valančiui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 261.

⁴¹⁰ M. Valančiaus 1865 V 27 raštas Vilniaus atskirajam vidaus cenzūros cenzoriui, *LVIA*, f. 1241, ap. 1, b. 2, l. 25; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 783.

⁴¹¹ M. Valančiaus 1866 VI 11 raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 151–153; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 185.

⁴¹² M. Valančiaus 1866 VI 12 raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 88, 156–157; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 186.

maldaknygės, evangelijos, giesmynas ir katekizmas, bet jų neperka nei moksleiviai, nei valstiečiai. Direktorius tikėjosi, kad šias knygas galima išplatinti tik dalijant nemokamai⁴¹³.

Valančius bandė stabdyti taip pat valdinių lietuviškų kalendorių leidimą. 1865 m. rudenį gavo aprobavimui atsiųstą ateinančių metų kalendoriaus rankraščio antrąjį pluoštą, arba dalį. Joje rado caro šeimos išvardijimą, stačiatikių, žydų ir mahometonų švenčių išdėstymą. Vyskupas griežtai atsisakė duoti dvasinę aprobatą, nes šitai jam nepriklauso. Kadangi šį Valančiaus raštą Vilniaus atskirasis vidaus cenzūros cenzorius persiuntė A. Petkevičiui, pastarasis nepraleido progos dar kartą vyskupą politiškai užsipulti. Mat pastarasis tyčia nusišalinęs nuo tokio svarbaus darbo kaip teisingas caro šeimos išvardijimo redagavimas, bendrų stačiatikių ir katalikų šventųjų ir švenčių sąrašo tvirtinimas. Juk tokiu geru kalendoriumi, skirtu žemaičių liaudžiai, jos ganytojas turįs būti suinteresuotas⁴¹⁴. Šioji antroji kalendoriaus dalis taip ir liko Valančiaus neapčiuota.

Valančiaus susidūrimas su kalendoriaus leidėjais vėl pasikartojė po metų, bet jau su kitu atspalviu. Pirmą katalikišką kalendorinę dalį vyskupas aprobavo⁴¹⁵. Užkliuvo antroji dalis, kurią norėta paversti stačiatikiška. Vyskupas šį kartą elgėsi daug ryžtingiau nekaip praėjusiais metais. Mat išspausdintame kalendoriuje buvo pažymėta jo aprobatą ir visiškai nenurodyta, kad ji liečia tik pirmąją katalikišką kalendorinę dalį. Skaitytojas buvo klaidinamas, esą vyskupas aprobavęs visą kalendorių. Dabar Valančius visiškai išbraukė skyrių su stačiatikių ir kitų „ypatingų“ švenčių išvardijimu. Be to, buvo naujai įdėta stačiatikiška „Malda ant pradžios naujų metų“. Ją Valančius suredagavo ir papildė taip, kad ji virto katalikiška, engiamos religijos žmonių malda, kurioje sakoma: „Šventąją Bažnyčią išaukštink, kad, nusikračiusi visų savo priešų ir paklydėlių, drąsiai ir nepriklausomai galėtų Tau tarnauti. Duok amžinąjį gyvenimą savo tarnui Pijui, kurį palikai Tavo Bažnyčios ganytoju, ir visiems dvasininkams drauge su savo avija, kurią žodžiais ir darbais veda į gėrį.“ Visą maldą už Stačiatikių Bažnyčią taip pat išbraukė⁴¹⁶. Padaręs šiuos pakeitimus, Valančius rankraštį aprobavo⁴¹⁷. Tačiau kalendoriaus leidėjai vyskupo pataisymų nepaisė. Dėl to Valančius vėliau aprobavo vien katalikišką kalendorinę dalį, o prie kito teksto rankų nekišo⁴¹⁸. Pagaliau toks 1872 m. kalendorius jau buvo paskutinis, toliau juos leisti Švietimo apygardos vadovybė laikė beprasmišku dalyku, nes niekas jų nepirko.

Valančius suprato, kad, rusų administracijai uždraudus lietuvišką spaudą lotynišku raidynu, žmonės staiga tapo lyg beraščiai, nes rusišką raštą, kirilicą, mažai kas tepaskaitė. Visas vyskupo triūsas per savąsias mokyklas šviesti liaudį ėjo niekais. Su tuo Valančius nemanė susitaikyti. Iš pradžių legaliomis priemonėmis bandė pralaužti spragą draudimo sistemoje. 1867 m. kovo 11d. Vilniaus generalgubernatoriui E. Baranovui padavė prašymą, kuriame rašė, kad vyskupijos lietuviai moka skaityti savo tradiciniu raidynu, kirilicos mokosi tik vaikai, lankantys liaudies mokyklas. Senosios knygos jau susidėvėjo, o naujų nėra iš kur gauti. Kai buvęs pradėtas spaudos draudimas, jis, vyskupas, per asmeninį pasimatymą su M. Muravjovu gavęs leidimą naujas lietuviškas maldaknyges spausdinti lotynišku raidynu. M. Muravjovui pasitraukus iš turėto posto, jo žodinis leidimas likęs neįvykdytas. Žmonėms vis prašant tokių naujų maldaknygių, Valančius norįs išleisti *Seną aukso altorių* arba *Naują aukso altorių*⁴¹⁹.

⁴¹³ Minėtas N. Saveljevo 1869 I 21 raštas, *LVIA*, f. 567, ap. 6, b. 1685, l. 39.

⁴¹⁴ M. Valančiaus 1865 X 13 raštas Vilniaus atskirajam vidaus cenzūros cenzoriui ir A. Petkevičiaus X 17 atsiliepiamas, *LVIA*, f. 1241, ap. 1, b. 2, l. 62, 64.

⁴¹⁵ M. Valančiaus 1867 XI 22 raštas N. Novikovui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 107, l. 571.

⁴¹⁶ N. Novikovo 1866 IX 29 raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui I. Korilovui, *RNB*, f. 377, b. 291, l. 1–3; *RVIA*, f. 970, ap. 1, b. 784, l. 9–10.

⁴¹⁷ M. Valančiaus 1866 IX 17 raštas Vilniaus švietimo apygardos valdybai, *RNB*, f. 377, b. 291, l. 1.

⁴¹⁸ Vilniaus švietimo apygardos globėjo padėjėjo Michailo Malinovskio 1871 XI 5 raštas M. Valančiui, *LVIA*, f. 1671, ap. 98, l. 192.

⁴¹⁹ M. Valančiaus 1867 III 11 raštas E. Baranovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1867 m., b. 1332, l. 4; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 187; A. Tyla, Mėginimai legaliai leisti lietuviškus leidinius spaudos draudimo metu, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, Vilnius, 1972, t. 7, p. 12.

Šiuo prašymu Valančius pabrėžė, kad M. Muravjovas visos lietuviškos spaudos dar nebuvo uždraudęs ir palikęs galimybę leisti bent populiariausias religines knygas. Antra vertus, vyskupas leido suprasti, kad rusiškas raidynas lietuviškoms knygoms nepriėjo, liaudis jo nepriėmė. Nors rusų administracija jau tuomet su lietuviškos spaudos draudimu pateko į aklavietę, tačiau savo nesėkmės dar neįstengė pripažinti. Tad ir Valančiaus prašymą E. Baranovas atmetė, nes dabar maldaknyges spausdinti lotyniškais raidėmis, kai duotas nurodymas vartoti kirilicą, esą nepatogu ir visiškai nereikalinga⁴²⁰.

Kai Valančius, ruošiantis leisti M. Bialobžesio pamokslus, 1868 m. pradžioje pareiškė norą grąžinti šioms religinėms knygoms lotynišką raidyną, nes kirilica yra nepritaikyta lietuvių kalbos fonetikai, vidaus reikalų ministras sukluso. Tačiau jo mintis senąja vaga kreipė politiniai spaudos draudimo tikslai. Juk ir lotyniškas lenkiškas raidynas, kurį lietuviai ligi šiol vartojo, nė kiek ne daugiau atitinkąs kaip kirilica. Pastaruoju raidynu Peterburge esąs išspausdintas netgi lenkiškas *Elementorius kaimo vaikams*. Rusiško raidyno patogumą jau įrodęs lietuvių filologas Jonas Juška, kurio parengtą liaudies dainų rinkinį neseniai išleido Imperatoriškoji mokslų akademija. Be to, ir pats Valančius šiam raidynui neprieštaravęs, nes aprobavęs giesmyną ir lietuviškus tekstus rubricėlėse⁴²¹.

Ši lietuvių filologinė diskusija dėl kirilicos netinkamumo per įvairius prašymus valdžios institucijoms tęsis ligi pat spaudos atgavimo. Tačiau, kaip patyrė Valančius, neliko jokio legalaus būdo lietuviškajai spaudai tradiciniu raidynu leisti. Raidės tapo lietuvių–rusų ir katalikų–stačiatikių susidūrimo simboliu. Valančius ligi pat savo gyvenimo pabaigos stėjo vadovauti lietuviškajai – katalikiškajai pusei. Šioji kova iš vyskupo reikalavo imtis slaptojo veikimo metodų.

Beletristiniai kūriniai

Spaudos draudimo sąlygomis Valančiui rūpėjo išlaikyti tradicinės lietuvių spaudos skaitytojus, plėsti jų ratą. Šiam tikslui jis šalia gausių religinių raštų naudojo savo beletristinę kūrybą, kurios pirmą kartą ėmėsi jau būdamas pagyvenusio amžiaus, 1864 m.

Iš Valančiaus grožinės kūrybos plačiai žinomi keturi didaktinės prozos veikalai – keturios atskiros knygos, būtent *Vaikų knygelė*, *Paaugusių žmonių knygelė*, *Palangos Juzė* ir *Pasakojimas Antano tretininko*. Be to, yra išlikę trys mažiau žinomi smulkesni kūriniai: „Bičiuliai“, „Budrys ir jo priepuoliai“ ir „Dievobaimingas vaikiukas“. Pastarųjų kūrinių parašymo datos neaiškios, bet du pirmieji išliko prijungti prie „Pasakojimo Antano tretininko“ rankraščio, tad galbūt ir jų visų datos yra artimos. Kada parašyti keturi didieji veikalai, žinome vien iš paties Valančiaus užrašų, kuriuose įdėtas jo autorinių darbų sąrašas⁴²². Nurodoma, kad *Vaikų knygelė* parašyta 1864 m. *Paaugusių žmonių knygelė* – 1865 m., *Palangos Juzė* – 1869 m. ir *Pasakojimas Antano tretininko* – 1872 m. Pastarojo kūrinio išspausdinimo vyskupas jau nebesulaukė, jis ištiesai išėjo tik 1890 m. JAV laikraštyje *Vienybė lietuvininkų* ir atskira knyga – 1891 m. taip pat užjūryje. Tuos tris didžiuosius didaktinius kūrinius Valančiui pavyko išleisti Tilžėje. *Vaikų knygelė*, kaip tvirtina autorius, buvo išleista tais pačiais parašymo metais, tačiau bibliografai nurodo vien 1868 m. leidimą. Tais pačiais metais išėjo ir *Paaugusių žmonių knygelė*, o kitais metais *Palangos Juzė*. Apskritai šie keturi didaktiniai kūriniai buvo svarbi lietuvių lektūra per visą spaudos draudimą, pasirodydavo gana dideliu tiems laikams tiražu – paprastai po 3000–5000 egzempliorių kiekviena, o į XIX a. pabaigą kartais netgi didesniu.

Vincas Mykolaitis-Putinas rašė, kad Valančius „pirmasis davė mūsų literatūrai išbaigtų beletristinių vaizdų su ryškiomis charakteristikomis, gyvais dialogais ir kasdieninės žemaičių kaimo buities

⁴²⁰ E. Baranovo 1867 VIII 31 raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 185.

Ruošdamas E. Baranovo atsakymą, jo kanceliarijos valdytojas 1867 V 4 kreipėsi į Kauno gubernatorių, prašydamas pareikšti savo nuomonę (MAB, f. 163, b. 177, l. 2).

⁴²¹ Vidaus reikalų ministro 1868 IV 18 rašto Vilniaus generalgubernatoriui išrašas, LVIA, f. 1241, ap. 1, b. 13, l. 16–17.

⁴²² M. Valančius, *Pastabos pačiam sau*, p. 157–159.

apyvoka⁴²³. Netgi sovietiniais laikais, kai Valančiaus vyskupo titulas ir minėtų didaktinių kūrinių personažų religinis mąstymas šokiravo ne vieną literatūrologą, Bronius Pranskus pabrėžė, jog Valančius tuometinėje didaktinėje lietuvių literatūroje pasirodė su geriausiai prozos kūriniais, netgi iš esmės padarė pradžią lietuvių prozai⁴²⁴. Su tuo sutinka ir Vytautas Vanagas, vienas iškiliausių lietuvių didaktinės grožinės literatūros tyrinėtojų. Jis rašo: „Nors ir taikydamasis prie mažaraščio skaitytojo, o ir pats neturėdamas geresnės literatūrinės mokyklos bei veikiamas senųjų normatyvinių poetikų, lietuvių proziniam pasakojimui jis suteikė palyginti gerą literatūrinę kultūrą.“⁴²⁵

Literatūrologai neabejoja, kad Valančius pasireiškė stipriais meniniais kūriniais, pirmenybę atiduodami jo *Palangos Juzei*. V. Vanagas mano, kad šie Valančiaus kūriniai giminingi viduramžių novelei, aprašančiai žmogų ar įvykį. Galimas dalykas, kad senoji literatūra Valančių veikė ne tiesiogiai, o per bolandistų ir kitų „Šventųjų gyvenimų“ autorių kūrinius, ypač per Petro Skargos raštus. Atidžiai su šiais kūriniais Valančius susipažino dar būdamas klieriku ar alumnu, tačiau daugiausia įsigilino rašydamas savo hagiografinius sekimus.

Kaip jau rašėme, Valančius savo „šventųjų gyvenimus“ sulietuvino ir suvalstietino. Taip padidino jų sugestiją. Kurdamas didaktinę prozą, jos autorius siekė platesnės meninės laisvės ir didesnių skaitytojo ugdymo rezultatų. Stiprėjanti visuomenės sekuliarizacija skatino ir pasaulietinės literatūros raidą.

Valančiaus apsakymų kompozicijai ir iš dalies tematikai padarė įtaką kiti ano meto didaktinės prozos kūriniai. Antai Danutė Petkevičiūtė pastebėjo, kad Valančiaus „Dievobaimingas vaikelis“, „Mielaširdinga ponia“ (*Vaikų knygelė*); „Nedoras Endriukas“, (*Pasakojimas Antano tretininko*) savo siužetu panašūs į Lauryno Ivinskio apsakymus, spausdintus jo kalendoriuose⁴²⁶. Vincas Maciūnas rado, kad Valančius, rašydamas *Pasakojimą Antano tretininko*, galėjo kompozicijos dalykus nusižiūrėti iš lenkų rašytojos Izabelės Čartoryskos apysakaičių rinkinio *Piligrimas Dobromiluje*⁴²⁷.

Šalia to Valančiaus beleristikai ryškią įtaką padarė senieji istorikų raštai, pradedant antika ir baigiant jo amžininkais. Su šiais raštais jis atidžiai susipažino ir juos tiesiogiai panaudojo rašydamas *Žemaičių vyskupystę*. Išmiklinta Valančiaus plunksna prie šio veikalo, hagiografinių ir kitų religinių kūrinių davė brandžius beletristinius kūrinius. Jų didaktinė esmė pratęsė pamokomąją jos istorijos (sekant Cicerono paradigma „Istorija yra gyvenimo mokytoja“) ir hagiografinių kūrinių paskirtį. Nereikėtų pamiršti nė liaudinio pasakojimo įtakos, nes Valančiaus požiūris į tautosaką buvo itin pagarbus.

Valančiaus pasakojimai vieningo priežastingai išvystyto siužeto stokoja.

Šias jo „noveles“ tarpusavyje sieja bendri knygos didaktiniai tikslai, etnokultūriniai interesai ir svarbiausias personažas, pavyzdžiui, Palangos Juzė, tretininkas Antanas. Visi kiti veikėjai dažniausiai ribojasi tik vienu apsakymu, viena „novele“. *Vaikų knygelėje* ir *Paaugusių žmonių knygelėje* bendro personažo nėra, ten pasakojimas primena kunigo pamokslą arba seno kaimo išminčiaus pamokymą. Monologo nuobodumo autorius išvengia įvykių ir vaizdų dinamiškumu, gausiais dialogais, humoru ir sodria liaudiška kalba. Literatūrologų žodžiais tariant, Valančius rašė žemuju, liaudišku stiliumi. Kaip jo hagiografiniuose kūrinuose šventieji, aukštieji dvasininkai, valdovai ir dignitoriai kalba kaimo žmogui įprasta kalba, taip kalba ir didaktiniuose kūrinuose. Tiesa, pastaruosiuose aukštųjų visuomenės klasių autorius nė nevaizduoja, netgi valstiečiams įkyrėjęs dvaras lieka kažkur šalia veiksmo. Savo kalba neišsiskiria nei žemaičiai ir aukštaičiai, nei čigonai ir žydai. Tačiau kalbos turtingumu Valančius liko nepralenkta, rodos, iki pat Žemaitės.

Valančiaus personažai griežtai sukirstyti į dvi grupes: teigiamus ir neigiamus. Jie tarpusavyje bendraudami, susidurdami nepatiria didesnių psichologinių išgyvenimų, svyravimų. Visais atvejais jų būtį

⁴²³ V. Mykolaitis-Putinas, *Naujoji lietuvių literatūra*, Kaunas, 1936, t. 1, p. 48.

⁴²⁴ *Lietuvių literatūros istorija*, Vilnius, 1958, t. 2, p. 51.

⁴²⁵ V. Vanagas, Motiejus Valančius, M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 35.

⁴²⁶ D. Petkevičiūtė, *Laurynas Ivinskis*, p. 165–167.

⁴²⁷ *Lietuvių literatūros istoriografijos chrestomatija (iki 1940 m.)*, p. 375.

lemia kilmė, auklėjimas ir socialinė aplinka. Kartais jų išoriniai portretai yra ryškūs, jų fizinės ir dvasinės ypatybės visiškai adekvačios. Jei veikejas teigiamas, tai jis gražus ir geras, jei neigiamas, – atstumiančios išvaizdos ir ydingas. Blogieji veikėjai gana vienodi, skiriasi tik savo bjaurumu ir ydingumu, teigiamieji yra dvejopi: vieni itin asketiški, vienuoliai, kunigėliai ir religingi jaunuoliai, kiti artimesni įprastiems pasauliečiams, išmintingi, praktiški, geri ūkininkai, amatininkai. Iš pastarųjų ryškiausias Palangos Juzė, keliaujantis siuvėjas Juozapas Viskantas.

Valančius racionalistas liko ir savo grožinėje kūryboje. Jam visiškai svetimas tuomet kitakalbėje literatūroje paplitęs sentimentalizmas. Apskritai didaktinė proza buvo Švietimo epochos literatūros atmaina, tad ir Valančius visų pirma kreipėsi į skaitytojo protą⁴²⁸. Autorius nepasižymi nė poetikos įvairumu. Mažai metaforinių priemonių, vaizdinių epitetų, palyginimų. Visur vyrauja konkretumas, tikroviškumas, netgi metraštiniško tikslumas. Daugelyje apsakymėlių yra tikslus istorinis konstatavimas, daugelis veikėjų, ypač *Palangos Juzėje* yra tikri, įvairiomis gyvenimo progomis įstrigę į Valančiaus asmenį. Kaimų ir miestelių, kuriuose gyvena personažai, vardai taip pat autoriaus neišgalvoti. Savo tikroviškumu pasižymi ir liaudies papročių, kultūrinio gyvenimo aprašymai, todėl jie tapo reikšmingu etnologijos, folkloristikos šaltiniu.

Daug nesigilindami į Valančiaus didaktinių kūrinių menines ypatybes, atidžiau norime sustoti prie tų dalykų, kurie rodo autoriaus visuomenines pažiūras į universaliųjų ir tautinių vertybių sąsajas. Kaip rašo literatūrologė Vanda Zaborskaitė, Valančiaus sukurtas pasaulis „yra apibrėžtas ir uždaras: žemdirbio šeima, sodyba, joje atsiskleidžiantys žmonių santykiai, rūpesčiai, darbai, laukai ir pievos, naminiai gyvuliai ir paukščiai. Tiesa – kartais praveriami ir platesni akiračiai – miesteliai ir miestai, netgi svetimi, tolimi kraštai; bet dažniausiai – įvairūs Lietuvos regionai su įvairiais papročiais, skirtingais valgiais ir skirtinga nešiosena. M. Valančius stengiasi praplėsti kaimo žmogaus horizontą, atverti kitokio gyvenimo būdo galimybę, kitokias laiko ribas ir netgi kitokią struktūrą <...>“⁴²⁹.

Tačiau pagrindinis Valančiaus prozos tikslas yra ugdyti skaitytojus religine moraline dvasia. Dieviškasis pradas, adekvatus visuotiniam gėriui, yra visų nagrinėjamųjų didaktinių kūrinių vaizduojamo pasaulio darnos pagrindas. Šiuo požiūriu Valančiaus grožinė literatūra glaudžiai siejasi su jo ankstesniųjų religinių kūrinių pasaulėžiūrine visuma ir su aiškiai apibrėžtais tikslais. Kai kurie *Vaikų knygelės* ir kitų kūrinių apsakymai savo turiniu primena beletrizuotą katekizmo tiesų dėstymą. Antai baigdamas *Vaikų knygelę* „pasaka“ apie idealaus kunigėlio modelį Pranciškų Bielskį, dėsto teologines tiesas apie Dievą pasaulio kūrėją, žmonių pareigas jam – švęsti šventes, klausyti mišių, melstis, mylėti savo artimą ir atleisti skriaudėjams, gailėtis už savo nuodėmes. *Pasakojime Antano tretininko* sukūrė netgi atskirą apsakymą „Apie sutvėrimą pasaulio“, kuriame išdėstė Kūrėjo darbus per šešias dienas, pirmųjų žmonių gyvenimą, jų nusidėjimą ir išvaymą iš rojus.

Apskritai daugumos Valančiaus religinių moralinių pamokymų pagrindas yra dekalogas. *Vaikų knygelėje* vienas po kito eina apsakymėliai, aiškinantys, kad nereikia meluoti („Mikė melagėlis“), vogti, netgi pono mišką („Senelis“), keiktis, piktžodžiauti, nedorai elgtis („Dievobaimingas vaikas“), kad reikia gerbti ir mylėti savo tėvus. Antra vertus, tėvams uždedama pareiga auklėti savo vaikus, kad jie būtų morališkai tvirti, šviesūs, sveiki ir darbštūs. Ypač ryškus vienas *Pasakojimo Antano tretininko* apsakymėlis apie baisias paleistuvavimo pasekmes („Petronė ir jos priepuoliai“).

Dėl didelio Valančiaus dėmesio skaitytojo religiniam moraliniam ugdymui kartais jis vadinamas vien religiniu rašytoju. Vienas jo amžininkas – Krokuvos lenkų kunigas, su kuriuo vyskupas trumpai bendravo 1874 m., perduoda šiuos jam pasakytus Valančiaus žodžius: „Turiu pagirti jus, kunige, už gerą skonį, kad bibliotekoje neaptikau pasaulietiško turinio knygų arba vien tik tokių literatūrinių. Literatūrinė manija lenkų kunigams padaro nemaža žalos. Pirmiausia atima laiką, būtina maldai arba teologinių veikalų

⁴²⁸ J. Jasaitis, *Motiejus Valančius*, Kaunas, 1994, p. 79, 81, 93.

⁴²⁹ V. Zaborskaitė, Margas Motiejaus Valančiaus prozos pasaulis, M. Valančius, *Vaikų knygelė*, Vilnius: Vyturys, 1992, p. 8.

skaitymui, o blogiausia, kad jie praranda dvasiniam luomui reikalingą žodžio rimtumą ir sakinio tvirtumą.⁴³⁰ Atsiminimai lieka atsiminimais, viena neaišku, ar tikrai taip galėjo Valančius sakyti, o antra, jei taip sakė, ką vadino pasaulietinio turinio literatūriniais kūriniais, kenksmingais dvasininkų luomui? Jei visiškai nesigilintume į „nenaudingos“ literatūros esmę, tai apie ją nepalankiai kalbėjo ir pasaulietis Simonas Daukantas, jos skaitymą vadindamas tuščiu laiko leidimu ir jauno proto žalojimu. Žinodami, kad pats Daukantas paliko antikos rašytojų veikalų vertimų ir naujųjų beletristų veikalų sekimų, galime suprasti, kad prie atmetamos literatūros jis priskyrė menkavertę masinę grožinę literatūrą, labai mėgstamą dvaruose ir kai kur klebonijose. Ir Daukantas, ir Valančius į beletristiką ir poeziją žiūrėjo valstiečio pragmatiko ar kultūrininko moralizuotojo, visuomenės ir tautos ugdytojo akimis. Valančiui, kaip matome iš jo didaktinių kūrinių, rūpėjo ne vien religiniai siužetai ir ne vien skaitytojo religinis stiprinimas. *Vaikų knygelėje* matome autoriaus susirūpinimą bendražmogiškais vertybėmis, tokiomis kaip vaikų dorumas, sąžiningumas, išmintingumas ir praktiškumas. Jo *Vaikų knygelės* apsakymėliai „Mikė melagėlis“, „Prancė paukštvanagėlis“, „Melnikas“ vėliau ligi mūsų atmenamų laikų keliavo per elementorius ir mokyklinius skaitinius, kituose Valančiaus beletristiniuose kūrinuose į pirmą vietą keliama lietuvių kultūrinė ir tautinė tematika.

Literatūros tyrinėtojai vieningai pabrėžia didelį Valančiaus dėmesį lietuvių kalbai, pastangas ją turtinti ir gryninti, remiantis liaudies kalba. Kai sykį A. Baranauskas suabejojęs ar kai kurie šiurkštūs liaudies pasakymai tinką Valančiaus religiniams raštams, pastarasis atsakęs: „Matai, tėveli, jie gali pranykti, jei nieks jų neužrašys.“⁴³¹ Tuo metu „knyginė“ kalba, tradiciniai religiniai raštai buvo labai užteršti barbarizmais, svetimomis sintaksinėmis konstrukcijomis. Valančiaus, kaip ir kitų lietuvių rašytojų, pastangos tobulinti rašto kalbą, ją turtinti liaudies išsaugotomis vertybėmis rodė ir susirūpinimą kur kas platesnėmis visuomeninėmis lietuvių kalbos funkcijomis. Valančius suprato, kad reikalinga literatūrinė kalba, suprantama žemaičių ir aukštaičių tarmių atstovams. Šią kalbą jis kūrė žemaičių tarmės pagrindu. Visų pirma savo gimtąją pajūrio žemaičių šnektą derino prie kitų žemaičių kalbos. Stengėsi, kad jo raštus suprastų ir aukštaičiai, dėl to išlaikydavo sveikus aukštaitiškus dvibalsius, sveikas galūnes ir t. t.⁴³²

Pats neturėdamas laiko imtis platesnių leksikografinių darbų, Valančius tai daryti ragino kun. Antaną Jušką, klebonavusį Pušalote ir Vilkijoje. Kaip A. Juškos nekrologo autorius rašo, vyskupas, vizituodamas Pušaloto bažnyčią (paskutinį kartą ją lankė 1858 m. gegužės 27 d.) ir vėliau Vilkiją (paskutinį kartą – 1865 m. vasario 9 d.), „peržiūrėjo visą A. Juškos medžiagos rinkinį ir jau sudarytą žodyną, ragino nedelsiant jį leisti, nuolat kartodamas, kad dažniausiai rankraščiai, net ir labai vertingi, suvartojami pyragų kepimui pakloti. Kai tik kun. Antanas atvykdavo į Kauną, visada daug laiko praleisdavo pokalbiams su savo ganytoju apie lietuviybę, savo darbus ir surinktąją medžiagą, laukė patarimų ir reikalingų pastabų“. Vyskupas vis raginęs skubėti, liepdamas įsidėmėti, „kad tol, kol mūsų liaudis bus prisirišusi prie savo kalbos ir jos laikysis su meile, tol liks ištikimi savo tikėjimui, jų sielose nepavyks pasėti pikto sėklą“⁴³³.

Apskritai visi engiamųjų tautų sąjūdžiai prasidėdavo rūpinimusi savo kalba, jos tobulinimu. Taip darė ir vyskupas Valančius šitai ryškiausiai parodydamas savo didaktiniuose kūrinuose.

Būdamas įsitikinęs, kad svarbią, net svarbiausią tautos dalį sudaro valstiečiai, liaudis, Valančius norėjo, kad liaudies etninė kultūra ir tautosaka taptų sudėtine tautos kultūros dalimi. Valančius neturi tų vienuoliškų asketinių pažiūrų, kaip, pavyzdžiui, J. Pabrėža, į modernėjančius valstiečių drabužius, šukuoseną, dainas, muziką ir šokius bei žaidimus. *Palangos Juzė* yra tikra šios liaudies kultūros fiksuotoja ir platintoja. Viešas palankus spausdintas žodis turėjo žadinti žmonių pasididžiavimą taja kultūra, kurią jie kūrė ir kuria gyveno. Drauge Valančius ėmėsi ir metraštininko ar etnografo plunksnos. *Palangos Juzės*

⁴³⁰ Kun. Z. G., Iš nuolankumo kilusi tvirtybė, *Lietuvos aidas*, 1995. XII. 2, Nr. 243, p. 23.

⁴³¹ A. Dambrauskas-Jakštas, *Užgesę žiburiai*, Kaunas, 1930, p. 209.

⁴³² Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, Vilnius, 1990, t. 4, p. 159–161.

⁴³³ Ištrauka iš E. K., Ks. Antoni Juszkiewicz (*Przegląd Katolicki*, rok 1881, Warszawa, p. 87), perspausdinta straipsnyje – J. Stakauskas, Valančiaus lietuviybės klausimas, *Židinys*, 1939, Nr. 1, p. 65.

pratarmėje rašė: „Kaip viskas pasaulyj persimaino, taip persikeis ilgainiui ir žmonių papročiai. Ką aš numanydamas, ėmiau ir surašiau ne vien papročius, bet ir juokavimus žmonių mūsų gadynės. O tai dėl to, idant ateinančios giminės žinotų, kas liko žemaičiams su lietuviais gale mūsų devynioliktojo amžiaus.“

Iš tikrųjų *Palangos Juzėje* randame didelę išliekamąją vertę turinčių liaudies kultūros faktų aprašymų. Šių aprašymų tikslas atsirado ne vien dėl „metraštininko“ susidomėjimo, bet, manytume, ir dėl skaitytojo tautinės savimonės ugdymo užmojų. Knygoje aiškiai matyti žemaičių ir lietuvių, t. y. aukštaičių, kultūrinių arealų suvokimas, siekimas sukelti skaitytojo norą juos palyginti, ieškoti panašumų ir ypatybių. Imkime, pavyzdžiui, vestuvių aprašymą. Aukštaitiškas vestuves reprezentuoja kupiškėnų vestuvės, žemaitiškas – vidukliškių.

Kupiškėnų vestuvės aprašytos palyginti labai plačiai. Jų vieta – Rėkučių kaimas. Pradedama nuo piršlybų, piršlio išmonių, pražvalgų, derybų dėl pasogos ir susitarimo dėl vedybų bei užsakų. Vestuvių aprašymo kulminacija – papročiai sutuoktuvių dieną ir sulaukus pirmaryčio. Čia pasakojimas iliustruojamas apeiginėmis dainomis, kurių dalį dabar tebedainuoja teatralizuotų „Senovinių kupiškėnų vestuvių“ atlikėjai. Vestuvių aprašymas baigiamas jaunųjų išlydėjimu į jaunojo šalį ir sutiktuvėmis tenai.

Žemaitiškų vestuvių pavyzdžiu imtos vestuvės, kurios vyko Ardiškių ir Kempalių kaimuose, jaunosios ir jaunojo pusėje. Aprašytos trys pagrindinės vestuvių dalys: piršlybos, vestuvės ir sugrąžtai. Piršlybų pirmasis etapas *zalėtos* dabar jau beveik išdilęs iš žmonių atminties. Nors toliau vestuvių „teatras“ iš esmės panašus į aukštaičių, tačiau ką beimtum – pintuves, sanderybas, užsakus, vestuvių maistą, vestuvių veikėjus, dainas, oracijas ir šokius, visur rasime žemaitiškų ypatybių.

Įdomu tai, kad tikri ne tik kaimų pavadinimai, bet ir vestuvių personažai. Antai, kaip nustatė kraštotyrininkai, Valančiaus aprašoma Ardiškių kaimo jaunosios Stasiulių šeima ir Kempalių kaimo jaunojo Pociaus bei jo piršlio Vaištaro šeimos yra istoriškai tikros, jų palikuonys tebegyvena ligi šiol⁴³⁴. Kupiškėnų vestuvių jaunosios Šlapelių, jaunikio Merkio ir piršlio Stanislovo Račiūgos pavardės taip pat tikros. Jos vyskupui, matyt, įstrigo, skaitant gaunamus skapiškėnų ir kupiškėnų prašymus parapijų reikalais. Piršlio Stanislovo Račiūgos prototipas netgi visiškai aiškus – taip vadinosi Raguvos valsčiaus Jačiūnų kaimo knygnešys, su kuriuo Valančius susipažino 1868 m. rudenį. Jis platino vyskupo slaptai Prūsijoje išspausdintas knygeles, vežė į Tilžę didelę pinigų sumą leidybos išlaidoms apmokėti.

Aiškiai matomas Valančiaus prozos ryšys su tautosaka, pastarosios poveikis autoriaus prozos kūriniių sandarai ir poetikai. Be to, randame daugybę tiesioginių tautosakos panaudojimų – dainų, padavimų, pasakojimų, patarlių, priežodžių.

Domėdamasis liaudies kultūra, jos kūryba, Valančius rinko tautosaką, sudarė leidinį *Patarlės žemaičių*, į kurį sudėjo net 1200 patarlių. 1867 m. šį rinkinį išspausdino Tilžėje. Be to, kaip minėta, vyskupas, bendraudamas su A. Juška ir susipažinęs su jo žodynu, tarp kitos medžiagos negalėjo nepastebėti ir šio kunigo renkamų liaudies dainų. Nėra abejonės, kad A. Juška negalėjo nesitarti ir dėl savo sumanytos *Svotbinės rėdos veliuoniečių lietuvių*.

Aprašydamas valstiečių papročius, Valančius naudojosi artimų žmonių – kunigų, tarnų – pasakojimais. Folklorininkas Stasys Skrodenis netgi įvardija vieną iš tokių talkininkų. Duomenis apie žemaičių vestuves vyskupui užrašęs Viduklės klebonas Anupras Kalenda (Kolenda), beje, jau minimas ir *Žemaičių vyskupystėje*.

Pagrindinio *Palangos Juzės* herojaus keliones autorius vedė per visą savo vyskupiją, norėjo skaitytoją supažindinti su žmonių kultūra bei geografine aplinka ir įdiegti jam tautinę mintį, jog visur gyvena „savi“ žemaičiai ir lietuviai. Nors keliaujantys pasaulinės didaktinės literatūros siužetai ir šios prozos kanoninės nuostatos grasino mūsų krašto rašytojų kūriniais tapti bespalviais ir nuobodžiais, tačiau Valančiaus

⁴³⁴ S. Skrodenis, „Žemaičių parėdkos“ paralelės (M. Valančiaus „Palangos Juzės“ faktai ir tikrovė), *Aitvarai*, Kaunas–Vilnius, 1992, Nr. 3, p. 31.

pastangos didaktinius apsakymus susieti su savosios liaudies kultūra ir, kaip toliau matysime, su mūsų krašto istorija, suteikė jiems nepakartojamo individualumo ir lietuviško tautiškumo. Jie liudijo autoriaus susirūpinimą liaudies kultūra, kaip visų lietuvių dvasinio gyvenimo savastimi.

Ypatingą vietą Valančiaus didaktiniuose kūriniuose užima istorija. Apie *Pasakojimą Antano tretininko* sakoma, kad jis turėjo slaptosios mokyklos organizavimo instrukcijos požymių, bet galime dar pridurti, kad kūrinys iš dalies panašus į Lietuvos istorijos ar kraštotyros vadovėlį. Jau rašėme, kad *Žemaičių vyskupystę* autorius skyrė apsišvietusiam visuomenės elitui, visų pirma dvasininkams ir bajorams. *Pasakojimas Antano tretininko* jau aiškiai orientuotas daugiausia valstiečiui skaitytojui. Valančius pasitelkė istoriją jo taurinei savimonei žadinti, garbingai savo tautos praeičiai pažinti. Pradėjęs *Žemaičių vyskupystę*, istoriku liko visam amžiui. Prie istorijos pavyzdžių ar platesnių temų grįžo ir savo beletristiniuose veikaluose. Daugelį tų siužetų, kurie anksčiau kituose kūriniuose vos blykstelėdavo, dabar Valančius gerokai išplėtojo, papildė juos padavimais, iškėlė naujus senovės paminklus, bandė atspėti jų praeitį ir didvyriškas lietuvių ir žemaičių pastangas ginti savo laisvę. *Pasakojimas Antano tretininko* turi 29 skyrelius, iš jų 14 autorius paskyrė istoriniams pasakojimams. Juos savitai sukomponavęs kaip vieningo siužeto apsakymėlius, daugiausia dėmesio skyrė didvyriškoms žemaičių ir lietuvių kovoms su kryžiuočiais, kalavijuočiais ir, rodos, vikingais („gudais“, gotais). Vienur šios kovos tiksliai datuojamos, kitur tenkinamasi vien numanoma epocha, panašiai kaip liaudies legendose. Tiesa, ir datuodamas neretai apsirinka, nes tokių anachronizmų neišvengė nė tie istorikai, kuriais Valančius rėmėsi.

Minėtų kovų epopėja pradeda Durbės mūšio aprašymu. Žemaičių vadu iškeliamas karalius Mindaugas, nors to, kaip žinome, istorijos šaltiniai nepatvirtina. Nepamirštama iškelti legendinio „savo“ epizodo, kai „surinkti kareiviai šios dienos Salantų parakvijo ant Auko kalno padavė dievams apieras ir traukė į Pakuršę“. Apskritai į žemaičių praeitį Valančius žvelgia lyg stovėtų savo tėviškoje. Tad atskirai pasvajoja ir prie Salantų arba Kalnalio pilies ir pažymi, kad Nasrėnų sodžius yra didžiai senas, siekias net 1112 metus. Nasrėnai buvę žemaičių signalizacijos punktas, kuriame iškelta ir uždegta smalos statinė pranešdavo Kalnalio pilėnams, kad artinasi vokiečių būriai. Gynėjai, stiprindami save įsitikinimu „Kas bus, kas nebus – žemaitis nepražus!“, iš anksto paruoštomis techninėmis priemonėmis ir savo narsumu vokiečius sumušę.

Nepaprastas Žemaičių narsumas vaizduojamas mūšyje prie Senkų kalno (Bliūdkalnio) tenurodant, kad jis buvo Žemaičiuose. Legendinio karvedžio Kirkučio vedami, pagonys žemaičiai, gindami savo Žemę, tikėjimą ir nenorėdami būti vergais, tris kartus sukalbėję maldą dievaičiui Perkūnui, puolę jūra atplaukusius „gudus“ ir juos nugalėję. Apsakymėlio pabaigoje autorius sakosi šį padavimą girdėjęs iš vieno senolio. Ieškodamas vis skirtingų siužetų (rodos, ne visada sėkmingai), Valančius aprašė kovas su atėjūnais prie Varnių, ant Girgždutės kalno, prie Aukaimio, Medvėgalio (Medžiogalos) pilių, Biržulio ežero. Valančius nepamiršo nė Pilėnų gynimo, Margirio (Margerio) ir žemaičių didvyriškumo. Beje, šią pilį lokalizavo Žemaičiuose, nors tuomet Valančius galėjo žinoti įtaigią Liudviko Kondratavičiaus-Vladislovo Sirokomlės istorinę poemą *Margiris* (1854 m.), kuri nepagrįstai Pilėnus tapatino su Punia.

„Lietuviškajai“ savosios vyskupijos daliai Valančiaus dėmesys kur kas mažesnis. Žinoma, reikia turėti galvoje, kad svarbiausios kovos su jo išvardytais įsiveržėliais tikrai vyko Žemaitijoje. Aukštaitiškajai Lietuvai atstovauja vos vienas apsakymėlis apie Utenos miesto įkūrimą. Bet ir šio miesto įkūrėją Valančius vadina žemaičiu, gimusiu Ariogaloje. Žymėdamas ano meto „savojo“ krašto vietas, autorius mini ir Klaipėdą, Tilžę bei Ragainę, kurias pavergė kryžiuočiai, o vietinius žmones pavertė savo bernais. Viename apsakymėlyje aprašo, kaip žemaičiai Gedimino laikais puolė Klaipėdą ir ją, išskyrus pilį, užėmė.

Pasakojime Antano tretininko ir kituose trijuose beletristiniuose kūriniuose šią ikirikščioniškąją Lietuvos istoriją pratęsė naujesniųjų įvykių fragmentišku vaizdavimu. Ilgiausiai sustojo prie švedų įsiveržimo į Lietuvą XVIII a. pradžioje ir žemaičių sukilimo, tiesa, šiuos įvykius supainiodamas su XVII a.

vidurio realijomis. *Vaikų knygelėje* kaltina švedus, kad į Žemaičius užnešė marą, ir aprašo šios epidemijos baisybes.

Žemaičių vyskupystėje Valančius garbingos krašto istorijos mokė dvasininkus ir bajorus. Dabar jos mokyti siekia skaitytojus valstiečius. Nors *Žemaičių vyskupystė* yra mokslinis veikalas, o *Pasakojimas Antano tretininko* – beletristinis, tačiau abiejuose istorijos paskirtis ta pati, užsipildė tik numatomų skaitytojų ratas, socialiniu požiūriu jis smarkiai sudemokratėjo. Jau seniai yra pastebėta, kad Valančiaus istorijos aprašymai panašūs į Simono Daukanto veikalus. Abu autoriai duoda valių romantiškai vaizduotei (Valančius tik savo beletristikoje), tarnaujančiai tautinei savimonei ir pasididžiavimui žadinti⁴³⁵.

Atskirai reikėtų dar sustoti prie praeities idealizavimo, kurį Valančiaus beletristikoje užtinka ne vienas tyrinėtojas. Šis „idealizavimas“, kaip mums atrodo, tėra metodinė priemonė, noras vaizdžiai parodyti senovės žemaičių ir lietuvių tvirtumą, narsumą ir pasitikėjimą savimi, laisvės, kaip didžio gėrio, suvokimą. Šias mūsų krašto senovės gyventojų savybes fokusuodamas į XIX a. skaitytoją, vertė jį susimąstyti dėl savo padėties, sukelti jo, patekusio į svetimųjų valdžią, pasitikėjimą savo ir savo tautos jėgomis.

Valančiaus beletristiniai kūriniai buvo vertingi ne tik meninėmis savybėmis, bet ir didaktinėmis – religiniu moraliniu skaitytojo ugdymu, liaudies kalbos, kultūrinių vertybių iškėlimu ir skaitytojo patriotinės savimonės pradų žadinimu.

Religinės politinės brošiūros

Iš dalies tai, ką Valančius meninės išraiškos priemonėmis dėstė savo didaktiniuose kūriniuose, su kovingumu rašė savo aštuoniose religinėse politinėse brošiūrose ir viename specialiame atsišaukime „Broliai katalikai“. Tiesa, dviejose brošiūrose buvo išspausdinti ne tik paties Valančiaus kūriniai, bet ir jo į lietuvių kalbą išversti popiežiaus Pijaus IX laišakai viso pasaulio katalikams.

Tas, kas rašė šias brošiūras, rašė slapta ir jas slapta siuntė į Tilžę, kad ten būtų išspausdintos. Tilžėje jos išėjo 1868 ir 1869 m., kiekvienos tiražas siekė 3000 egzempliorių. Valančiaus talkininkas Tilžėje buvo tenykštis kunigas Jonas Zabermanas, kuris savo vardu dengė tikrąjį autorių ir leidėją. Kai kuriose brošiūrose pažymėta, kad spausdintos J. Zabermano lėšomis. Dviejuose leidiniuose jis netgi pasirašė kaip autorius. Antai 1869 m. knygelėje *Ape atpuskus jubileiškus, arba beleušą* po antraštės buvo prierasas: „su pavelijimu vierausibiu par kunigą Jona Zabermann“. Antroje knygelėje *Vargai Bažničės Kataliku Lietuvoj ir Žemaičiusi* šis prierasas vėl kartojasi. Ne vienas skaitytojas ir net vėlesnysis kultūros tyrinėtojas manė, kad jų autorius tikrai yra J. Zabermanas. Glumino dar ir toji aplinkybė, kad brošiūra *Vargai Bažničės Katalikų* parašyta lyg žiūrint į Didžiąją Lietuvą iš Prūsų šalies. Antai sakoma, kad „pas mus“ Tilžėje ir Klaipėdoje viskas gerai, niekas katalikų bei lietuvių nepersekioja. Raginama prašyti „mūsų galingą karalių Vilhelmą“, kad jis paimtų Lietuvą į savo valdžią. Beje, ir brošiūroje *Prajautimas*, kurioje J. Zabermanas pažymėtas ne kaip autorius, o tik jos leidėjas („J. Zabermano lėšos“), randame mistifikaciją: „Nors esmi svetimos šalies žmogus“, „Pas mus Prūsuoje“.

Dėl visų aukščiau minėtų brošiūrų ir atsišaukimo autorystės ar popiežiaus raštų vertimo autorystės lemiamą žodį tarė J. Tumas. Reikšminga, kad jis šiuos leidinius pakartojęs į vieną knygą *Maskoliams katalikus persekiojant* (Kaunas, 1929) ir autoriumi pažymėjo Valančių⁴³⁶. Be to, savo pastabose, t. y. ištraukose iš universitetinių paskaitų, bet kokią J. Zabermano autorystę atmetė. Svariausias jo argumentas – vienoda tarminiu požiūriu visų brošiūrų kalba. Ji būdinga kitų Valančiaus raštų kalbai – žemaičių telšiečių tarmė su matomomis autoriaus pastangomis prisitaikyti prie aukštaičių

⁴³⁵ J. Štuopis, Valančiaus „Antano tretininko pasakojimai“, *Židinys*, 1932, t. 15, p. 434.

⁴³⁶ Šią knygą ištiesai perspausdino Lietuvių istorijos draugijos žurnalas *Lietuvių tautos praeitis* (Chicago, 1976, t. 3, kn. 4). Palikta ir senoji I leidimo puslapių numeracija.

šnektų. J. Zabermanas temokėjo Prūsijos lietuvių kalbą, be to, būtų neišvengęs ir vokiečių kalbos įtakos sintaksei ir žodynui⁴³⁷. Šiai J. Tumo argumentacijai vėliau neprieštaravo nė žymiausi lietuvių kalbininkai.

Valančiaus religines politines brošiūras subrandino pats gyvenimas, Rusijos politinis režimas Lietuvoje. Tad brošiūrose nuolat kartojasi tie patys bažnytinės ir tautinės padėties klausimai, kuriuos vyskupas legalia forma dėstė įvairiuose savo oficialiuose raštuose rusų pareigūnams, per asmeniškus susitikimus su Kauno gubernatoriumi ir Vilniaus generalgubernatoriumi. Tačiau tiesioginį impulsą brošiūras rašyti ir jas slaptai leisti davė konkordato nutraukimas ir popiežiaus Pijaus IX 1867 m. spalio 17 d. (n. s.) aplinkraštis viso pasaulio vyskupams ir aukštesniems Bažnyčios dignitoriams, plačiau žinomas enciklikos *Levate* vardu.

Minėtasis popiežiaus aplinkraštis teminiu požiūriu susideda iš dviejų dalių. Pirmojoje dalyje dėstomas susirūpinimas savo valstybės likimu. Mat tuomet vyko Italijos susivienijimas. Susivienijimo respublikonų vadovo generolo Džiuzepės Garibaldžio kariuomenė 1867 m. surengė žygį į Romą, tiesa, tuomet jos nepaėmė. Popiežius Garibaldžio batalionus vadino nusidėjėlių būriais, kurie stengiasi jėga išplėsti svetimą turtą. Pjemontui, kuris tuomet jau sudarė Italijos karalystės dalį, uždėjo atsakomybę už šių būrių rėmimą, siekimą juos nukreipti į Romą.

Pasidalijęs savo rūpesčiais, popiežius perėjo prie katalikų padėties Rusijos imperijoje ir Lenkijos Karalystėje, kai „katalikų vyskupai, kunigai ir pasauliškai žmonės išvaryti svetimon šalin, įstumti į kalines, varginami visokiais būdais, jų turtas išplėštas, jie gniaužomi ir spaudžiami didžiausiomis bausmėmis, o Bažnyčios teisės ir įstatymai sumindžioti po kojomis“.

Aiškindamas aplinkraščio prasmę ir konkretizuodamas jį faktais apie Bažnyčios padėtį Žemaičių vyskupijoje, Valančius drauge su popiežiaus aplinkraščiu išspausdino savo kovingą rašinį „Ape sielavartus Bažnyčios šventos“. Juk retas kas iš lietuvių valstiečių ką nors tikra žinojo apie popiežiaus valstybę ir respublikoną Garibaldį. Valančius metodiškai išdėstė Bažnyčios karalystės istoriją, aiškindamas, kad karalystė susidarė iš prancūzų karalių dovanotų žemių. Dabar Pjemonto valdovai sistemingai ėmę grobti popiežiaus valstybės žemes, generolą Garibaldį pasiuntę Romos paimti. Jei netektų savo valstybės, popiežius prarastų savo paties nepriklausomumą nuo pasaulietinių karalių ir netektų pajamų Bažnyčios vadovybei bei centrinėms šventovėms išlaikyti. Ar popiežius, atsidūręs Italijos karaliaus valdžioje, pajėgsias išlaikyti Bažnyčios vienybę?

Vis dėlto pagrindinį dėmesį Valančius, aiškindamas popiežiaus aplinkraščių, skyrė Bažnyčios padėčiai Rusijos imperijoje ir atskirai Lietuvoje. Jei skaičiuotume teksto „Ape sielavartus“ apimtį, tai pastarajai temai yra 6 kartus daugiau teksto, kaip Italijos įvykiams. Autorius istoriškai apžvelgė Bažnyčios skilimą XI amžiuje ir Rytų Bažnyčios pajungimą Rusijoje pasaulietinei carų valdžiai. Užgrobtose Lietuvos ir Lenkijos žemėse Rusijos valdovai žadėjo katalikų neengti, tačiau pažado netesėjo, ypač pradedant Mikalojaus I valdymu. Įsteigtoji Peterburgo Romos katalikų kolegija turinti tikslą uzurpuoti popiežiaus viršenybę katalikams, o pačius katalikus paversti stačiatikiais. Valančius trumpai išdėstė visus tuos Bažnyčios suvaržymus, apie kuriuos rašėme skyriuje „Ar atlaikys Bažnyčios uola?“ Anot autoriaus, „vyriausybė turinti visus savo valdovus pervesti į maskolius, kad nebekeltų maištų nei Lietuva, nei Lenkai, tai reiškia prispirti visus katalikus lenkus, lietuvius ir žemaičius, kad priimtų maskolišką kalbą, tikėjimą ir pasiėlgimą“. Vyskupas aiškino katalikų tikėjimo privalumus ir būtinumą atkakliai jo laikytis. „Jei nori, kad lenkai ir lietuviai nekeltų maišto, tegul Bažnyčios ir šv. Tikėjimo nepersekioja, bet tokioje laisvėje laiko, kokioje buvo per amžius, tegul žmonių nereikalingai nespaudžia, o teisybę lygiai daro; tegul teisingus įstatymus iš papratimų bet kurios šalies neniekina, nepersekioja; tegul nekalto žmogaus nežudo, – tai ir nebus priežasties maištą kelti.“ Šios kelios frazės rodo, kad vyskupas lenkus ir lietuvius įvardijo atskiromis, savo gyvenimą turinčiomis tautomis. Siūlymas gerbti tautų ir žmonių teises kirto smūgį

⁴³⁷ Iš doc. J. Tumo paskaitų apie vysk. M. Valančių, M. Valančius, *Maskoliams katalikus persekiojant*, p. 110–113.

patiems autokratinės imperijos pamatams ir rodė gilų vyskupo priešišumą esamai politinei ir socialinei sistemai.

Popiežiaus Pijaus IX 1869 m. balandžio 11 d. (n. s.) ganytojiškas laiškas buvo grynai bažnytinio pobūdžio – skelbė neeilinius jubiliejinius atlaidus ryšium su visuotiniu Bažnyčios susirinkimu ir aiškino šių atlaidų sąlygas. Šį laišką Valančius taip pat palydėjo savo aiškinamuoju rašiniu „Ape atpuskus jubilieiskus, arba beleušą“, pastarąjį pavadinimą duodamas ir visai knygelei. Čia Valančius vėl davė valią savo plunksnos istorinei prigimčiai, skaitytojui paaiškino, kas tai yra jubiliejiniai atlaidai, kaip jie atsirado ir kada vyko, kokios šių neeilinių jubiliejinių metų sąlygos Lietuvoje. Bažnytinį Pijaus IX laišką suaktualino politiškai. Priminė katalikų persekiojimą, draudimą viešai priimti popiežiaus raštą. Tad vyskupas ragino klebonus slaptai įvykdyti šių jubiliejinių atlaidų sąlygas, kad parapijiečiai gautų žadėtąsias religines malones.

Visas kitas brošiūras Valančius parašė atsiremdamas į savo, sakytume, programinį rašinį „Apie sielavartus Bažničios šventos“, vienur daugiau išplėsdamas vienas, kitur kitas temas. Antai brošiūroje *Parspieimas apej šventą viera, ipatingaj apej Bažničių Jezaus Kristaus* detaliau aprašė katalikų padėtį Rusijos imperijoje, Žemaičių vyskupijos bažnyčių ir vienuolynų uždarinėjimą, bažnytinių žemių atėmimą, trukdymą kunigams atlikti savo pareigas, bažnytinių apeigų draudimą, blaivybės likvidavimą, vertimą pereiti į stačiatikių tikėjimą. Teigė mintį, kad geriau tapti kankiniais, nekaip atsižadėti katalikybės. Lyg tęsdamas šią temą, brošiūroje *Litanie apej visus šventus mučėlnikus su reikalingomis maldomis* surašė šventuosius kankinius, nurodė, dėl ko jie buvo nužudyti, ir pridėtose maldose prašė Aukščiausiojo, Dievo Motinos ir išvardytųjų šventųjų sudrausti tikėjimo persekiotojus, patiems katalikams suteikti tvirtybės, kad jie įstengtų šias negandas išverti.

Kitos dvi brošiūros – *Šniakiesis kataliką su nekataliku* ir *Iš tamsybes ved tiktay kielis teusybes* dialogo forma tarp kataliko (pono Tomo ir ūkininko Jono Kinkos) su stačiatikiu (karo kapelionu popu Žiurko ir Zarasų cerkvės zakristijonu Apanazijum) aiškina Katalikų Bažnyčios ir katalikų tikėjimo autentiškumą, Stačiatikių Bažnyčios subordinavimo pasaulietinei valdžiai žalingumą krikščioniškųjų dogmų grynumo ir moralės atžvilgiais.

Kitų dviejų brošiūrų – *Vargai Bažničės Kataliku Letuvoj ir Žemajčiusi* ir *Prajautimas* svarbi tema yra nepavydėtina Katalikų Bažnyčios padėtis, aprašomos jos persekiojimo priemonės, kurios jau gvildentos iš anksčiau minėtose brošiūrose. Esmingai skiriasi tik tolimesnių represijų prieš Katalikų Bažnyčią prognozavimu ir katalikų pamokymais, kaip reikia numatomam religiniam persekiojimui pasiruošti ir jam priešintis.

Vargai ir *Prajautimas* daugiau dėmesio kreipė taip pat į pasaulietinius dalykus, visų pirma į lietuvių tautinę ir socialinę padėtį. *Vargai* pradedami šiuo visai brošiūrai būdingu sakiniu: „Žinokite, Lietuvos krašto katalikai, jogiai maskoliai seniai jau geidžia jus į savo tikėjimą pervesti ir maskoliais padaryti.“ Ši pirmoji pastraipa baigiama šiek tiek netikėtai radikaliu politiniu šūkiu: „Dar lietuviai su žemaičiais žinokite, jogiai kol bus maskoliai jūsų krašte, tol neliausis katalikų persekioti.“ Konkretindamas šią mintį, autorius nurodo Prūsijos karalystės pavyzdį, kur katalikai nėra varžomi ir tenykščiai lietuviai laisvai kalba savo kalba, leidžia savo knygas ir turi savo mokyklas, net Karaliaučiaus universitete dėstoma lietuvių kalba. Tad reikią prašyti karalių Vilhelmą, kad jis prisijungtų Lietuvą prie savo karalystės. Tuomet ir valstiečiai išvengtų ponų (dvarininkų) valdžios, turimą žemę pasiliktų amžinai ir apsidraustų nuo trėmimo į šiaurės kraštus. Kai kurie Valančiaus biografai mano, kad pasidavimo Prūsų valdžiai raginimas priklauso J. Zabermano plunksnai. Galbūt. Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad šis raginimas bei Prūsijos lietuviams teikiamų laisvių iškėlimas gali būti ir paties Valančiaus literatūrinė priemonė, kontrasto tarp Didžiosios ir Mažosios Lietuvos pabrėžimas, siekiant ugdyti skaitytojo sampratą, kad kenčiama priespauda nėra amžina, kad laisvės troškimas gali turėti politinę perspektyvą, pavyzdžiui, kilęs karas galėtų pakeisti dabartines Prūsijos ir Rusijos sienas. Tačiau lyg prieštaraudamas šiai minčiai Valančius brošiūroje *Prajautimas* (t. y. nujautimas, ateities prognozės), apsimetęs „svetimos šalies

žmogumi“, sako: „Nė vieno žodžio nenoriu pasakyti apie Maskolių karalių ir aukštą jo giminę, nes vainikuotų galvų darbų mums, biedniems žmonėms, nepridera perkrauti, nei nieko pikto apie jas šnekėti.“ Čia Valančius paklūsta ano meto dogminei nuostatai, kad kiekviena valdžia yra iš Dievo.

Antra vertus, Valančius žemesniąją valdžią, jos atstovus, valdininkus ir tarnautojus kritikuoja negailestingai (lyg vėliau Vincas Kudirka). Į pirmą vietą iškeliamas šių valdžios žmonių girtavimas, nemokšiškas, bukas, amoralumas, nesilaikymas nė savo tikėjimo. Atkeltieji kolonistai apibūdinami kaip plėšikai, vagys ir galvažudžiai. Valančius pripažįsta, kad pačioje Rusijoje, savo žemėje, rusai yra geri žmonės, vaišingi ir meilūs. Taigi į Lietuvą atsiųstosios įvairios visuomenės padugnės, bet ir atvykę normalūs rusai, vykdydami nedorą valdžios politiką, patys morališkai degradoja, niekina vietinius žmones, katalikus, lietuvių kalbą ir kultūrą.

Rašydamas apie lietuvių engimą, Valančius daugiausia sustoja prie mokyklų rusifikavimo ir spaudos draudimo. Antai *Prajautime* rašo, kad uždarytos katalikiškos mokyklos prie bažnyčių, kuriose vaikai „paprastai mokės skaityti lietuviškas spausdintas knygas“. Toliau išvardija daugelį rusiškų liaudies mokyklų, nurodo, kur jos įsteigtos. Jų mokytojais paskirti rusai, popų vaikai, nė žodžio lietuviškai nemokantys. Valančius tvirtino, kad iš tokių mokyklų maža naudos, net ragino jas boikotuoti, ypač jei tėvai pamatys, kad jų vaikai verčiami atsisakyti savo tikėjimo arba yra demoralizuojami.

Rašydamas apie spaudos draudimą, autorius nurodo, kad rusų administracija Vilniuje išleido keletą lietuviškų religinių knygų rusiškomis raidėmis, tačiau jas tendencingai sužalojo, ypač išbraukydama kai kuriuos katalikų šventuosius ir maldas už popiežių ir vyskupą. Be to, rusifikatorių reikalams tarnaujantis kasmet leidžiamas kalendorius. Neturi būti klaidinami to fakto, kad jis aprobavo vyskupą. Šitai nieko nereiškia, nes po dvasinio aprobavimo leidėjai kalendorių papildė sau tinkamu tekstu. Rekomendavo įsigyti gerą Tilžėje leidžiamą kalendorių. Jei kas rusų administracijos išleistas lietuviškas knygas nusipirktų ar vaikai jas iš mokyklos parsineštų, skaityti neverta, nors skaitytojas pažintų rusiškas raides. Šiuos leidinius reikia sudeginti.

Senąsias lietuviškas knygas Valančius ragino uoliai saugoti. Mat 1869 m. žandarai Lietuvoje, ypač Panevėžio apskrityje nesivaržė religines knygas atsiiminti net iš žmonių, einančių į bažnyčią arba joje besimeldžiančių. Anot autoriaus, savanoriškas *Aukso altoriaus* ir kitų maldaknygių atidavimas rusams yra smerktinas. Bažnyčia tokius katalikus laikys atsimetusiaisiais nuo savo tikėjimo.

Valančius neaplenkė nė kai kurių skaudžiausių socialinių-ekonominių klausimų. Jau brošiūroje *Iš tamsybės ved tiktay kielis teisybes* rašė apie didelį 1867 m. nederlių, kai nepaprastai pakilo javų kainos, prasidėjo badas, kurio palengvinti rusų administracija reikiama nepadėjo. Pasinaudodama sunkia valstiečių padėtimi, ši valdžia skatino valstiečius kaip kolonistus keltis į retai gyvenamas Samaros, Astrachanės gubernijas ir čerkesų kraštą. Žadėjo duoti derlingos žemės, namus, pastatyti katalikų bažnyčią. Šiai apgaulingai valdžios agitacijai atskleisti Valančius parašė ir išleido atsišaukimą „Broliai katalikai“. Tuo metu lietuvių valstiečiams buvo uždrausta pirkti konfiskuotų ir kitų dvarų žemę, ją rusų administracija norėjo atiduoti iš imperijos gilumos atkeltiems kolonistams ir iš dalies šią kolonizavimo programą jau vykdė. Tad lietuvių valstiečių siuntimas iš savo tėvynės buvo vienas iš būdų Lietuvos kolonizacijai palengvinti.

Valančius valstiečiams aiškino, kad Mikalojaus I laikais iš Lietuvos į pietų Rusijos stepes taip pat buvo siunčiami žydų kolonistai, kurie pažadėtoje žemėje rado plynus laukus ir pakirsti ligų bei bado mirė, o kiti išsiskirstė po Ukrainos miestus. Tyrai, badas ir ligos laukia taip pat lietuvių kolonistų. Be to, esą neverta tikėtis, kad liks vienoje vietoje, nebus išsklaidyti ir gaus galimybę turėti savo bažnyčią bei katalikų kunigus.

Vos šioms religinėms politinėms brošiūroms pasirodžius, jas ėmė užtikti policininkai, žandarai ir pasienio sargybiniai. Su jų turiniu susipažinę aukštesnieji valdžios pareigūnai brošiūras laikė antivyriausybinėmis. Antai Suvalkų gubernorius brošiūras *Ape atpuskus jubileiškus* ir *Parspieimas apej šventą viera* vadino žadinančiomis lietuvių fanatizmą (t. y. atsparumą rusifikacijai) ir neapykantą rusų

vyriausybei⁴³⁸. Vyriausioji spaudos reikalų valdyba brošiūrą *Prajautimas* apibūdino kaip antivyriausybę ir politiškai labai žalingą⁴³⁹.

Pakilęs prieš rusifikaciją ir katalikų varymą į stačiatikybę, Valančius pasinaudojo spauda kaip religinės politinės propagandos priemone. Anuo metu šis vyskupas buvo vienintelis lietuvių inteligentas, galėjęs šį darbą atlikti. Nuveiktasis darbas buvo toks didelis, kad jo niekas nepralenkė ligi *Aušros*, *Varpo* bei *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos*. V. Biržiška netgi laikė, kad šiomis brošiūromis Valančius sukūrė „pirmutinę, kad ir siaurose ribose, aktinę lietuvių politinę programą“⁴⁴⁰. Ji dar nepakankamai išplėta, gal ir pačiam autoriui ne ligi galo aiški. Tačiau svarbu, kad jau nužymėtos pagrindinės pasipriešinimo kovos kryptys ir metodai.

Gindamas katalikybę, vyskupas nė kiek nenusileido 1863 m. sukilėlių periodinei spaudai ir atsišaukimams. Beje, nė vienoje brošiūroje Valančius nepriminė polonizacijos pasekmių Lietuvoje, tik pažymėjo, kad lietuviai ir žemaičiai, 300 metų išbuvę lenkų valdžioje, „lenkiškai neišmoko, nes mylėjo savo kalbą, kuri yra graži“ („Vargai“). Turėdamas galvoje, kad lenkai katalikai rusifikatorių buvo persekiojami kaip ir lietuviai katalikai, vyskupas abiejų tautų santykių neaštrino ir gal iš dalies lenkus laikė lietuvių sąjungininkais. Vėliau atėję kiti vyskupai nesunkiai susidorojo su savo pirmtako Valančiaus tautiniu tolerantiškumu ir ėmėsi stiprinti katalikų, visų pirma jų kunigų, polonizaciją. Valančius, stodamas prieš Rusijos vyriausybės politiką Lietuvoje, kovą dėl Bažnyčios laisvės ir lietuvių tautos teisių laikė tarpusavyje neatskiriamai susijusiu dalyku.

Slaptosios mokyklos

Kovodamas prieš rusifikaciją, Valančius taip pat ėmė rūpintis lietuviškų slaptųjų mokyklų kūrimu. Jis manė, kad spaudos draudimo sąlygomis augančioji lietuvių karta gali likti beraštė ir nepasiruošusi katalikiškam gyvenimui. Valdinę mokyklą vyskupas laikė rusifikacijos priemone.

Matydamas, kad rašto ir tikybos pagrindų mokymas lietuvių kalba laipsniškai išstumiamas iš tokių mokyklų, ėmė raginti jas boikotuoti. Savo 1868–1869 m. išleistose politinėse religinėse brošiūrose valdines mokyklas vadino schizmatiškomis, turinčiomis tikslą griauti katalikų tikėjimą ir versti vaikus tapti stačiatikiais (*Ape sielavartus Bažničios šventos*). Šių mokyklų mokytojai esą nedori, nekenčia katalikų, nemyli mokinių, neišmoko jų kaip reikiant. Mokytojai kalba tik rusiškai, todėl negali su vaikais susikalbėti ir juolab jų mokyti (*Prajautimas*). Tėvai, kurie leidžia savo vaikus į šias mokyklas, esą neverti nuodėmių atleidimo (*Parspieimas apej šventą vierą*). Pagaliau vyskupas ragino slapta mokyti vaikus rašto iš savo senųjų knygų lotyniškais raidėmis. Be to, šiam reikalui naujų esą galima pigiai įsigyti Tilžėje (*Vargai Bažničės Kataliku*). Anot Magdalenos Karčiauskienės, tuo metu iš tikrųjų liovėsi daugėti oficialiųjų mokyklų ir mokinių⁴⁴¹.

Slaptajai mokyklai kurti pasinaudota senąja mokyklų prie bažnyčių sistema. Kaip minėta, šios parapiinės mokyklos miesteliuose ir bažnytkaimiuose buvo uždraustos, tačiau jų, sakytume, filialai liko kaimuose. Šios mokyklėlės iš pusiau legalių virto slaptomis, jomis rūpinosi kaimo bendruomenė, jas palaikė daugelio parapijų kunigai.

1863 m. gruodžio mėnesį kunigams Valančius tiesiog nurodinėjo, kad, administracijai persekiojant legalias parapiines mokyklas, reikia keisti švietimo būdus. Labai įdomus Valančiaus laiškas Pabiržės klebonui Tadu Lichodziejauskui, atsakant į jo 1863 m. gruodžio 3 d. pranešimą, kad Panevėžio

⁴³⁸ Suvalkų gubernatoriaus 1869 X 11 pranešimo Vidaus reikalų ministerijai išrašas, *RVIA*, f. 821, ap. 125, b. 339, l. 1–4.

⁴³⁹ E. Vyriausiosios spaudos valdybos viršininko p. 1877 VI 2 pranešimas caro kanceliarijos II skyriui, *RVIA*, f. 776, ap. 11, 1876 m., b. 66, l. 19–20.

⁴⁴⁰ V. Biržiška, Lietuvių politinės brošiūros 1860-jų metų gale, *Švietimo darbas*, Kaunas, 1922, Nr. 3/6, p. 407.

⁴⁴¹ M. Karčiauskienė, Valančiaus požiūris į pradinį mokymą po 1863 m. sukilimo, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika ir psichologija*, Vilnius, 1977, sąs. 14, p. 38.

ispravnikas pavasarį uždare vietos mokyklą prie bažnyčios. Vyskupas rašė: „Šios mokyklėlės buvo labai gražios ir naudingos, bet dabar dėl nuo mūsų nepriklausančių priežasčių taip veikti nebegali, nes jas išlaikantiems klebonams užtrauks atsakomybę arba paskatins atsiųsti į miestelius mokytojus, kurių mūsų liaudis nenori. Tad, esant dabartinei padėčiai, reikia galvoti apie kirus vaikų mokymo būdus, pavyzdžiui, paakinus ūkininkus, kad samdytų daraktorius ir kaimuose savo paauglius mokytų skaityti, o klebonai, laisvalaikiu lankydami kaimus arba važiuodami pas ligonius, turi šitaip surinktus vaikus globoti ir laipsniškai šv. Tikėjimo pagrindų išmokyti.“⁴⁴²

Lietuviškas religinis švietimas ir rašto mokymas apskritai šiomis pakitusiomis politinėmis sąlygomis tapo nuolatiniu Valančiaus rūpesčiu. 1864 m. kovo 10 d. aplinkraščiu Batakių dekanui vyskupas įspėjo, kad draudimas mokyti lenkų kalba visiškai nėra lietuvių kalbos persekiojimas. Jis liepė paskelbti kunigams, kad bažnyčioje ir legaliai įkurtose mokyklėlėse drąsiai mokytų vaikus lietuviškai. Jei kas negali tokių mokyklėlių įsteigti, tegul per gavėnią kviečia vaikus į bažnyčią ir juos moko altoriaus globoje. Dėl to prieš civilinę administraciją atsakyti nereikės⁴⁴³.

Savo 1864 m. rugsėjo 14 d. aplinkraščiu kunigams vyskupas vėl įsakmiai nurodė, kad klebonų ir kitų kunigų pirmoji pareiga yra „užveiza škalkų parapijos, jie tur jausti, kad vaikai čystu pienu katalikų mokslo penėtus ir tikroį pabažnėj* augtų“⁴⁴⁴.

Kunigų padėtis tuomet buvo nepavydėtina, juos kaip politiškai įtartinus atidžiai sekė visos rusų administracijos įstaigos. Slaptąsias mokyklas teko kurti labai sumaniai, kad kunigai nenukentėtų. Žiobiškio klebonas Pranciškus Levickis 1864 m. lapkričio 16 d. Valančiui rašė, jog, vykdydamas jo valią dėl rašto ir krikščioniškų pareigų mokymo, ėmėsi šių priemonių: „Keturiolika išrinkau parakvijoį marčelgų, kurie pavini kožnas vienas turėti savo dalioį, pavestoj jo užveizdėjimui, mokytoją arba guvernorių ir jam ataduoti visus vaikus, kad per žiemą mokytų. Potam nuo pradžios gavėnės, pabaigęs kalėdoti, priimsiu pas save klebonijon ir patsai su vargamistru mokysiu.

Per tą gal užsidengsiu nuo vyresnybės, o pažitką tą patį ir gal geresnį apturės, nes kožnas galės vaikas namie pavalgęs atbėgti pasimokyti ir biednas piemenėlis sirata* greičiau pribus, nes marčelgom ir gaspadoriam tokį daviau parodą su prisakymu kietu. Patys tėvai gerai permans, dėl ko teip darau ir ant ko noriu prigatavoti, nes suprato, kas lauk[ia] ateinančiose diense ir kas gali sutikti augančiuosius. Kad nei šalna, nei giedra nepakąstų tą naują rasodną ir jauną.“⁴⁴⁵

Tuo metu, 7-ajame dešimtmetyje, iškilo tokie Valančiaus propaguotų slaptųjų lietuviškų mokyklų kūrėjai kaip Kupiškio klebonas Kleofas Kozmianas ir Panemunėlio klebonas Jonas Katelė. Vyskupas už tai jiems buvo labai palankus. Apskritai rūpinimasis religiniu ir pasaulietiniu švietimu, kaip ir seniau, būdavo geriausia klebono atestacija. Antai Valančius manė į kitą parapiją perkelti Aleksandravėlės parapijos kleboną Jeronimą Sipavičių. Parapijiečiai prašė vyskupą jų kleboną palikti. Panašių prašymų Valančius beveik niekad nepaisydavo, darydavo, kaip pats sumanė. Tačiau šį kartą klebono nebejudino, nes parapijiečių argumentai jį visiškai patenkino. Čia parapijiečiai vyskupui rašė, jog klebonas ne tik sutaisė bažnyčią ir kleboniją, bet, svarbiausia, „šiandien visi atsikėlė kaipo iš grabo! <...>. Pirmiaus kaipo retai kas iš mūsų mokėjom skaityt, teip šiandien retai možna** matyt bažnyčioį šventoj be knygelės <...>.

⁴⁴² M. Valančiaus laiško kun. T. Lichodziejauskui nuorašas, be datos, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 64, l. 388–389; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 66.

⁴⁴³ Minėtasis aplinkraštis, MB, f. 108, b. 2, l. 72.

* Užveiza škalkų – priežiūra mokyklų; čystu – grynu; pabažnėj – pamaldume. (Red.)

⁴⁴⁴ Aplinkraščio publikacija – J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 7/8, p. 511.

* Sirata – našlaitis. (Red.)

⁴⁴⁵ Laiško originalas lietuvių k., LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 70; laiško publikacija – J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, *Tiesos kelias*, 1938, Nr. 7/8, p. 512–513.

** Možna – galima. (Red.)

Šiandien stačiai galim sakyti, jog esam paaukštinti ir akyse Dievo, ir žmonių, didžiaus užu visas susiediškias parakvijas“⁴⁴⁶.

Į slapto mokymo organizavimą Valančius įtraukdavo ir tikybos mokytojus, skiriamus į liaudies mokyklas. Antai 1867 m., kai rusų administracija itin varžė naujų kunigų šventimą, baigusį seminariją diakoną Vitalį Dembskį paskyrė į Tryškius, kur jis turėjo mokytojauti vietos liaudies mokykloje. Prieš išvykdamas iš Kauno gavo slaptą vyskupo įpareigojimą. Valančius jam įteikė apie 18 egzempliorių lietuviško elementoriaus, kurį slėpė krosnyje, ir tarė: „Tu paskirtas į mokyklą, kurioje moko žemaitiško rašto rusiškėmis raidėmis, štai tau duodu elementorius žemaitiškėmis raidėmis, išdalink ir išparduok vaikams, kad jie nepamirštų tų raidžių, kuriomis buvo spausdintos jų tėvų knygos.“⁴⁴⁷ Šie elementariai buvo griežtai draudžiami ir galėjo būti vartojami tik slaptam mokymui – individualiam arba sutelkus vaikus slaptojoje mokykloje.

Autentiška Valančiaus nuostata lietuviškos slaptosios mokyklos atžvilgiu išdėstyta jo didaktiniame *Pasakojime Antano tretininko*. Be abejo, ši knyga galėjo turėti skaitytojams tiesioginę įtaką, kai ji buvo išspausdinta. Tačiau mums svarbu, kad autorius čia rašė tai, ko ligi tol mokė savo kunigus ir eilinius katalikus. *Pasakojimas Antano tretininko* duoda lyg instrukciją, kaip reikia organizuoti slaptąjį mokymą, ko vaikus mokyti, kaip mokyti ir auklėti. *Pasakojimo* herojus, buvusio Dotnuvos vienuolyno tarnas tretininkas Antanas, atėjęs į Devyduonių kaimą (toks kaimas tikrai yra Kėdainių rajone), pasisiūlė vienam pasiturinčiam valstiečiui vaikus mokyti rašto. Kaimui pritarus, iš šio ir dviejų gretimų kaimų susirinkę 43 vaikai. Mokymosi tvarka buvusi nustatyta tokia, kokią mes žinome ne tik XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais, bet ir XX a. pradžioje. Mokykla pastovios vietos neturėjo, keletą dienų pabuvusi vienoje mokinio tėvų troboje, kėlėsi į kitą trobą. Vaikai pavalgydavo ir nakvodavo savo namuose, o daraktorius maitindavosi ir gyvendavo ten, kur tuomet glaudėsi mokykla.

Valančiaus vyskupavimo metais policija ir valdžiai atsidavę rusiškų liaudies mokyklų vedėjai išaiškino keletą slaptų mokyklų. Antai 1871 m. įkliuvo Panevėžio apskrities Salamiesčio bažnyčios vargonininkas Jonas Vilčinskas, kuris tėvų prašomas mokė berniukus iš tradicinio elementoriaus ir ruošė juos pirmajai komunijai, už darbą gaudamas žemės dviem pūrams bulvių pasisodinti⁴⁴⁸. 1872 m. pradžioje Ukmergės apskrities ispravnikas rado net tris tokias lietuviškas mokyklas. Anykščiuose valstiečio Jono Šiaučiulio namuose jo žmona Kotryna rašto ir poterių mokė tris savo ir 4 kitų valstiečių vaikus. Pienionių kaime miestiečio Vinco Vaškevičiaus troboje du vaikus mokė jo duktė Elena. Deguliškių (?) kaimo valstiečio Motiejaus Paškausko namuose Puponių valsčiaus valstietis Ignotas Kudrevičius mokė 8 vaikus. Namų savininkus ir mokytojus Kauno vicegubernatorius siūlė nubausti 10 rb, o vaikų tėvus – 5–10 rb bauda⁴⁴⁹. Matyt, kai kurias šių mokyklų kurtis buvo paskatinę parapijų kunigai, juolab kad jie turėjo moralinę paties vyskupo paramą.

Jau rašyta, kad Valančiaus *Vaikų knygelė*, *Paaugusių žmonių knygelė*, *Palangos Juzė* ir ypač *Pasakojimas Antano tretininko* atestuoja autorių kaip žymų švietėją ir pedagoginės minties plėtotoją, net atskiros pedagoginės sistemos metmenų kūrėją⁴⁵⁰. Reikia pasakyti, kad po 1863 m. sukilimo slaptoji mokykla atsidūrė jo dėmesio centre. Kaip žinoma, pagrindinis Valančiaus raštų ir veiklos objektas buvo liaudis – valstiečiai ir jiems socialiniu atžvilgiu artimi smulkieji Žemaitijos bajorai. Valančius per švietimą siekė ugdyti lietuvišką katalikišką savimonę, moralę ir pasiruošimą ūkinei veiklai. Vyskupas nepritarė išsimokslinusių valstiečių atitolimui nuo savo tėvų aplinkos. Jo idealas – apsišvietęs, veiklus, doras ir religingas valstietis, svarbiausias visuomenės subjektas. Tačiau naujo demokratinio požiūrio į

⁴⁴⁶ Aleksandravėlės parapijos ir „brostvininkų“ 1870 m. (be datos) raštas M. Valančiui lietuvių k., LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 115, l. 606–607.

⁴⁴⁷ V. Dembskio 1870 X 29 kvotos protokolo nuorašas, MAB, Mf. 703, l. 3.

⁴⁴⁸ Kauno vicegubernatoriaus 1871 XII 1 pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, LVIA, f. 378, PS, 1871 m, b. 4, l. 83.

⁴⁴⁹ Kauno vicegubernatoriaus 1872 V 17 pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, LVIA, f. 378, PS, 1872 m., b. 22, l. 40–41.

⁴⁵⁰ J. Rinkūnas, Pedagoginės sistemos metmenys vysk. Valančiaus raštuose, *Lietuvos mokykla*, 1935 Nr. 3, p. 154; J. Štuopis, Valančiaus „Antano tretininko pasakojimas“, *Židinys*, 1932, t. 15, p. 332–333, 422–426.

dvarininkus nematyti⁴⁵¹. Valančius aiškiai siekė, kad bajorai ir valstiečiai būtų jungiami etninės grandies, visų pirma lietuvių kalbos. *Pasakojime Antano tretininko* teigiamas personažas bajoras Kazimieras Šeškevyčia-Šeškus, „nuvažiavęs šventą rytą į Krekenavą, nestovėjo šventorių, pypkės ten nerūkė, bet ėjo į bažnyčią, padoriai meldės, pamokslo, žemaitiškai sakomo, klausė <...>“⁴⁵². Lietuvių visuomenė, kurios sudėtinėmis dalimis pripažįstami ne tik bajorai ir dvasininkai, bet ir valstiečiai, reiškė naują požiūrį, būdingą demokratinio tipo tautos žadintojams.

Pripažįstant Valančiui ne tik švietėjo, bet ir tautos ugdytojo vaidmenį, darosi aiškiau, kodėl jis slaptajai mokyklai siūlo tokias pačias pedagogines priemones, kaip ir bajorų mokykloms. Iš tėvų ir daraktorių jis reikalavo mylėti vaikus. *Pasakojimas Antano tretininko* teigia mintį, kad nedera mokykloje piktnaudžiauti fizinėmis bausmėmis, mušti ir plakti mokinius (juk šios bausmės anuomet oficialiai buvo taikomos visiems nekilmingiems žmonėms), nusikaltusius ir tinginius galima bausiti švelniau, pavyzdžiui, pastatyti į kampą. Kaip reikia suprasti, veiksmingiausios yra geros pedagoginės priemonės, jos duoda geriausius mokymo ir ugdymo vaisius. Jei vaikai skiemenuodami ir balsu šaukdami nesąmoningai sekė daraktorių, tai nebuvo geriausias mokymo metodas. Mokymui palengvinti Valančius daraktoriui rekomendavo pasigaminti kilnojimą raidyną ir iš jo dėlioti žodžius. Tuo buvo priartėta prie pažangesnio garsų sudedamojo metodo, kuris tik nuo XIX a. pabaigos Lietuvoje ėmė išstumti skiemenuvimą, vadinamąjį „beabą“. Vaikų dėmesiui išlaikyti daraktorių turėjo parinkti mokinių amžių atitinkančią medžiagą, vengti sauso ir nuobodaus kalbėjimo, vaikų dėmesiui sutelkti panaudoti linksmus ir įdomius intarpus, pamokas derinti su žaidimais, pasivaikščiavimais, laisvais pasakojimais. *Pasakojimas Antano tretininko* ir kiti Valančiaus beletristiniai raštai buvo elementoriaus papildymas ar pranokusių skaityti vaikų, jaunuolių, net suaugusių žmonių lektūra.

Pasakojimas Antano tretininko taip pat rodo, kaip Valančius siekė slaptąją mokyklą susieti su gyvenimu, pakreipti ją aktualioms visuomeninėms kultūrinėms reikmėms tenkinti. Šitai liudija jau pati apsakymėlių (jų iš viso 28) tematika. Antai religinėmis temomis tėra tik du apsakymai – „Apie sutvėrimą pasaulio“ ir „Apie šventą Antaną“. Jų tiek mažai, matyt, todėl, kad daugelį katalikui reikalingų tikėjimo dalykų vaikai turėjo sužinoti iš katekizmo ir bažnyčioje girdimų pamokslų. Mat vyskupas klebonams ir kitiems kunigams ne sykį įsakmiai nurodinėjo per pamokslus aiškinti katekizmą. Daug daugiau apsakymų – iš viso 10 – randame moralinio ugdymo temomis – „Apie gerą darbą“, „Apie šunis“ (gyvulių globos tema), „Apie motinos keikimą“, „Nedoras Endriukas“ ir t. t. Apskritai anuomet doros dalykai buvo laikoma didžiausia humanistine vertybe. Dora, dorybė buvo pirmieji elementariniai žodžiai. Nors bažnyčioje ši tematika vyravo pamoksluose, tačiau Valančius norėjo, kad ir slaptoji mokykla svariai prisidėtų prie vaikų dorinio ugdymo.

Apskritai Valančiaus pastangos kurti ir plėtoti slaptąsias mokyklas turėjo tikslą šviesti tautą, ugdyti ją, stiprinti jos atsparumą rusifikacijai ir apskritai nutautinimui, Stačiatikių Bažnyčios ekspansijai. Vyskupo darbas šioje srityje nenuėjo veltui – kun. Antanas Baranauskas prie Valančiaus karsto sakė: „Paprasta liaudis, kai Jis pradėjo eiti pareigas, visiškai buvo neraštinga, bet, paakinta Jo rūpestingu žodžiu bei darbu, išmoko skaityti, todėl retai kas net iš abiejų lyčių senelių nemoka skaityti knygų ir nesimėgauja pamaldžiais uolaus Ganytojo kūriniais.“⁴⁵³ A. Baranauskui pritarė seminarijos rektorius J. K. Račkauskis (jis sakė kitą gedulingą pamokslą): „<...> vyskupas Valančius išmokė žemaičius skaityti ir iš knygų melstis.“⁴⁵⁴ Ir tai buvo tikra tiesa.

Vyskupo raštų kelias į Prūsus ir atgal

⁴⁵¹ M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė*, p. 237–239.

⁴⁵² M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 392–393.

⁴⁵³ A. Baranowski, *Przemówienie przy złożeniu na katafalku zwłok Ś. p. Macieja-Kazimierza Wołonczewskiego...*, *LLTI*, f. 1, b. 558, l. 4.

⁴⁵⁴ J. Račkauskis, *Aprašymas gyvato žemaičių vyskupo a. a. Motiejaus Valančiaus, Tėvynės sargas*, 1901, Nr. 2/3B, p. 15.

Raštingai tautai senųjų leidimų, pasirodžiusių ligi spaudos draudimo pradžios, neužteko. Dalis jų susidėvėjo ir sunyko, dalį kitų, ypač rastų spaustuose ir knygynuose draudė išparduoti, o pasaulietinio turinio, tarp jų ir vadovėlius, sunaikino. Tuo metu, kai Valančius rašė savo didaktinius kūrinius ir religines politines brošiūras, turėjo tikslą jas slapta išspausdinti ir paskleisti žmonėse. Kaip jau minėjome, šie raštai išėjo Prūsijoje, Tilžėje, kuri buvo vienas svarbiausių Mažosios Lietuvos miestų.

Didžiausiu Valančiaus talkininku, juridiniu spaudos leidėju tapo Varmijos vyskupijos Tilžės katalikų bažnyčios klebonas Jonas Zabermanas (Zabermann), kartais lietuvių literatūroje vadinamas Cabermanu (1815–1900). Knygų leidyba jis užsiėmė nuo 1864 m., užsakymus duodamas Tilžės Karlo Albrekso spaustuvei. Manoma, kad apie 26 metus, užsiimdamas lietuviškos spaudos leidimu bei prekyba, jis gerokai praturtėjo⁴⁵⁵. Ar ką nors J. Zabermanas Didžiajai Lietuvai išleido ligi 1867 m., sunku pasakyti. Tačiau jau tikrai žinoma, kad 1867 m. jis lankėsi Kaune ir iš Valančiaus gavo užsakymą perspausdinti maldaknygę *Aukso altorius*. J. Zabermanas šią užduotį įvykdė⁴⁵⁶. Jau tuomet Lietuvoje plačiai buvo gaunamos kontrafakcinės religinės knygos, spausdintos Tilžėje, bet klaidinimui nurodomi seni išleidimo duomenys – metai ir kuri nors Vilniaus spaustuve, dažniausiai Juozapo Zavadskio firma. Iš pradžių rusų administracija kontrafakcijų neatpažino, tikrino, ar Zavadskiai neužsiima slapta leidyba. Į tai atsakydama pati Zavadskių knygyno savininkė Vincenta Zavadska perėjo į kontrpuolimą ir reikalavo apginti jų firmą, nes falsifikuoti leidiniai darą didelę žalą⁴⁵⁷.

Maldaknygių leidimas J. Zabermanui davė gero pelno. Tačiau iš grožinės literatūros ir religinių politinių brošiūrų galėjo tikėtis vien nuostolių. Valančius juos visiškai padengė.

Varpo laikais Jonas Šliūpas, Petras Matulaitis ir, rodos, Petras Mikolainis rašė, kad Valančius J. Zabermanui spaudos leidimo reikalams perdavęs iš viso 8000 rublių. Tai, kad šiam darbui Valančius pinigų negailėjo, rodo ir kiti duomenys. Antai 1869 m. pas Valančių atvyko 28 metų Jačiūnų kaimo, Raguvos vis., Ukmergės aps., grytelninkas Stanislovas Račiūga, kuris vadinosi taip pat Račiuku, ir prašė vyskupo palaiminimo. Su vyskupu įsikalbėjo. Susipažino ir su Valančiaus tarnu Jonu Medeikiu (neseniai paleistu iš kalėjimo), kai jam pardavė avižas vyskupo arkliams. Valančius S. Račiūgai įteikė voką su 1000 rublių ir laišku lotynų kalba, liepė nuvežti į Tilžę ir perduoti J. Zabermanui. Plaukė garlaiviu, užduotį įvykdė ir kai grįžo, iš vyskupo už paslaugą gavo 15 rublių ir svarbiausia – įgijo tvirtą ganytojo pasitikėjimą⁴⁵⁸. Apie tą patį laiką su Valančiumi susipažino ir Purviškių kaimo, Pabiržės vis., Panevėžio aps., 23 metų valstietis Jurgis Bielinis (Bieliakas). Jam vyskupas įdavė paketą su 2 ar 3 tūkstančiais rublių ir liepė nunešti J. Zabermanui⁴⁵⁹.

Jau iš pat pradžių Valančius numatė, kad draudžiamą ligi tol Vilniuje leistą lietuvišką knygą pakeis Mažojoje Lietuvoje spausdinti leidiniai. Jau buvo aišku, kad svarbiausiu leidybos centru vietoje Vilniaus taps Tilžė. Valančiaus užmojų žinojo ir J. Zabermanas. Šie abu dvasininkai nusprendė organizuoti slaptąjį paštą, kuris užtikrintų Valančiaus rankraščių kelią į Tilžę ir jau išspausdintų knygų gabenimą į Lietuvą. Svarbiausias šio pašto arba tiksliau sakant pirmosios knygnešių organizacijos, kūrėjas buvo Valančius. Tiesa, ši organizacija neturėjo nei savo rašytinio statuto, nei nuostatų, tačiau ji rėmėsi vyskupo ir J. Zabermano autoritetu ir jų vadovaujamais kunigais bei eiliniaisiais uoliais lietuviais katalikais. J. Zabermano „pusėje“ ir daugiausia jo pastangomis prie pat sienos susikūrė tarpinis šio „pašto“ punktas mažyčiame Ropkojų bažnytkaimyje (į šiaurę nuo Pagėgių). Vieta buvo patogi, nors kelias iš Tilžės ne itin geras, bet ranka pasiekiamą siena ir Didžioji Lietuva. Ropkojų filija atsirado visiškai neseniai – buvo čia perkelta

⁴⁵⁵ A. Rabačiauskaitė, M. Valančiaus talkininkas, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra*, Vilnius, 1998, t. 20 (1), p. 75–76.

⁴⁵⁶ A. Brundzos 1870 XII 27 ir 29 kvotų protokolų nuorašai, *LVIA*, f. 438, ap. 1, b. 1529, l. 19, 26.

⁴⁵⁷ V. Zavadskos 1868 VI 25 ir 1869 VI 10 prašymai A. Potapovui, *LVIA*, f. 378, PS, 1865 m., b. 442, d. 1, l. 268, 332.

⁴⁵⁸ S. Račiūgos 1871 III 5 kvotos protokolas, *MAB*, Mf. 703, d. 3–1; J. Stakausko nuorašas iš *LVIA*, f. 378, PS, 1870 m., b. 185, d. 2 (ši byla po II pasaulinio karo atsidūrė privačiose rankose).

⁴⁵⁹ S. Butkus, Knygnešių patriarchas Jurgis Bielinis, *Knygnešys*, 2 leid., Kaunas, 1938, t. 1, p. 37.

senoji medinė Vainuto bažnyčia (pašventinta 1869 m. rudenį). 1867 m. statomos bažnyčios kunigu paskirtas Antanas Brundza (1838–1892). Pastarasis buvo pažįstamas ir su Valančiumi, nes 1862 m. iš šio vyskupo gavo kunigo šventimus. Kunigavo Seinų vyskupijoje, bet įsivėlęs į sukilimą atbėgo į Tilžę. Ropkojų bažnyčioje A. Brundza sakydavo karštus antirusiškus pamokslus, todėl sutraukdavo daug maldininkų iš Didžiosios Lietuvos. Čia visada galėdavo įsigyti ir lietuviškų Tilžės leidinių. Artimiausi A. Brundzos padėjėjai buvo jo įnamiai tapytojas ir altorių meistras Karolis Rimkevičius, varpininkas ir kalvis Simonas Kulakauskas, gyvenęs Jono Janulio pavarde, vežėjas Simonas Peteraitis ir šeimininkė Veronika Nausėdaitė. Visi jie buvo kilę iš Kauno gubernijos, pirmieji du – bėgliai, nes dalyvavo praėjusiame sukilime.

Pasak A. Brundzos, duodamas J. Zabermanui pirmąjį savo rankraštį, Valančius prašė jį aktyviai prisidėti prie išspausdinto tiražo platinimo, siuntinėti pasienio miestelių ir bažnytkaimių kunigams, kad šie paskleistų žmonėms⁴⁶⁰. Iš tikrųjų kitapus sienos, Didžiojoje Lietuvoje, katalikybės ir lietuviybės labai darbavosi jauni, neseniai Valančiaus įšventinti kunigai, jau seminarijoje patyrę tą slogią persekiojimo atmosferą, kurią po sukilimo sudarė rusų administracija. Daugelyje pasienio miestelių nuo Jurbarko ligi Darbėnų Valančius turėjo „savo“ kunigus. Į Jurbarką iš Pumpėnų vyskupas perkėlė vikarą Jurgį Rožanską, jau pasireiškusį religinių knygų, tarp jų ir Valančiaus *Kantičkę*, platinimu. Per jį nusitęsė knygnešių kelias nuo Jurbarko iki Pumpėnų. Deja, Valančius šiuo kunigu gerokai nusivylė. Mat J. Rožanskas pažeidė kunigo drausmę, pamėgo pasaulietinį gyvenimą, vasaroti vykdavo į Rygos pajūrį, daugiau laiko leisdavo apie Pumpėnus negu Jurbarką. Vyskupą pasiekė gandas, kad jis, trokšdamas „laisvės“, perėjo į stačiatikių tikėjimą. Net su policijos pagalba jį teko grąžinti į Jurbarką⁴⁶¹. Netekęs kantrybės vyskupas 1871 m. jį pašalino iš kunigų, nurodydamas neleistinus ryšius su viena gyvanašle – Niurkonių dvaro (netoli Pumpėnų) savininke⁴⁶².

Kad ir kaip ten būtų, Jurbarko lietuviškos spaudos platinimo punktas veikė, jis rėmėsi keletu vietinių knygnešių valstiečių. Išskirtina Ona Petraitytė (Petraičiukė), kuri Valančiui talkino kaip slapta laiškinkė⁴⁶³.

Artimiausias nuo Jurbarko punktas buvo Gaurė, kurioje vikaravo Vitalis Dembskis, minėto sukilėlio kun. Vladislavo Dembskio pusbrolis. Iš pradžių, kai baigė seminariją ir dėl valdžios trukdymų negalėjo gauti šventimų, vyskupas jį paskyrė diakonu į Tryškius ir įpareigojo mokyti vaikus iš lietuviškų elementorių lotyniškais raidėmis. Kai įšventino kunigu, paskyrė vikaru į pasienio miestelį ir patarė platinti Prūsiose spausdintas lietuviškas knygas.

Už Gaurės buvo Tauragė, kurioje klebonavo iš Jurbarko atkeltas kunigas Jonas Tomaševičius. Jam lankantis pas vyskupą, šis liepė draudžiamąsias knygeles platinti visur, kur tik galima⁴⁶⁴.

Toliau į vakarus buvo maži miesteliai ir bažnytkaimiai Žvingiai, Pagramantis, Žygaičiai ir Sartininkai, visi kone tiesiai į šiaurę nuo Tilžės. Žvingiuose klebonavo Pranas Butkevičius, amžiumi vyriausias iš kitų Valančiaus talkininkų, dažnai lankydavosi Kaune.

Į Pagramantį Valančius paskyrė kun. Vincą Butvydą, prieš tai ėjusį diakono pareigas prie Žygaičių klebono Vinco Norvaišos. Pastarąjį vyskupas pastebėjo kaip nepatenkintą Rusijos valdžia žmogų, padėjusį pabėgti į Prūsus vienam sukilėliui. Be to, V. Norvaiša buvo neblogas žemaičių kalbos ir rašto žinovas.

Bene artimiausia nuo Ropkojų buvo Sartininkų filija, kuriai vadovavo kunigas Krizostomas Juškevičius. 1870 m. jis mirė. A. Brundza, gabendamas maišus knygų P. Butkevičiui, dalį jų palikdavo K. Juškevičiui.

⁴⁶⁰ A. Brundzos 1870 XII 23 kvotos protokolas, *LVA*, f. 438, ap. 1, b. 1529, l. 16–17.

⁴⁶¹ Kauno gubernatoriaus 1870 I 20 raštas M. Valančiui, *LVA*, f. 1671, ap. 4, b. 115, l. 591.

⁴⁶² Ekskunigo J. Rožansko byla, *ten pat*, b. 62, l. 404–410.

⁴⁶³ Plačiau žr. V. Merkys, Jurbarko valsčiaus knygnešiai, *Jurbarkas*, Vilnius, 1996, p. 120–121.

⁴⁶⁴ J. Tomaševičiaus 1870 XII 19 kvotos protokolo ištrauka, *LVA*, f. 438, ap. 1, b. 1529, l. 5–6.

Palyginti netoli nuo šių miestelių buvo Gardamo bažnytkaimis, Naumiesčio filija. Jos filijalistas buvo Pranas Grigaliūnavičius. Kunigu buvo įšventintas tik 1868 m., iš pradžių paskirtas Žygaičių vikaru. Persirengęs valstietiškais drabužiais, drauge su V. Norvaiša važinėjo į Ropkojus atsivežti lietuviškos spaudos. Pažinojo ir A. Brundzą, ir J. Zabermaną. 1870 m. gegužės mėnesį vyskupas jį paaukštino, perkeldamas į Gardamą.

Atokesniuose nuo Gardamo Darbėnuose nuo 1869 m. vikaravo Kazimieras Eitutavičius. Prieš tai mokydamasis seminarijoje ir dėl rusų administracijos trukdymų ilgai negaudamas kunigo šventimų, turėjo laisvo laiko, – jei tikėsime V. Dembskio liudijimu, persirengdavo nuovados pristavu ir, važinėdamas po kraštą, platino Valančiaus brošiūras.

Reikia atkreipti dėmesį, kad vyskupas rūpinosi ne tik pasienio miesteliais ir bažnytkaimiais, kaip lietuviškos spaudos gabenimo iš Prūsų punktais, bet taip pat norėjo vyskupijos gilumoje sukurti lietuviškų leidinių platinimo centrus. Prie pastarųjų reikėtų priskirti Salantų, Naujamiesčio ir, rodos, Kupiškio–Skapiškio miestelius. Valančius pasirūpino, kad ir jo gimtosios Salantų parapijos vikaru būtų paskirtas šiam spaudos reikalui atsidavęs kunigas Pranas Straupas, įšventintas 1969 m. Jam Valančius siuntė ne vieną savo laišką⁴⁶⁵. Per P. Straupo rankas į Salantų apylinkes iš Tilžės ėjo Valančiaus raštai ir religinės knygos.

Su Valančiaus organizacija lietuviškos spaudos platinimo reikalai siejo ir ką tik įšventintą ir į Naujamiestį paskirtą kunigą Motiejų Kaziliauską. Jis knygų, rodos, gaudavo ne tiesiog iš Prūsų, o iš Girdiškės, Raseinių aps., knygnešio Prano Simavičiaus.

Nevisiškai aiškus Kupiškio–Skapiškio knygų platinimo centro veikimas, nes jo organizatorių rusų žandarai neįstengė išaiškinti. V. Biržiška kaip vieną veikliausių Valančiaus „paštininkų“ nurodo Aniutę Jankūnaitę iš Skapiškio⁴⁶⁶. Valančiaus organizacijai buvo būdinga, kad už valstiečių knygnešių nugaros dažnai stovėdavo tos pačios parapijos kunigas. Skapiškyje kunigavo Justinas Fedaravičius, paskirtas 1866 m. Apie Kupiškį sukiojosi minėtasis S. Račiūga. Reikia turėti galvoje, kad Kupiškyje nuo 1865 m. vikaravo ir nuo 1868 m. klebonavo Valančiaus globojamas Peterburgo Romos katalikų dvasinės akademijos auklėtinis Kleofas Kozmianas. Jis ėmėsi kurti nelegalias lietuviškas mokyklėles, kurias pats kontroliavo, skatino rašto pramokusius valstiečius imtis poetinės kūrybos. Valančiaus organizacijos veikimo laikais Kupiškyje įkliuvo bent du knygnešiai, bet jie turbūt dirbo be K. Kozmiano žinios. Pats Kozmianas, rodos, jau tuomet turėjo ryšių (vėlesni neabejotini) su Griežionėlių dvarelėlio (tarp Viešintų ir Andrioniškio) savininku „litvomanu“ Stanislovu Didžiuliu, geru Valančiaus pažįstamu. Iš pastarojo gavęs ir religinių politinių brošiūrėlių⁴⁶⁷.

Trumpai aprašę Valančiaus organizacijos išplitimą, ilgiau norėtume sustoti prie tų jos veikimo faktų, kurie tiesiogiai susiję su pačiu vyskupu, šios organizacijos siela.

Brošiūrų rankraščius Valančius stengėsi J. Zabermanui įteikti pats, kai šis lankydavosi Kaune. Iš pradžių J. Zabermanas juos tuoj pat atiduodavo spaustuvei, kad ši rinktų tekstą. Vis dėlto Valančiaus rankraščiai kartais sukeldavo neaiškumų – iškildavo įvairūs nelygumai ir sunkiai įskaitomi žodžiai. Tad jų šlifuoju bei kalbos taisytoju, matyt, su Valančiaus žinia tapo klebonas V. Norvaiša. Antai 1868 m. balandžio 23 d. A. Brundzos šeimininkė V. Nausėdaitė atnešė pataisyti du rankraščius: „Iš tamsybės ved tikty kielis teusybes“ ir „Parspieimas“. V. Norvaiša dėl kai kurių rankraščio vietų tarėsi ir su savo diakonu V. Butvydu. Paskui rankraščius grąžino A. Brundzai per jo vežėją S. Peteraitį.

Tačiau greit Valančiaus rankraščius teko Tilžėje (o gal ir Kaune) slaptai perrašinėti ir originalus naikinti. Mat ėmus pirmosioms religinėms politinėms brošiūroms plisti, Vilniaus generalgubernatoriaus

⁴⁶⁵ Salantų klebono Kazimiero Bielskio 1870 XII 25 pranešimas M. Valančiui apie XII 22 kratos rezultatus (LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 117, l. 111).

Vėliau, kai P. Straupas buvo suimtas, jis per kvotas laikėsi tvirtai ir nieko blogo prieš Valančių neparodė.

⁴⁶⁶ V. Biržiška, *Aleksandrynas*, t. 3, p. 94.

⁴⁶⁷ I. Mickūnaitis, Nuo vyskupo Valančiaus laikų, *Knygnešys*, Kaunas, 1928, t. 2, p. 9.

A. Potapovo ir Kauno gubernatoriaus M. Obolensko nurodymu į Prūsiją Valančiaus rankraščių ieškoti išvyko Raseinių ir Telsių apskričių žandarų valdybos viršininkas Nikolajus Vinkleris. Jis pasiėmė 5 lietuviškas „antivyriausybinės“ brošiūras, atimtas iš įvairių knygnešių, norėjo išsiaiškinti, kas jų autorius. Kreipėsi pagalbos ir į Tilžės prokurorą. Laimė, Valančiaus rankraščių spaustuvėse nerado.

Kurdamas pirmąją knygnešių organizaciją, Valančius taip pat siekė užtikrinti reguliary jau Tilžėje išspausdintų knygų dalies pristatymą į Kauną. Kartais knygos iš Tilžės buvo atvežamos garlaiviu. Jurbarke kunigai surado muitininką, kuris prie šių knygų nekibdavo. Vienas knygas atsiimdavo J. Rožanskas, kitas patikimi knygnešiai vežė toliau, ligi pat Kauno. Dar vienas lietuviškų spaudinių tiekimo Valančiui kelias ėjo nuo Sartininkų ir Žygaičių. Sartininkų sienos perėjimo punkte tarnavo kapitonas Burdzi, Jelgavos evangelikų reformatų kunigo sūnus. Jis bičiuliavosi ir su A. Brundza, ir su V. Norvaiša, todėl pas juos važiuojančių S. Kulakausko ir Peteraičio netikrindavo, juoba kad gabenamas knygas jie gerai slėpė vežime su dvigubu dugnu. Iš V. Norvaišos knygų pasiimti atvykdavo knygnešys S. Račiūga, kuris pateikdavo J. Zabermano rekomendacijas. Iš A. Brundzos knygų atveždavo S. Kulakauskas. Toliau spaudai į Kauną vežti samdydavosi Žygaičių klebonijos ūkio pusininką Kačioną. Knygų pristatymu į Kauną rūpinosi ir Valančiaus tarnas Jonas Medeikis.

Ne kartą pirmuosius savo išspausdintų raštų ryšulius vyskupas gaudavo per Žvingių kleboną P. Butkevičių. Pastarajam atveždavo pats J. Zabermanas arba A. Brundza. Iš Žvingių į Kauną šiuos leidinius jau gabendavo Pajūrio valsčiaus, Raseinių aps., valstietė Joana Rimkevičiūtė, pasivadinsi Petronėle Čeponyte. Kai 1869 m. vasarą ji pristatė Valančiui du ryšulius knygų, šis pasakęs: „Kur Butkevičius slepia knygas, kad jos tokios šlapios? Jei tave kareiviai būtų sulaukę su šiomis knygomis, tai tau nebebūtų tekę grįžti į Žvingius.“ Valančius apmokėjo už knygas. Pinigus J. Rimkevičiūtė turėjo atiduoti P. Butkevičiui.

Valančiui knygų iš pasienio atveždavo ir Gorainių kaimo, Pajūrio vis., Raseinių aps., valstietis Juozas Gečas. Valančiaus raštus bei kitus lietuviškus leidinius platino ne vienas atsidavęs knygnešys, tarp kurių savo uolumu ir pasišventimu pasižymėjo Marijona Pupšaitė ir Karolina Laurinavičiūtė⁴⁶⁸.

Apie Valančiaus leidžiamas religines politines brošiūras rusų administracija sužinojo gana greitai. Prie to prisidėjo du susikompromitavę ir vyskupo „nuskriausti“ kunigai. Vieną jų – Šėtos kleboną Mykolą Miežinį (Mežetavičių), rusų valdžiai reikalaujant, Valančius bausmės atlikti uždarė į Raseinių vienuolyną, kuriame išbuvo trejus metus. Čia parašė *Lietuvišką gramatiką* ir sudarė *Lietuviškai–latviškai–lenkiškai–rusišką žodyną*. Uždarymo į vienuolyną kaltininku M. Miežinis laikė vien Valančių ir, norėdamas nuo jo „apsiginti“, ėmė įsiteikinti civilinei administracijai. 1868 m. rudenį jis kažkaip susitiko su Vilniaus generalgubernatoriumi A. Potapovu ir jam papasakojo, kad tarp Kauno gubernijos katalikų gausiai plinta brošiūros *Parspieimas, Iš tamsybes ved tiktay kielis teysybes* ir Pijaus IX *Gromata apskrita*. Be to, brošiūrą *Iš tamsybes* pats A. Potapovui paklojo ant stalo. M. Miežinis sakė, kad šių brošiūrų gamintoju laiko Valančių⁴⁶⁹. A. Potapovo įpareigotas kuo slapčiausia ištirti, kas šias brošiūras Tilžėje spausdina, Kauno gubernatorius M. Obolenskis į Tilžę išsiuntė minėtąjį žandarą N. Vinklerį. Valančiaus įkalčių neužtikęs, manė, kad brošiūrų autorius yra J. Zabermanas. Jis dažnai važinėja į Kauno guberniją, turįs daug pažįstamų kunigų, ypač pasienyje ir per juos, valstiečių padedamas platinęs Tilžės leidinius⁴⁷⁰.

Visą pusmetį kaltininkų paieškos pakankamų rezultatų nedavė, nors buvo pasinaudota net diplomatiniais kanalais. Tačiau netikėtai neįkainojamą pagalbą suteikė Batakių dekanas Eligijus Mantvila (Montvila). 1869 m. gegužės antroje pusėje jis nuvyko pas Raseinių apskrities karo viršininką Nikolajų Kunickį, įteikė, rodos, tokias pat religines politines brošiūras, kokias seniau buvo A. Potapovui išvardijęs M. Miežinis, ir pareiškė, kad jų autoriumi laikąs Valančių, nes gerai pažįstąs jo rašymo stilių. Be to,

⁴⁶⁸ Plačiau žr. V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius, 1994, p. 235–241; V. Merkys, *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias 1864–1904*, Vilnius, p. 225, 316.

⁴⁶⁹ A. Potapovo 1868 XI 26 raštas Kauno gubernatoriui M. Obolenskiui, *LVIA*, f. 378, PS, 1868 m., b. 306, l. 2–3.

⁴⁷⁰ M. Obolensko 1868 XI 31 raštas A. Potapovui, *ten pat*, l. 10–11.

Tauragėje matėsis su J. Zabermanu, iš kurio sužinojęs, kad šis su Valančiumi palaiko artimą pažintį, dažnai važinėja į Kauną. Tilžiškės brošiūros esą spausdinamos Valančiaus lėšomis. Norėdamas tvirtiau įrodyti Valančiaus priešišumą vyriausybei, E. Mantvila atsinešė taip pat jo 1865 m. vasario 10 d. aplinkraštį kunigams ir 7 iš vyskupo 1863–1869 m. gautus laiškus⁴⁷¹. Be to, E. Mantvila įdavė kun. K. Eitutavičių, kuris, kaip einą gandai, iš Tilžės gaunęs uždraustų knygų (ir maldaknygių) ir jas pats platinęs išvežiodamas⁴⁷². Rusų administracija jau neabejojo, kad susikūrė lietuviškų knygų leidimo ir platinimo organizacija, kurios šerdis yra vyskupas Valančius. Šitai ėmė tvirtinti ir Kauno bei Suvalkų gubernijų žandarų bei policininkų sulaikomi knygnešiai, pasirodantys nauji Tilžėje spausdinti leidiniai, tarp jų, pavyzdžiui, brošiūra *Vargai*. Pats Valančius savo užrašuose pasižymėjo: „Tas brošiūras žmonės godžiai pirkos ir kad jau kuo ne kiekvienoje troboje, ypač Žemaičiuose, buvo, patyrė valdžia ir liepė gaudyti.“⁴⁷³

Vidaus reikalų ministerija davė Vilniaus generalgubernatoriui nurodymą griežtai Valančių sekti, bet kokių nors kitų ypatingų priemonių prieš jį dar nesiėmė⁴⁷⁴. Žandarai ir policija labai suaktyvėjo, ypač uoliai atiminėjo lietuviškas knygas Panevėžio apskrityje. Kadangi tas vietas religinės politinės brošiūros dar silpnai pasiekė, tai visos represijos buvo nukreiptos į senas ir galbūt kontrafakcines maldaknyges. Tokios žinios 1869 m. vasarą Valančių per dekanus pasiekė iš Vaškų ir Linkuvos parapijų. Norėdamas apsaugoti žmones ir jų gerbiamas knygas, 1869 m. liepos 28 d. Valančius Kauno gubernatoriui rašė: „Gavau žinoti, jog kai kuriose Panevėžio pavieto vietose tūkstantininkas su žandais važinėja po sodžius arba prie bažnyčių šventomis dienomis atiminėja iš žmonių lietuviškas maldaknyges. Bereikalingas būtų daiktas aiškinti, kaip toksai sauvalis žemesniųjų policijos valdininkų elgimasis nesutinka su įstatais, ir aš pripažinau reikalingu daiktu pranešti tikrai Tamstai apie tai, pilnai pasitikėdamas, jog panašūs žmonių jausmų užgavimai ir nepagarba nebus kenčiami.“⁴⁷⁵

Lemiamą smūgį Valančiaus organizacija patyrė tik 1870 m. vasarą. Vyko Prūsijos ir Prancūzijos karas. Rusijos valdžiai, tuomet palaikančiai Prūsiją, vaidenosi, kad prancūzai kursto sukilimą Lietuvoje, kad kaupiami ginklai, net ištisi jų sandėliai. Caro kanceliarijos III skyrius pasienio vietovių žvalgyti atsiuntė žandarų korpuso kapitoną Pikarą. Jam talkino pasienio kariuomenė, žandarai ir policija. Kauno gubernatorius M. Obolenskis buvo gavęs atostogų važiuoti į Peterburgą, bet atostogas atidėjo, nes važiavo į pasienio apskritis, kad galėtų geriau derinti policijos veiksmus⁴⁷⁶. Pradėti suiminėti prancūzai, tarnavę pas vietinius dvarininkus. Netikėtai suėmė ir kun. V. Dembskį, nes sužinojo, kad jis slapta susirašinėja su savo pabėgusiu į Prancūziją pusbroliu Vladislovu Dembskiu. Atsiliepdami į rusų administracijos provokuojančius įrodinėjimus, kad Ropkojai paversti slaptu ginklų sandėliu, Prūsų žandarai padarė kratą pas A. Brundžą ir jo padėjėjus. Nors ginklų nerado, bet juos suėmė ir išdavė rusams. Visi suimtieji buvo gabenami į Vilniaus politinių kalinių kalėjimą, vadinamąjį citadelės pastatą Nr. 14 (šis pastatas ir dabar tebestovi Kosciuškos gatvėje prie pat Vilnios upės). 1871 m. pradžioje jame kalėjo 15 žmonių, kunigų ir paprastų knygnešių valstiečių.

Baisios kalinimo sąlygos ir įgudę tardytojai daugumą suimtųjų palaužė, bet didvyriškai atsilaikė knygnešės M. Pupšaitė ir K. Laurinavičiūtė, kun. P. Straupas, kuris vėliau išėjo iš proto. Kai kurie jauni kunigai davė „nuoširdžius parodymus“, šiais kunigais nusivylęs vyskupas rašė: „Prasidėjo tardymas.

⁴⁷¹ Aplinkraštis ir laišakai skelbti – I. Šenavičienė, Motiejaus Valančiaus laišakai Eligijui Mantvilai, *Lituanistka*, 1997, Nr. 1, p. 99–106.

⁴⁷² Plk. N. Kuhickio 1869 V 23 pranešimas A. Potapovo kanceliarijos politinio skyriaus vedėjui Michailui Jakovlevui, *LVIA*, f. 378, PS, 1868 m., b. 306, l. 40–41.

⁴⁷³ M. Valančius, *Pastabos pačiam sau*, p. 93.

⁴⁷⁴ Kitatikių dvasinių reikalų departamento pažyma „Apie platinimą Kauno gubernijoje uždraustų knygų bei brošiūrų ir apie vysk. Volončevskio elgesį, 1869. VI. 19–1869. XI. 10“, *RVIA*, f. 821, ap. 125, b. 3071, l. 81–82.

⁴⁷⁵ Cit. iš A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, p. 188–189. Jau 1867 m. Valančius protestavo, kad Kvetkų liaudies mokyklos vedėjas verčia savo mokinius atnešti iš tėvų namų lietuviškas religines knygas, pats važinėja po kaimus ir jas atiminėja iš valstiečių ir paskui degina. Šitoks mokytojo elgesys užgauna religinius liaudies jausmus. (M. Valančiaus 1867 II 2 raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 98, l. 182).

⁴⁷⁶ M. Obolenskio 1870 VIII (diena nenurodyta) raštas A. Potapovui, *LVIA*, f. 378, PS, 1870 m., b. 185, d. 1, l. 11–12.

Kunigai, niekados tokiuose sielvartuose nebuvę, nežinojo, kaip teisintis. Kada klausė, kas jas (tas knygeles) rašė, atsakė: nežinome. Vienok kunigai Dembskis, Norvaišas, o labiausiai Batakių klebonas Eligijus Mantvila⁴⁷⁷ tvirtino, jog jų autorius vyskupas.⁴⁷⁸

Tuo pačiu metu Valančiui sušvito ir vilties kibirkštėlė, kad lietuvių spaudos draudimas nebebus toks visa apimantis. Mat iš Vilniaus Zavadskių knygyno ėmė gauti seniau, prieš draudimą, išleistų lietuviškų knygų, kurias valdžia leido išparduoti⁴⁷⁹. Pasirodė, kad viltis buvo apgaulinga. Tardytojų įsuktas ratas grasino į šią politinę bylą įtraukti ir patį Valančių, Žemaičių vyskupijos seminarijos rektorių Jeronimą Kiprijoną Račkauskį bei vyskupo sekretorių Eduardą Barauską. Tardymo komisija pareikalavo pas juos padaryti kratas ir, jei rastų įkalčių, kaltininkus pristatyti tardymo komisijai. 1870 m. gruodžio 12 d. uždavinys buvo atliktas. Norint išlaikyti slaptumą, kratai vadovavo į Kauną atvykęs Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininkas generolas majoras Aleksandras Losevas. Pirmiausia nuėjo pas gubernatorių, aptarė, kaip daryti krata, kad nesukeltų žmonių neramumų. Pasirinko laiką tarp rytinių pamaldų pabaigos ir vakarinių pradžios. Kratos padėjėju pasikvietė Kauno policmeisterį, liudytojais – vicegubernatorių ir gubernatoriaus kanceliarijos vedėją. Iš pradžių pas Valančių apsimetę vizituotojais nuėjo A. Losevas ir vicegubernatorius, paskui atvyko ir du kiti: kanceliarijos vedėjas ir policmeisteris. Tuomet A. Losevas pranešė tikrąjį atvykimo tikslą – peržiūrėti vyskupo popierius. Iš pradžių Valančius sumišo, bet greit atsitokėjęs paprašė parodyti atitinkamą įgaliojimą, sakytume, kratos orderį. Parodė tardymo komisijos nutarimą. Skaitydamas vyskupas sušnabzdėjo: „Tai vis niekingi kunigėliai“, o paskui garsiai tarė: „Prašom apžiūrėti, aš nieko neturiu.“ Kuo uoliausiai iškratė visą butą, atvykėliai ne tik nieko „politiškai kenksmingo“, bet apskritai jokių popierių, nė vieno privataus laiško nerado. Kai A. Losevas dėl to ėmė lyg priekaištauti, Valančius paaiškino, kad turįs įprotį naikinti ne tik laiškus, bet ir visus juodraščius, išskyrus „valdiškus popierius“, kuriuos laikąs raštinėje. Valančius atsikvėpė ir, anot A. Losevo, atsisveikino kuo draugiškiausiai, net pasiūlė užkąsti ir išgerti šampano, bet jis, žandarų viršininkas, atsisakęs ir pažadėjęs kitą kartą atvažiuoti iš Vilniaus pasisvečiuoti.

Kiti žandarai tuo pačiu metu kratė vyskupo sekretorių ir seminarijos rektorių, paėmė popierių, daugiausia žemaičių kalba, nors tarp jų nieko svarbaus neužtiko, tačiau perdavė tardymo komisijai⁴⁸⁰.

Konspiraciniai Valančiaus sugebėjimai tiesiog stebina. Parašė daugybę beletristinių, politinių ir religinių raštų, tačiau kratos darytojai nerado nieko. Vis dėlto tardymo komisija turėjo svarius suimtųjų kunigų parodymus. Iš žymių Valančiaus organizacijos dalyvių tik vienas J. Zabermanas liko laisvėje. Tardymo komisijos pirmininkas generolas leitenantas Aleksandras Dreniakinas 1871 m. sausio 12 d. A. Potapovui, tuomet buvusiam Peterburge, rašė: „Iš pridedamo pranešimo ir patrauktų į bylą prisipažinimų Jūs matysite, kaip jau išryškėjo vyskupo Volončevskio veikla, kompromituojanti jį. Nors juridinių įrodymų neturime, tačiau esame morališkai įtikinti, kad jis yra kaltas kurstančių knygų bei brošiūrų žemaičių kalba rašymu ir platinimu liaudyje. Tačiau turėdama galvoje aukštą Volončevskio padėtį ir galingą jo įtaką žemaičiams, komisija, kol negaus juridinių įkalčių (jie gali būti tik Tilžėje), laikinai nuo kaltinimo susilaiko ir prašo nesiimti prieš vyskupą kokių nors priemonių, ypač kai Jūsų prakilnybė žadate greit grįžti į Vilnių.“⁴⁸¹

Tilžėje įkalčių ieškojo persirengę rusų žandarai ir policininkai, papirkinėjo tenykščius prūsų tarnautojus. Rusijos pasiuntinys Berlyne Pavelas Ubri (d'Oubril) pagalbos lietuviškai spaudai likviduoti kreipėsi į Prūsijos užsienio reikalų ministrą Oto Bismarką (Otto von Bismarck). Reikalavo sutramdyti J.

⁴⁷⁷ Jis suimtas nebuvo.

⁴⁷⁸ M. Valančius, *Pastabos pačiam sau*, p. 43.

⁴⁷⁹ M. Valančiaus, 1870 XII 2 laiškas sūnėnui Vladislavui Beresnevičiui, *LLTI*, f. 1, b. 4466, l. 11a.

⁴⁸⁰ A. Losevo 1870 XII 14 pranešimas Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos politiniam skyriui, *LVIA*, f. 378, PS, 1870 m., b. 185, d. 1, l. 141–143.

⁴⁸¹ Minėtasis A. Dreniakino pranešimas, *ten pat*, l. 156–157.

Zabermaną, oficialų šios spaudos leidėją. Prūsų valdžia pasitenkino jam uždėjusi nuolatinę administracinę priežiūrą⁴⁸².

Įkalčių nerado, tačiau rusų administracijai rūpėjo pradėti Valančiaus apkaltos procesą. A. Potapovas 1871 m. kovo 8 d. tardymo komisijai įsakė paruošti vyskupo kvotos klausimus, pristatyti jam, generalgubernatoriui, ir laukti tolesnių nurodymų. Komisija klausimus paruošė, iš viso jie užėmė 14 lapų, ir nepaprastai greit, kovo 10 d., nusiuntė A. Potapovui⁴⁸³.

Visi klausimai, išskyrus reikalavimą nurodyti asmens duomenis, buvo sudaryti iš suimtųjų kunigų kvotos protokolų duomenų. Iš pradžių manyta vyskupą klausinėti lyg pašalinį draudžiamosios lietuviškos spaudos leidimo ir platinimo stebėtoją, o paskui jau kaip organizacijos vadovą ir brošiūrų autorių. Antai iš pradžių tardytojai reikalavo pasakyti, kaip Valančius bandė sudrausti savo dvasininkiją, kuri nuo 1868 m. Žemaičių vyskupijoje tarp žemaičių platino prieš Stačiatikių Bažnyčią, rusų vyriausybę ir valdininkus nukreiptas knygas ir brošiūras, būtent *Parspieimas, Gromata apskrita Švento tevo, Iš tamsybės ved tiktay kielis teysybes*. Toliau komisija reikalavo paaiškinti, kaip jis, Valančius, susipažino su J. Zabermanu ir kuo ši pažintis reiškėsi, kaip pats vyskupas prisidėjo prie jo išleistų brošiūrų platinimo.

Komisija tvirtino, kad per V. Dembskio kvotą sužinojo apie jam išvykstant iš Kauno Valančiaus įteiktus lietuviškus elementorius ir siūlė smulkiau paaiškinti jų įteikimo aplinkybes bei nurodyti, ką dar aprūpino šiais vadovėliais. Taip pat iš vyskupo reikalavo prisipažinti, kad V. Dembskiui liepęs Gaurės parapijoje platinti „kurstančius“ leidinius.

Toliau iš Valančiaus manė ištraukti patvirtinimą, kad jis per S. Račiūgą du kartus siuntė J. Zabermanui didelę pinigų sumą, ir gauti paaiškinimą, kokiam tikslui. Komisijai rūpėjo Valančių iškvosti, kokias užsakytas knygas J. Zabermanas siuntė vyskupui per A. Brandzą, V. Norvaišą ir S. Račiūgą bei kitus knygnešius, kokias knygas du kartus nešė J. Rinkevičiūtė iš klebono P. Butkevičiaus.

Galutinį smūgį Valančiui turėjo suduoti supažindinimas su V. Norvaišos, V. Butvydo ir A. Brundzos parodymais, kad rankraščiai „Iš tamsybės“ ir „Parspieimas“, kuriuos jie matė, buvo rašyti paties vyskupo ranka. Be to, A. Brundza tvirtino, kad Tilžėje pas J. Zabermaną matęs ir Valančiaus *Vaikų knygelės* rankraštį. Komisija siūlė vyskupui „tikrai atvirai paaiškinti visas šią bylą liečiančias aplinkybes ir tikslus, kurių Jūs tikėjotės pasiekti, leisdami ir platindami panašius raštus“, o jei esąs nekaltas, tai turįs pateikti įrodymus.

Šią Valančiaus bylą reikia sieti su visais tais kaltinimais, kurie ant jo galvos susitelkė nuo pat sukilimo. Tačiau, kaip jau rašėme, daugelis senųjų kaltinimų atkrito, kai caras liepė nutraukti dar nebaigtas bylas sukilimo kaltininkams. Atsikratęs seno kaltinimų bagažo, dabar, susekus spaudos leidėjų ir platintojų organizaciją, pasipildė nauju bagažu, kuris, rodos, svėrė ne daugiau kaip senasis. Eidamas prie karo padėties naikinimo, Vilniaus generalgubernatorius nebenorėjo komplikuoti politinės krašto padėties ir viešai represuoti įtakingą vyskupą, juoba kad geresnio kandidato nė neturėjo. A. Potapovas, vidaus reikalų ministrui siųsdamas suimtųjų kunigų ir knygnešių kvotų apžvalgą ir sudarytąjį tardymo komisijos klausimų nuorašą, siūlė Valančių palikti ramybėje, bausti vien kitus kaltinamuosius.

Valančius, dar aiškiai nežinodamas savo likimo, rūpinosi, kaip išvaduoti suimtuosius kunigus. Mat, jautė, kad jų byla jau baigiama ir eina prie lemtingos atomazgos. 1871 m. kovo 22 d. pasiuntė raštą A. Potapovui, apgailėstavo, kad, trūkstant vyskupijoje kunigų, neturi kuo pakeisti suimtuosius kunigus. Jis esąs įsitikinęs, kad pastarieji nepasireiškė priešiškais vyriausybei veiksmais, todėl greičiau gali būti išteisinti nekaip nuteisti. Prašė A. Potapovą jų likimą spręsti atlaidžiai⁴⁸⁴. Generalgubernatorius kol kas tylėjo.

⁴⁸² Rusijos ir Prūsijos užsienio reikalų įstaigų susirašinėjimas šiuo reikalu yra Rusijos užsienio politikos archyve Maskvoje (Pasiuntinybės Berlyne fondas, ap. 509 a., 1871 m., b. 3060, l. 1–44).

⁴⁸³ Minėtųjų klausimų originalas, LVIA, f. 378, PS, 1865 m., b. 497, l. 99–112, klausimų nuorašas, pasiųstas į Peterburgą, skelbtas – V. Merkys, Vyskupo Motiejaus Valančiaus kvotos klausimai 1871 m., *Lituanistica*, 1990, Nr. 3, p. 56–62.

⁴⁸⁴ Minėtasis raštas, LVIA, f. 378, PS, 1870 m., b. 185, d. 1, l. 287.

Tuo tarpu Kauno gubernatorius M. Obolenskis laikėsi tardymo komisijos nubrėžtos linijos: pats stengėsi papildyti Valančiaus kaltinimus. Kaip jau rašėme, kovo 29 d. M. Obolenskis išsikvietė Valančių, norėdamas užgniaužti jo pasipriešinimą rusų kalbos įvedimui bažnyčiose. Valančius, šią priemonę laikydamas kelio į stačiatikybę tiesimu, priminė ir kunigų suiminėjimą už lietuvišką spaudą. Gubernatorius tvijo kaltinimu, kad šiuos kunigus įklampino pats vyskupas. Vyskupas atsikirto nebijęs jokių represijų. Išsiskyrė piktuojū.

A. Potapovo pasiūlymas ministrui patiko. Valančiaus kvotos atsisakyta. 1871 m. balandžio 11 d. žiaurios bausmes kunigams ir knygynams, kaltinamiems lietuviškų religinių politinių brošiūrų ir kitų knygų platinimu, tardymo komisijos teikimu paskyrė A. Potapovas; jokio teismo nebuvo. Apie kunigų nubaudimą, net šešių ištrėmimą be termino į Sibirą ir šiaurines gubernijas, trijų perkėlimą į Vilniaus vyskupiją Valančiui pranešė M. Obolenskis. Prašė duoti savo kaip vyskupo nurodymą dėl V. Dembskio, V. Butvydo ir P. Grigaliūnavičiaus perkėlimo į minėtąją vyskupiją⁴⁸⁵. Po to ir A. Potapovas teikėsi atsakyti į vyskupo kovo 22 d. raštą dėl kunigų išteisinimo. Pakartojo tai, ką jau buvo pranešęs M. Obolenskis, ir pridūrė, kad vakansijų parapijose užpildymu turi rūpintis pats vyskupas⁴⁸⁶.

Kuo šias vakansijas užpildyti, vyskupas tiesiog nežinojo, nes seminarija jau keletą metų kunigų nebeišleido, o rezervas jau seniai išseko. Vyskupas vėl A. Potapovui nusiskundė, kad toks griežtas naujos kunigų grupės nubaudimas dar labiau komplikavo padėtį⁴⁸⁷. Matyt, dar tikėjosi jų amnestavimo.

Parapijos be klebonų ir filijos be filijalistų likti negalėjo. Pirmiausia šiaip taip užpildė šias vakansijas, tačiau Gaurės, Pagramančio, Darbėnų ir Salantų parapijų vikarų vietos liko neužimtos. Savotiškai kunigų administravimo ėmėsi Kauno vicegubernatorius – Valančiui pasiuntė savo skaičiavimus, kiek kurioje parapijoje yra kunigų ir iš kurių parapijų pastaruosius būtų galima paimti⁴⁸⁸. Tačiau civilinė administracija pasigailėti nubaustųjų kunigų nė nemanė. A. Potapovas, matydamas Valančiaus delsimą, trukusį net iki liepos pabaigos, vėl reikalavo įforminti tų trijų kunigų, prievarta perkeliamų į Vilniaus vyskupiją, atleidimą iš savo vyskupijos, įsakmiai priminė, kad jų vakansijas Valančius užpildytų nedelsiant⁴⁸⁹.

Bylai prasidėjus, Valančius religines politines brošiūras rašyti nustojo, tačiau grožinės literatūros kūrimo bei leidimo neatsisakė ligi pat savo gyvenimo pabaigos. Tiesa, šito rusų administracija daugiau nebepastebėjo, tačiau tai žinome iš pačių Valančiaus darbų. Antai jo anksčiau parašytos religinės knygos Tilžėje buvo kartojamos. Tiesa, pastebima 1870–1871 m. pertrauka. Rodos, net du kartus perspausdinta ir *Palangos Juzė*. Kaip minėta, 1872 m. vyskupas slaptai parašė naują didaktinės prozos kūrinį *Pasakojimas Antano tretininko*. Čia randame taip pat aprašymą, kad vienas teigiamų personažų Justinas Šeškus įsigijo ir skaitė uždraustas žemaitiškas knygeles, buvo įskųstas, bet papirkęs žandarą išsisuko. Tuo mokė žmones, kaip reikia gudriai saugotis tokių įkliuvimų.

Slaptasis lietuviškas Valančiaus darbas atitiko tautos reikmes, visų pirma jis buvo nukreiptas žadinti liaudies tautinę savimonę, ugdyti katalikų visuomeninį vaidmenį, humanistines savybes ir religinį atsparumą, kaip laisvės ir tautiškumo garantą.

[...]

Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo

⁴⁸⁵ M. Obolenskio 1871 V 12 pranešimas M. Valančiui, *LVA*, f. 1671. ap. 4, b. 115, l. 682–683.

⁴⁸⁶ A. Potapovo 1871 V 14 raštas M. Valančiui, *ten pat*, l. 685–686.

⁴⁸⁷ M. Valančiaus 1871 V 23 raštas A. Potapovui, *LVA*, f. 378, BS, 1871 m., b. 1226, l. 10.

⁴⁸⁸ Kauno vicegubernatoriaus 1871 VI 21 raštas M. Valančiui, *LVA*, f. 1671, ap. 4, b. 115, l. 703–704.

⁴⁸⁹ A. Potapovo 1871 VII 21 raštas M. Valančiui, *MAB*, f. 163, b. 155, l. 8.

Valančiaus gyvenimą, veiklą ir vienokią ar kitokią tautinę savimonę bei politinę orientaciją, kaip mums atrodo, daugiausia lėmė trys veiksniai: socialinė kilmė, vėliau įgytas dvasininko luomas ir politinė-valstybinė realybė. Jie lėmė ne tik Valančiaus, bet ir bene visų ano meto Lietuvos kultūrininkų, visuomenininkų sąmoningą ar nesąmoningą, luominės aplinkos ir jos tradicijų, gryno ar modifikuoto socialinio ir valstybinio konservatizmo determinuotą vaidmenį. Prisimindami Vergilijaus sentenciją „Fata viam invenient“ (nuo likimo nepabėgsi), šio likimo užtaisą sukūrė kiekvieno intelektualo (ir ne tik jo) gimtoji aplinka ir tolesnio gyvenimo pasirinkimo galimybės.

Valančiaus valstietiška kilmė iš pat pradžių jį, kaip ir šimtus tūkstančių kitų šio socialinio sluoksnio vaikų ir jaunuolių, atribojo nuo visos luominės visuomenės, nors toji visuomenė materialiniu požiūriu laikėsi kone vien ant „nevisuomeninio“ valstiečių sluoksnio. Baisus socialinis konservatizmas buvo pirmoji ir svarbiausia kliūtis Valančiui išsiveržti iš kaimo bendruomenės ir įgyti galimybes savo intelektinei bei visuomeninei raiškai, kokias turėjo eiliniai – bajorų ir dvasininkų luomai.

Antra vertus, Valančiaus kelio į universaliąsias ir tautines vertybes, pasiruošimo jų akumuliacijai ir generacijai ištakos glūdėjo ne tik bajoriškojoje, bet ir valstietiškojoje aplinkoje. Bajorija prie savo luominių ir politinių tradicijų buvo prisirišusi sąmoningai, „pilietišškai“. Valstiečiai, gyvendami autonomišką nuo „visuomenės“ gyvenimą, savo didžiausiomis vertybėmis laikė religiją, vedančią į moralinį tobulėjimą bei pomirtinį dangiškąjį gyvenimą, ir savo liaudiškąją kultūrą – kalbą, papročius ir tautosaką. Kitaip sakant, savo gimtuosiuose namuose Valančius įgijo universaliųjų religinių vertybių ir lietuviškosios „tėvo ir motinos“ kultūros suvokimą. Ar universalizmo ir tautiškumo pradai tarpusavyje derinsis, ar vienas kitą užgoš ir sunaikins, priklausė nuo tolesnio Valančiaus gyvenimo.

Tėvų ir giminių padedamas, Valančius veržėsi į bajorų luomą, kuris teikė pilnateisio visuomenės nario perspektyvą. Pats Valančiaus bajorų luomo siekimas savo metodais buvo panašus į tą, kurį naudojo plikbajoriai, įrodinėję bajorystę klastotais dokumentais. Valančiaus tėvai taip pat „pagerino“ savo sūnaus metrikus, kad jie liudytų bajorišką kilmę. Metrikai tiko mokyklai, bet toliau siekiant kilmingumo pripažinimo jų neužteko. Laimė, kad „mokyklinė“ bajorystė Valančiui tebuvo lieptas į kitą – dvasininkų luomą, kuris per seminarijas ir kunigų šventinimus pasipildė ne tik iš bajorų, bet ir valstiečių. Norint patekti į dvasininkus, kilmės dokumentai lemiamos reikšmės neturėjo.

Mokslas Žemaičių kunigų seminarijoje, Vilniaus vyriausiojoje seminarijoje bei Vilniaus universitete, tikybos mokytojo darbas vidurinėse Mozyriaus ir Kražių mokyklose ir Vilniaus bei Peterburgo Romos katalikų dvasinėse akademijose išskėlė Valančių į dvasininkų luomo aukštumas.

Suprantama, kad ėjimą į kunigo šventimus, teologijos mokslo laipsnius ir vardus visų pirma lydėjo katalikiškojo universalizmo pagrindų įsisavinimas ir pasiruošimas juos skleisti visuomenėje per Katalikų Bažnyčią.

Dvasininkų luomas Abiejų Tautų Respublikoje visada buvo integruotas ne tik į socialinę, bet ir į valstybinę sistemą. Toji valstybė išugdė šio luomo etnopolitinę orientaciją, kuri tradiciškai reikšėsi ir po to, kai Respubliką užgrobė Rusijos imperija. Pastarosios valstybinė politika ir stačiatikių religija nulėmė diskriminacinę katalikų ir jų dvasininkų padėtį. Universalioji katalikų organizacija buvo Rusijos valdžios puolama kaip senųjų valstybinių tradicijų puoselėtoja ir opozicinė jėga. Visi Lenkijos ir Lietuvos sukilimai rėmėsi vietiniais dvasininkų bei bajorų luomais.

Abiejų Tautų Respublikos politinis atgarsis persmelkė visas Valančiaus laikų mokyklas – ir vidurines, ir universitetą. Nors vėliau, 4–5 dešimtmetį, pasaulietines ir kunigų mokyklas, kuriose Valančius dirbo, joms vadovavo, siekta rusinti, tačiau neturime nė mažiausių duomenų, kad jis tam būtų pritaręs ir stojęs prieš opozicines vietas gyventojų tradicijas, jų istorinę politinę savimonę, senąjį lietuvių tautos tapatybės suvokimą.

Drauge su tuo Valančius įsitraukė į moderniosios lietuvių tautos pradinį žadinimo ir ugdymo procesą, kuris rėmėsi ne tiek istorine etnopolitine praeitimi, kiek valstiečių, liaudies, kaip reikšmingo tautos subjekto, iškilimu. Pirmas ryškus Valančiaus lietuvių tautos kaip neluominės visuomenės traktavimo

įrodymas buvo jo veikalas *Žemaičių vyskupystė*. Naivu būtų manyti, kad ją lietuviškai rašyti Peterburge staiga būtų prikalbinęs S. Daukantas. Johano Gotfrido Herderio demokratiškos (savo socialine sudėtimi) tautų samprata Lietuvoje sklاندė drauge su valstiečių išlaisvinimo iš baudžiavinės priklausomybės sumanymais. Jei pažvelgsime į Valančiaus Alma Mater, tai matysime, kad joje klestėjo ne tik konservatyvus Abiejų Tautų Respublikos, kurioje vyravo kone kosmopolitinės orientacijos didikai, suvokimas, bet ir pastangos tęsti tą moderniosios lenkų tautos ugdymą, kurio dar ligi valstybės likvidavimo ėmėsi radikaliausi valstybininkai ir kultūrininkai. Universitete žemaičių studentų būrelis buvo savotiškas Herderio idėjų, lenkų atgimimo pavyzdžio ir bręstančių socialinių reformų poveikio rezultatas. Jei Valančiaus studentiška pažintis su S. Stanevičiumi reiškė ir tautinį bendravimą, tai galima būtų tvirtinti, jog idėjinė *Žemaičių vyskupystės* užuomazga siekia universiteto laikus, o jos tolesnis brendimas ir plėtotė eina per darbo metus Kražių gimnazijoje, Vilniaus bei Peterburgo Romos katalikų dvasinėse akademijose ir Žemaičių kunigų seminarijoje. Pokalbis tarp Valančiaus ir Daukanto liko abipusis prisipažinimas, jog būtina rūpintis lietuvių kalbos prestižu visuomenėje, ir Valančiaus konkretus draugiškas įsipareigojimas rašyti lietuviškai.

Valančiaus iškėlimas vyskupu jo darbams suteikė platų katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo raiškos mastą ir didelę prasmę.

Vyskupija, kurią perėmė Valančius, buvo išaugusi ir sudarė bene didžiąją anuometinio lietuvių gyvenamo arealo dalį. Jau vien vyskupijos dydžio pasikeitimas sudarė prielaidas daug svarbesniam vyskupo Valančiaus vaidmeniui. Jo paties iškilimas reikšmingas Bažnyčiai, siekiančiai tolydaus atsinaujinimo ir būtino stabilumo paplitusiomis politinėmis aplinkybėmis. Anksčiau tokių aukštų bažnytinių hierarchų, kaip vyskupai, pareigos būdavo pasiekiamos tik didikų, kunigaikščių ir apskritai bajorų elito atstovams, dabar „žema“ Valančiaus kilmė tapo savotišku privalumu: rusų administracija tikėjosi mažesnio vyskupo socialinio savarankiškumo ir didesnio politinio lojalumo, o Bažnyčia – didesnio veiklumo ir dėmesio ganytojiškam darbui žemutiniuose „piliētėjančiuose“ katalikų sluoksniuose. Bažnyčios susirūpinimas vidiniu misijiniu darbu – religiniu švietimu, religine spauda, religinėmis misijų, jubiliejų akcijomis – buvo skatinamas Šventojo Sosto, ypač dėl revoliucinių įvykių Vakarų ir Vidurio Europoje. Susirūpinimas „apleistais“ periferiniais „neluominiais“ katalikų sluoksniais visiškai atitiko potencialiai didėjantį lietuvių valstiečių visuomeninį ir ekonominį vaidmenį baudžiavinės sistemos irimą.

Žinodamas platesnius ganytojiškus Bažnyčios uždavinius ir juos suprasdamas, Valančius ėmėsi tam reikalingų sielovadinio darbo ir vyskupijos valdymo reformų. Galutinai iš Alsėdžių bažnytinio dvaro perkėlęs vyskupo ir kapitulos rezidenciją į Varnius, pabrėžtinai išskyrė šias institucijas ir akcentavo jų visuotinumą katalikams. Naujai keliamiems uždaviniams įvykdyti Valančius pagrindiniu dalyku laikė kunigų rengimą – jų ugdymą seminarijoje (seminariją jis pertvarkė jau būdamas jos rektoriumi) ir teologinio bei bendrojo išsilavinimo skatinimą, jo kontrolę (dekanatų bibliotekų steigimas, kunigų egzaminai, pamokslų tikrinimas). Be to, vyskupas įvedė griežtą kunigų administracinę drausmę, moralinę priežiūrą.

Siekdamas ganėtinai apleistos liaudies religinio ugdymo, Valančius ėmėsi tų priemonių, į kurias mažai dėmesio kreipė jo pirmtakai. Visų pirma naujasis vyskupas susirūpino liaudies moralinio religinio ir apskritai kultūrinio švietimo reikalais, tuo daugeliu atvejų pasirodydamas kaip Vilniaus universiteto švietėjiškų idėjų skleidėjas ir jų įgyvendintojas. Valančius kūrė darnią liaudies švietimo sistemą, kurioje svarbią vietą užėmė katalikiškos parapiškos mokyklos, mokiusios vaikus rašto ir tikėjimo pagrindų. Lietuviškų religinių knygų ruošimas ir jų leidimas tapo nuolatiniu vyskupo siekiu. Kaip tikras racionalistinio Vilniaus universiteto auklėtinis, paskelbė kovą įsikerojusiems prietarams, burtams ir kitiems panašioms tikėjimams. Mokė paprastą liaudį suvokti žmogaus ir gamtos harmoniją, globoti naminius ir laukinius gyvulus, paukščius, supančią augaliją. Gamtos apsaugą Valančius suprato ne tik kaip turto tausojimą, bet ir kaip žmogaus asmenybės moralinį tobulėjimą.

Liaudies moralinio religinio ugdymo sistemai priklauso Valančiaus organizuotas masinis blaivybės sąjūdis, šis sąjūdis 1858–1862 m. tapo jo prioritetiniu veiklos baru. Didelį blaivybės sąjūdžio mastą, jo vientisumą, platų atgarsį kitose vyskupijose lėmė bendrųjų katalikiškųjų sielovados tikslų sutapimas su liaudies socialiniais ir tautiniais lūkesčiais. Blaivybės sąjūdžio centru Žemaičių vyskupija tapo visų pirma dėl Valančiaus sugebėjimo šiuos Bažnyčios tikslus ir liaudies lūkesčius suderinti, kad jie vieni kitus sąlygotų ir ugdytų. Blaivybės sąjūdis pats save lyg elektromagnetinis generatorius ėmė žadinti, o pati liaudis virto šio sąjūdžio subjektu, suinteresuota ne tik moralinėmis religinėmis vertybėmis, bet ir gerėjančiu materialiniu būviu bei savo augančiu visuomeniniu potencialu ir autoritetu.

Dėl didelio rūpinimosi žemutiniais visuomenės sluoksniais amžininkai Valančių vadino liaudies vyskupu, jis pats sakėsi esąs liaudies kunigas. Valančiaus liaudiškumas reiškėsi ne tiek kilme, kiek Bažnyčios ir jos hierarcho – vyskupo atsigrėžimu į valstiečius ir jų laikymu sudėtine visuomenės dalimi. Šitai liudija moralinių, religinių, doros, žmogaus teisių traktavimas neluominiu bendražmogiškuoju principu. Valstiečių gynimas nuo dvarininkų socialinės ekonominės savivalės, Bažnyčios įtraukimas į moterystės ir šeimos santykių tarp valstiečių ir bajorų reguliavimą ryškiai skyrėsi nuo realių ankstesniųjų vyskupų funkcijų, nes jie bajorų ir valstiečių santykių harmoniją suprato daugiausia baudžiavinių santykių aspektu. Kėlimas minties, kad moralės normos yra universalios, be to, praktiškos Valančiaus pastangos šias normas įgyvendinti nesiderino su luominėmis privilegijomis ir gilino bendrąją baudžiavinės sistemos krizę.

Valančiaus valstietišką orientaciją taip pat skatino rusų politika Lietuvoje, kai buvo siekiama pašalinti ne tik politinę, bet ir socialinę bei kultūrinę vietinių bajorų ir katalikų dvasininkų hegemoniją*. Valstiečiai, kurie tuomet buvo šių luomų „užuovėjoje“, kilo kaip tvirčiausias krašto tautinio savitumo bei katalikybės garantas.

Valančiaus atsigrėžimas nuo senojo istorinio luominio tautiškumo į modernųjį neluominį tautiškumą, manome, prasidėjo Vilniaus universiteto laikais ir tolygiai stiprėjo daugiausia priklausydamas nuo vyskupo valstietiškos orientacijos. Santykinis valstiečių katalikų iškėlimas reiškė ir lietuvių tautinio kultūrinio potencialo ugdymą. Pabrėžtina, kad Valančius nuo anuometinio lietuvių tautinio atgimimo ideologų smarkiai skyrėsi savo pragmatizmu. Pirmieji daug stipriau reiškėsi tautinių idėjų kūrimu ir palyginti nedidele jų sklaida (daugiausia šviesuomenėje), o Valančius nors filosofiškai nedeklaravo tautinės vizijos, bet praktiškai tautos ugdymui nuveikė nepaprastai daug ir įgijo liaudies pasitikėjimą kaip „savas“ žmogus. Bajorai dvarininkai – istorinės lietuvių tautos branduolys – į Valančių žiūrėjo nepatikliai ir net priešiskai, nes pajuto vyskupą esant kylančio demokratinio sąjūdžio lyderiu (blaivybės sąjūdis, lietuvių tautinių kultūrinių, religinių moralinių reikmių tenkinimas ir jų žadinimas).

Vyskupo Valančiaus nuopelnas tas, kad jis savo hierarchinėmis galiomis, iš dalies pasinaudodamas visa bažnytine organizacija, ėmėsi ginti lietuvių kalbą ir lietuvių kultūrą. Rusų administracija švietimo sistemą laikė svarbiausia politinės tautinės ir religinės unifikacijos priemone. Valančiaus paprinės mokyklos ardė valstybinį švietimo monopolį ir saugojo krašto tautinį kultūrinį bei religinį savitumą: plėtojo visuotinį raštingumą gimtąja kalba ir mokė katalikų tikėjimo pagrindų.

Rūpinimasis savąja kalba, jos visuomeniniu prestižu, liaudies švietimu, knygų bei pirmųjų laikraščių leidimu (Valančius manė įkurti laikraštį *Pakeleivingas*) buvo būdingas ne tik Valančiui, bet ir kone visiems pavergtųjų tautų sąjūdžiams pradinio jų laikotarpiu (ligi politinių partijų susikūrimo). Tuo metu visur matomas gana taikus tautinių ideologų sugyvenimas su tradicine visuomene ir viešpataujančia kultūra. Tad ir Valančiaus raštuose bei jo praktinėje veikloje nėra ryškaus „savųjų“ (lietuvių ir žemaičių) ir „svetimųjų“ (bajoriškiosios tautos atstovų) apribojimo ir juolab jų supriešinimo. Tėra matomos pastangos „savuosius“ sureikšminti visuomenėje ir Bažnyčios gyvenime. Moderniosios lietuvių tautos ugdymas Valančiaus laikais ėjo be radikalizmui būdingų priemonių, švelnios visuomeninės evoliucijos keliu.

* Hegemonija – vienos grupės dominavimas kitų grupių atžvilgiu. (Red.)

Sklandų lietuvių tautinio atgimimo kėlimą sutrikdė „trečioji“ jėga – rusų valdžia. 1863 m. sukilimas buvo galingas istorinės Lietuvos ir Lenkijos luominės visuomenės iššūkis viešpataujančioms Rusijos imperijos jėgoms, pasibaigęs baisia senosios politinės lietuvių tautos agonija.

Vyskupo Valančiaus laikysena per 1863 m. sukilimą buvo sąlygota sukilimo neperspektyvumo ir bažnyčios nustatytos legalizmo politikos, noro apsaugoti dvasininkus, eilinius katalikus bei visą katalikybę nuo represijų bangos. Valančiaus kontaktai su rusų valdžia iš esmės neišėjo iš būtinų tuo metu legalizmo rėmų. Vyskupas visą laiką balansavo ant teisėtų veiksmų ribos. Vyriausybei nepasisekė jo, lyg savo administracijos pareigūno, įtraukti į politines karines akcijas krašto pacifikuoti. Patyrusi nesėkmę, prieš Valančių ir katalikų dvasininkus valdžia ėmėsi represijų. Be to, šios represijos išplaukė iš diskriminacinės vyriausybės politinės katalikų, t. y. „kitatikių“, atžvilgiu.

Valančiaus legalizmo politika neduoda pagrindo manyti, kad vyskupas buvo sukilimo dalyvių priešas. Anaiptol. Sukilėliai juk katalikai, jo avijos žmonės. Be to, vyskupas, kaip minėta, niekad savęs nelaikė visiškai svetimu istorinei lietuvių tautai ir jos politinei vizijai. Juoba kad katalikybė buvo šios „tautos“ kultūros, dvasinio gyvenimo komponentas. Maža to, drauge su bajorais bei dvasininkais bent pusė visų Žemaičių vyskupijos sukilėlių sudarė liaudis, „Žemaičių ir lietuvių“ valstiečiai, mylimiausios vyskupo „avelės“.

1863 m. sukilimas buvo toji riba, kuri ryškiai perskyrė vyskupo Valančiaus veiklą į du laikotarpius. Mat iš esmės pakito Bažnyčios padėtis, vyskupo pareigų atlikimo sąlygos ir metodai, įsitempė santykiai su rusų administracija, pasikeitė bendravimo su bajorų luomu ir valstiečiais pobūdis, suintensyvėjo lietuvių tautos ir jos kultūros ugdymo darbas. Panaikinus baudžiamą, smarkiai sustiprėjo lietuvių liaudies pilietėjimo požymiai, matomas jos visuomeninio ir ekonominio vaidmens santykinis padidėjimas, juoba kad bajorų luomas savo turėtą vaidmenį iš dalies prarado ir dėl valdžios represijų, ir dėl ūkinio persitvarkymo krizės.

Visą Valančiaus vyskupavimo laiką augęs ir vyskupo ugdytas lietuvių valstiečių, kaip religinės ir socialinės ekonominės Katalikų Bažnyčios atramos, vaidmuo po sukilimo tapo išties svarbiausias. Rusijos vyriausybės pastangos įtraukti šiuos valstiečius į rusų tautos ir Stačiatikių Bažnyčios orbitą reiškė lietuvių nutautinimą ir katalikybės sunaikinimą. Tad istoriografijos iškelta problema, ar Valančius labiau rūpinosi lietuvybe, ar Bažnyčia, ar pastarosios labui aukojo lietuvybę, tėra nesusipratimas, atsiradęs dėl vėlesnio konjunktyrinio pakitusių tautos ir Bažnyčios santykių suvokimo. Juk modernioji lietuvių tauta Valančiaus laikais dar nebuvo spėjusi pakankamai iškilti, šią tautą, lietuvybę dar reikėjo žadinti ir ugdyti. Valančius, būdamas vyskupas, turėjo platų veiklos barą ir nepalyginamai didesnes galimybes nekaip kiti lietuvių tautos žadintojai-rašytojai, kultūrininkai, gyvenę iš mecenatų malonės arba duoną pelnę eidami eilinio dvasininko ar administracijos bei teismo tarnautojo pareigas.

Valančiaus įžvalgumas, kad visų pirma lietuvių valstiečiai (ir smulkieji bajorai), o ne bajorai-dvarininkai, determinuoja krašto tautiškumą ir tampa pagrindine Bažnyčios atrama, istoriškai visiškai pasiteisino. Lietuvių valstiečių tautinis pabudimas bei jų prisirišimas prie vyskupo Valančiaus ir Bažnyčios buvo nauja tvirta užkarda prievartiniam rusinimui ir stačiatikybės diegimui. Juk pats faktas, kad Valančius per visą savo gyvenimą neparašė ir neišleido nė vienos religinės, beletristinės knygos ar vadovėlio lenkų kalba, rodo vyskupo lietuvišką orientaciją, šiuo požiūriu kone atitinkančią S. Daukanto nuostatą.

Nebegalėdamas veikti vien legaliai, Valančius pirmasis (išskyrus M. Akelaičio epizodą) ėmėsi draudžiamo lietuviško kultūrinio ir ganytojiško darbo. Jis sukūrė slaptą lietuvių spaudą, galingiausią lietuviybės ugdymo ir pasipriešinimo rusifikacijai priemonę: rašė beletristinius kūrinius, religines politines brošiūras, religines knygas, jas savo lėšomis Mažojoje Lietuvoje leido, sukūrė pirmą knygnešių organizaciją, kuri rūpinosi, kad ši spauda slaptai plisų Didžiojoje Lietuvoje. Drauge vyskupas rūpinosi augančios lietuvių kartos raštingumu – skatino slaptųjų mokyklų kūrimąsi.

Valančiaus fenomeno ypatybė – lietuviybės ir katalikybės harmonijos ir jos istorinės perspektyvos supratimas. Katalikų Bažnyčia tuomet buvo toji versmė, kuri perdavė Vakarų Europos kultūrą. Ši kultūra patyrė vietinę adaptaciją, suaugo su liaudies kultūra, sudarydama lietuvių tautinės kultūros sudėtinę dalį. Ėjimas prie europinės kultūros vien pasaulietiniu keliu, t. y. daugiausia per rusišką valdinę mokyklą ir per rusišką (ir lenkišką) spaudą, buvo lydimas nuolatinės grėsmės lietuvių tautos egzistencijai. Turime pripažinti, kad ir platus Bažnyčios įtraukimas į besirutuliojančios lietuviybės rėmimą ir jos puoselėjimą yra vyskupo Valančiaus nuopelnas. Nei prieš Valančių, nei ilgai po jo nebuvo kito tokio istoriškai įžvalgaus vyskupo. Netgi atvirksčiai, jo įpėdiniai, vėl „atkritę“ į praeitį – sustiprinę savo sąsajas su bajorų luomu, iš dalies sugriovė tai, ką Valančius buvo nuveikęs.

Vytautas Merkys, *Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999, p. 299–312, 326–386, 390–421, 661–754, 774–783.